AA 4453

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam

1984

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. ÉVF. 1984/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KRISTÓ GYULA

Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan, II.

A következő forrás, amellyel kapcsolatban Gerics József forráskritikai vizsgálódást végzett az 1040-es évekre vonatkozóan, a *nagyobbik Gellért-legenda*. Mint ismeretes, e ponton Gerics e legendát teljesen célzatos, tudatosan torz képet adó kútfőnek minősíti. Szerinte a legendaszerző fő törekvése a valósággal ellentétben annak igazolása volt, hogy „hőse [Gellért] nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával sújtott püspökök közé", ugyanis „Gellért szent hírét súlyosan veszélyeztette volna még az a puszta gyanú is, hogy őt szintén érinti a Péter megbuktatóira kimondott pápai átok" (194.). Ez az okfejtés azonban még Gerics logikai rendszerében sem feddhetetlen, ugyanis a nagyobbik Gellért-legenda nem tett említést a magyarokat sújtó pápai átokról, vagyis ha Gerics nyomán azt tételezzük fel: a legendaszerző egész mondanivalóját arra építette fel, hogy tisztára mossa Gellértet a pápai anathéma bélyegétől, voltaképpen légüres térben építkezett, hiszen az ő olvasói — legalábbis a legendából — nem tudhattak az anathémáról. Különben is, kiket és mikor vetett anathéma alá a pápa? Az Altaichi Évkönyv egy, az 1044. év eseményei sorában szerepeltetett rövid megjegyzése arról tudósít: „akiket a pápa, Szent Péter utóda, már korábban kiátkozott, mivel királyukat meggyalázták."[36] Az Annales e tudósítása átkerült a magyar krónikába.[37] Nem haszon nélküli az átadó és az átvevő szöveget egymással párhuzamba állítani:

Altaichi Évkönyv:

„Igitur eo die, cum vellent confligere, ut supra diximus, uterque populus, tantum progressus, ut facilis invicem esset prospectus, *tenuis* nubecula, id est *caeleste signum, adparuit, quos apostolicus*, successor beati Petri, eo quod *regem suum dehonestarant, iam pridem anathemizarat.* Et ecce *turbo vehemens* ex parte nostratium ortus *pulverem* nimium adversariorum *ingessit obtutibus.*"

Magyar krónika:

Tradunt autem Teutonici, quod cum ad prelium appropinquassent, cum *celesti signo* nebula *tenuis apparuit, turbo*que *vehemens* divinitus incitatus terribilem *pulverem obtutibus ingessit* Vngarorum, *quos iam pridem*, ut dicitur, quia Petrum *suum regem dehonestaverant*, dominus *apostolicus anathemate* dampnaverat feriendo. Commisso igitur prelio inter utrumque diu et acriter pugnatum est".

A két szöveg összevetése több érdekes körülményre hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt az szembeötlő, hogy az Altaichi Évkönyvben a kiátkozásra vonatkozó részmondat hiányos és nem illik az ezt körülvevő szövegbe. Hiányos annyiban, hogy a textusból nem derül ki, a „*quos*" kikre vonatkozik, vagyis

[36] AAm. 36.
[37] SRH. I. 331—332.

hogy kiket vetett anathéma alá a pápa. Az Évkönyvet használó magyar krónika észlelve ezt a hibát, oly módon alakította át az idegen forrásból vett szöveget, hogy a „*quos*" egyértelműen a magyarokra vonatkozzék: „*Vngarorum, quos*". Ezért értelmezi nyilván Gerics is az anathémát a magyarokra (186.), majd ezt tovább magyarázva Abára és híveire (190., 193.), illetve „mindazokra a magyarországi püspökökre is, akik részesek voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében" (194.). De az Altaichi Évkönyv után induló Pauler Gyula viszont egy helyütt úgy fogalmazott, hogy a III. Henrik ellen 1044-ben felvonult magyar sereget átkozta ki Szent Péter utóda.[38] Ez ugyan aligha lehet a helyes értelmezés, mivel az Évkönyv 1044-re tett híre azt mondja, hogy „már korábban" *(iam pridem)* megtörtént a kiátkozás, annyit mégis bizonyít, hogy az anathémának az Altaichi Évkönyv szerinti értelmezése (főleg abban a vonatkozásban, hogy kikre mondatott ki) nem mentes a problémáktól. Még nyomatékosabban húzza ezt alá az a körülmény, hogy a pápai anathémáról tudósító részmondat idegen test abban a szövegkörnyezetben, ahol az Annalesben olvasható. Itt a ménfői csata leírását szakítja félbe, méghozzá indokolatlanul és mesterkélten; közvetlenül előtte ugyanis az Évkönyv arról tudósít, hogy égi jelként jelentéktelen felhőcske jelent meg, közvetlenül utána pedig arról, hogy a németek oldaláról támadt heves szél a port egyenesen az ellenfelek szemébe vitte. Biztosra vehető, hogy a pápai anathéma az Altaichi Évkönyvben nincs helyén. Ezt már az a magyar krónikás is észrevette, aki az Annalest forrásként használta. Kútfője nyilvánvaló hibáját oly módon vélte kijavítani, hogy egymás mellé illesztette a két összetartozó mozzanatot: a jelentéktelen köd (és nem felhőcske) mint égi jel feltűnését, valamint azt, hogy az Isten akaratából támadt hatalmas szélvihar iszonyú port vitt a magyarok szemébe, akiket — s így kapcsolja e tudósításhoz az anathéma hírét —, mint mondják, a pápa már előbb kiátkozott, mivel királyukat, Pétert (Péter neve az Annalesben hiányzik) meggyalázták. A magyar krónika „javítása" azonban nem változtat azon a körülményen, hogy az anathémát közlő mondat az Altaichi Évkönyvben nincs helyén, s ennélfogva még azt is bizonytalannak kell minősítenünk: kikre, milyen magyar csoportra — továbbá mikor — mondott a pápa átkot.

Abból a megfigyelésből kiindulva, hogy az Évkönyvben az anathéma kimondását közlő hír nincs jó helyen, felvetődhet, hogy vajon ennek az információnak egyáltalán a 1044. év eseményei között kell-e helyet keresnünk. Tovább növeli a gyanút, hogy a mai helyén, az 1044. év alatt levő szöveg szinte bizonyosan nem 1044. évi anathémáról számol be, ti. 1044-hez viszonyítva jelzi, hogy annak kimondása „már korábban" megtörtént. Ha viszont az Annales írójának szerkesztői munkája folytán tévesen került besorolásra az 1044. év eseményei közé, akkor még kevésbé állapítható meg, hogy ez a „*iam pridem*" mikorra tehető. Még egy további gyanúról kell szólnunk: az anathéma okaként az Évkönyv azt jelöli meg, hogy azok, akikre ezt az átkot kimondták, „dehonesztálták" *(dehonestarant)* királyukat, vagyis „megbecstelenítették", „elcsúfították" vagy „meggyalázták". A *dehonestare* ige vonatkozhat ugyan Péter 1041. évi elűzésére, de legalább ilyen joggal gondolhatunk arra, hogy 1046. évi megvakítására utalhat. Eszerint elképzelhető tehát, hogy az Évkönyv 1046 utáni állagából kerülhetett át szerkesztői figyelmetlenség folytán az 1044. év eseményei közé, oda azonban — árulkodó módon — végképpen szerencsétlenül

[38] PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I.* Bp. 1899.[2] 87., de vö. 83. és 418. old. 170. jegyz.

illesztették be. Ráadásul az anathéma szempontjából idegen szövegkörnyezet mellett a „*iam pridem*" időmeghatározás is szerkesztési zavarra mutat. Ha feltevésünk megállja a helyét, akkor az Altaichi Évkönyvben 1044-nél olvasható, a pápa által „már korábban" kimondott átkot valójában 1046-ot követően alkalmazta egyházi fenyítékként a római egyház feje Péter megvakítói ellen. Mindenesetre az Annales kellően méltatlankodik Péter megvakítása miatt, mondván, „soha nem hallották, hogy királyi méltósággal ilyen történt".[39] Bármiként is álljon tehát a helyzet a pápa által a magyarokra (bizonyos magyar csoportokra) kimondott anathémával, a nagyobbik Gellért-legenda egész ide vonatkozó tudósításának hitelét annak tükrében vizsgálni, hogy a legendaszerző legfőbb törekvése a szentté avatott Gellért tisztára mosása volt a magyarországi püspökökre kimondott anathéma alól, nem lehet. Nincs erre mód több ok miatt sem. Részint azért, mert a legenda nem ad hírt erről a pápai kiátkozásról, részint azért, mert ha volt is ilyen, nem biztos, hogy minden magyart érintett, aki Abának támasza és Péternek ellenfele volt (tehát egyetemlegesen a magyarországi püspököket), részint pedig azért, mert Gellért nem volt Aba párthíve. Egy esetleges, 1044 előtti anathéma Gellértre — nem létező Aba-pártisága miatt — bizonyára nem vonatkozott. Mindebből az következik, hogy a nagyobbik Gellért-legenda hitelét az 1040-es évekre vonatkozóan Gericstől eltérően határozzuk meg.

A nagyobbik Gellért-legenda 1040-es évekre vonatkozó csekély forrásértékének bizonyságául hivatkozik Gerics a krónika és e legenda kapcsolatára, ahhoz az állásponthoz csatlakozva, amely a krónikát tekinti elsődlegesnek a legendával szemben.[40] A jelen cikk keretei között nem vállalkozhatunk a krónika és a legenda bonyolult kapcsolatrendszere egészének feldolgozására,[41] amelyet kiváltképpen megnehezít az a körülmény, hogy mind a magyar krónika (a krónikakompozíció), mind a nagyobbik Gellért-legenda jelen formájában XIV. századi és többszörösen átírt szövegében ismert. Így hát meg kell elégednünk néhány olyan szempont mérlegelésével, amelyet Gerics említ fel tanulmányában a legenda krónikával szembeni másodlagosságát bizonyítandó. Gerics szerint a legenda Aba Sámuel korára vonatkozó tudósítása három ponton minősül tendenciózusan torzítottnak a krónikáéhoz képest. Egyrészt: míg a krónika 1044-re teszi Gellért fellépését Aba ellen, addig ez a legendában „korábbi időpontra tolódik", 1042 húsvétjára. Másrészt: a krónika csak az Aba elleni összeesküvők lemészárlásának módja miatt marasztalja el Abát, bezzeg a legenda már „Péter királyságának esküszegő bitorlásá"-ért és „alattvalói lázadás"-ért vádoltatja Gellérttel Abát. Harmadrészt: míg a krónika szerint Gellért csak annyit jövendölt meg Abának, hogy „veszedelem vár rá", addig a legenda már Aba királyi hatalma elvesztésének jóslatát adja Gellért szájába (194—195.). Tegyük mérlegre ezeket a mozzanatokat!

Kezdjük annak a véleménynek az idézésével, amelyet az itt vázolt problémákat magukban hordozó forráshelyek, azaz az Aba ellen elmondott Gellért-beszéd kapcsán ifj. Horváth János fogalmazott meg, aki a krónika elsőbbségét vallotta a Gellért-legendával szemben:

[39] AAm. 43.
[40] Ifj. Horváth János: a 35. jegyzetben i. m. 66—74.
[41] Bizonyos vonatkozásaira kitértünk kéziratos kandidátusi értekezésünkben: *A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban.* Szeged 1968. 40—69.

„Gellértnek Aba királyt dorgáló beszédét szintén erre a régi krónikára kell visszavezetnünk annak ellenére, hogy a *mai* krónikaszövegek csak nagyon kivonatosan közlik ezt a beszédet. Mindamellett a krónikák még kivonatosságuk ellenére is többet tudnak az Aba király által megöltek számát illetően, mint a legendáknak egymáshoz közelálló szövegei. Tudják például, hogy Aba 50 nemest öletett meg, amiről a legendák hallgatnak. Ez csak úgy lehetséges, hogy a Nagy Legenda ős-szövege kivonatolta itt a krónikák bővebb előadását."[42]

Horváth János helyesen figyelt fel arra, hogy a krónikában ma olvasható tudósítás Gellért fellépéséről Aba ellen — kivonatos szöveg. Felfogása értelmében egy eredeti, bővebb krónikaszövegből kivonatolással jött létre a *mai* krónikaszöveg, s ugyancsak ebből a bővebb krónikaszövegből származtatja a legenda *mai*, szintén kivonatos szövegét. Mindkét *mai* textus kivonat tehát, ám a legenda szövege sokkal részletezőbb. Nem várható el, hogy az eseményről alig pár sorban tudósító *mai* krónikaszöveg mindazokat tartalmazza, amiről a mintegy négyszer terjedelmesebb szöveget közlő legenda szól. Úgy tűnik, Gericsnek az az okfejtése, amely a krónika és a legenda összevetésén alapult, ezt a körülményt, a kivonatolás tényét nem vette figyelembe.

Ha mármost Gerics okfejtését részleteiben tesszük vizsgálat tárgyává, akkor is elsietettnek minősül Gericsnek az a megállapítása, hogy tendenciózusan, Gellértet a pápai anathémától való mentesítés szándékával „alakította át a legendaszerző Aba és Gellért kapcsolatának krónikabeli ábrázolását" (195.). Kezdjük azzal a kronológiai kérdéssel, hogy — Gerics szerint — a legenda 1042-re hozza előre Gellért Aba elleni próféciáját, amely a krónikában 1044-re vonatkozóan szerepel! A krónika 1044. évi keltezése onnan adódik, hogy e forrás „Gellért fellépését ugyanannak az évnek az eseményeként adja elő, mint amelyben a ménfői csatát is leírja" (194.), amely pedig köztudottan 1044-ben volt. A legenda 1042. évi kelte Gellért próféciájának egy mondatán alapul; a püspök ugyanis ezt jósolta meg Abának: „Ecce anno futuro tertio excitabitur in te gladius ultionis, qui a te auferet regnum, per te fraude acquisitum".[43] Az itt olvasható „*anno futuro tertio*" kifejezést Gerics „a jövendő harmadik évre" értelmezi (194.),[44] mivel pedig Aba királyságának 1044-ben szakadt vége, az ilyen jelentésű szöveget tartalmazó próféciának 1042-ben kellett elhangoznia. Anélkül, hogy mindenáron kifogásolnánk egy ilyenféle értelmezés helyességét, utalnunk kell arra, hogy a szakirodalomban másfajta — egyébként nem problémamentes — magyarázat is napvilágot látott. Szabó Károly a „*tertio*"-t nem az „*anno*"-ra vonatkoztatta, hanem az „*excitabitur*" igével hozta kapcsolatba, s így a következő fordítás adódik: „Íme a jövő évben harmadszor támad föl ellened a bosszúállás kardja, mely tőled álnokul szerzett országodat el fogja venni".[45] Nyitva hagyva az értelmezés kérdését, egyéb megfontolás sem támasztja alá annak a megállapításnak az igazát, hogy a nagyobbik Gellért-legenda szerzője tudatosan tette korábbi időre — 1044 helyett 1042-re —

[42] Ifj. Horváth János: a 35. jegyzetben i. m. 74. Vö. Váczy Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben*. Levéltári Közlemények 18—19 (1940—1941) 325.

[43] SRH. II. 500.

[44] Hasonló fordítást ad Szabó Flóris: a 30. jegyzetben i. m. 89.: „Íme, *az eljövendő harmadik évben* bosszuló kard támad fel ellened, mely csalárdsággal szerzett uralmadat elveszi tőled".

[45] Szabó Károly: *Péter és Aba*. Értekezések a történeti tudományok köréből II. 3. Pest 1872. 26. Ezt az értelmezést tette magáévá Pauler Gyula: a 38. jegyzetben i. m. 85., 419. old. 177. jegyz.

Gellért és Aba szembenállását, s ily módon minél korábbi időben mentesítette Gellértet a pápai anathémát eredményező Aba-pártiság gyanújától. Ez a megfontolás pedig nem más, mint a középkori emberek, beleértve a krónika- és legendaszerzőket is, érzéketlensége az időrend, a történelmi események évszámai iránt.[46]

Kezdjük a krónikával! Ismeretes, hogy egy krónikaszerzőnek éppen az 1040-es évek eseményei kapcsán „rendbe kellett szednie" a kronológiát, s ezért illesztette az I. András uralkodásáról szóló beszámoló folyamába azt a megjegyzést, hogy „Szent István király halála óta tehát tizenegy esztendő és négy hónap telt el András király uralkodásának első évéig".[47] Ez mindenképpen téves megjelölése a tényleges időtartamnak, hiszen Szent István halála (1038) és I. András trónra lépte (1046) között csak nyolc év van. A krónikaszerző azonban az időrend egyes részletei vonatkozásában is tévedett. Aba királlyá választását követően szól arról, hogy „Aba királyságának harmadik évében Péter Henrikkel, a németek királyával együtt nagy sereggel jött Aba király ellen", s mikor Aba meghallotta, hogy Pétert a német uralkodó jóindulatúan fogadta, „az Úr 1042. évében követeket küldött a császárhoz".[48] A megfogalmazásból világosan kiderül, hogy a krónikaírónak fogalma sem volt arról, hogy a valóságban Aba országlásának harmadik éve nem azonos 1042-vel. Tévedése annál súlyosabban esik latba, mivel az 1042. évi dátum megadásánál az Altaichi Évkönyvet használta és követte, s onnan tudomást szerezhetett volna, hogy Abát 1041-ben emelték királlyá.[49] Nem tűnik ki kronológiai tájékozottságával a legendaszerző sem. Egyrészt — a krónikával egyezően — ő is úgy vélte, hogy Szent István halála után a tizenegyedik évben nyerte el Gellért a vértanúságot, ami pontosan annyira és úgy téves, mint a Szent István halála és I. András trónra lépte közötti időül a krónikában megadott tizenegy év. Másrészt a legendaíró úgy számolt, hogy Gellért Abával szembeni próféciájától egy lustrum (vagyis öt év) telt el, s a következő lustrum kezdetén (azaz a próféciától számított hatodik évben) tört ki az a lázadás, amely meghozta Gellért számára a vértanúságot.[50] Csak mai szemmel nézve igaz, hogy a „krónika tehát 1044., a nagyobb és kisebb [Gellért-] legenda ellenben 1042. húsvétjára keltezi Gellért próféciáját" (194.) Valójában sem a krónikaíró, sem a legendaszerző nem rendelkezett világos képpel arról, hogy milyen sorrendben és melyik évhez kapcsolódóan követték egymást az események: jószerével még azzal sem voltak tisztában, hogy melyik király mettől meddig és mennyi ideig uralkodott. Ez mindenesetre nagymértékben megkérdőjelezi a legendaszerző Gerics által kimutatni szándékolt tudatosságát a tekintetben, hogy a krónikát felhasználva az eseményeket Gellért érdekében átértékelte.

De vajon a legendaszerző valóban használta-e a krónikát, akár abban a formában, ahogyan Horváth János gondolta, hogy ti. a nagyobbik Gellért-legenda ős-szövege merített egy régi krónikából? Ismételten hangoztatva, hogy

[46] Tanulságos példákat sorol fel erre MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák.* Századok 100 (1966) 716—717.

[47] SRH. I. 351. GERÉB László (a 14. jegyzetben i. m. 121.) fordítása. L. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Bp. 1954. 307.

[48] SRH. I. 326. A „*regis*" szó „*regni*"-re javítását illetően l. JUHÁSZ László: a 21. jegyzetben i. m. 31—32.

[49] AAm. 29., 26.

[50] SRH. II. 501., 500.

a krónika és a nagyobbik Gellért-legenda viszonyának kimerítő tárgyalása meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit, éppen a most vizsgált esemény, Gellért fellépése Aba ellen, mintha érdekes adalékul szolgálna a krónika és a legenda viszonyához. Idézzük e ponton a magyar krónika ma ismert szövegét magyar fordításban:

„A magyar nemesek . . . összeesküdtek, hogy megölik őt [Abát]. Közülük pedig az egyik feljelentette a királynál azokat, akik megölésére esküdtek össze, akik közül azokat, akiket tudott, fogságra vetve megöletett bírósági vizsgálat nélkül, ami a király nagy kárára változott. Amikor ugyanis a király a nagyböjtöt Csanádon ünnepelte, e nagyböjt alatt mintegy ötven nemes férfit tanácskozás ürügyén egy házba zárt, és fegyveres vitézek által lemészároltatta őket, anélkül, hogy bűnüket rájuk bizonyították vagy bevallották volna. Ezért Szent Gellért csanádi püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjósolta, hogy veszedelem fenyegeti."[51]

A krónika *mai* szövege *kétszer* mondja el, hogy Aba bírósági eljárás mellőzésével embereket végeztetett ki. Hogy erre Aba uralma alatt kétszer került volna sor, természetesen nem zárható ki, de bizonyos körülmények kételyt ébresztenek egy ilyen feltevéssel szemben. Egyrészt az, hogy a magyar ügyekben éppen ezekben az években jól értesült Altaichi Évkönyv csak *egy* Aba elleni összeesküvésről tud.[52] Másrészt pedig az, hogy a két vérengzés leírása a krónikában két forrással mutat közeli rokonságot, az első vérengzés szövege az Annales tudósításával, a másodiké pedig azzal, ami a nagyobbik Gellért-legendában olvasható. A tartalmi megfelelésen túl ezt szövegpárhuzamok is jelzik:

Altaichi Évkönyv:

„*Conspiraverant* enim plerique principes . . . Igitur *quidam* . . . omnes *coniuratos regi* prodidit, innotuit".

Magyar krónika:

„Hungari vero nobiles . . . *conspiraverunt* . . . *Quidam* autem ex ipsis notificavit *regi* in necem eius *coniuratos*".[53]

Nagyobbik Gellért-legenda:

„Nam sanctis *quadragesime* diebus honestissimos quosque sui *consilii viros* . . . ausus est interficere. Qui cum ad sedem Morisenam . . . venisset, paschalia sacramenta *celebraturus*".

Magyar krónika:

„Cum enim rex *Quadragesimam* Chanadini *celebraret*, in eadem *Quadragesima* circiter quinquaginta *viros* nobiles sub pretextu *consiliandi* in quadam domo conclusit".[54]

Szembeötlő, hogy az Altaichi Évkönyvet forrásként használó magyar krónikás tartózkodott teljes mondatok szó szerinti átvételétől, hanem forrásainak kifejezései helyett szívesen alkalmazott szinonimákat. Csak ebből a rövid szakaszból véve példákat: az Annales szerint Aba ellen főemberek *(principes)* esküdtek össze, a krónika szerint magyar nemesek *(Hungari . . . nobiles)*, azzal a céllal, hogy erőszakosan megölve *(necatum)* adják át a császárnak, illetve hogy meggyilkolják őt *(ipsum occiderent)*. Valaki azonban tájékoztatta erről a királyt *(prodidit, innotuit,* illetve *notificavit)*, aki egy részüket *(quorum*

[51] SRH. I. 329—330.
[52] AAm. 34.
[53] AAm. 34., SRH. I. 329.
[54] SRH. II. 500., SRH I. 329—330. A szövegpárhuzamokat a legenda és a krónika kritikai kiadása nem tünteti fel, hasonlóan tagadja a két szöveg kapcsolatát Váczy Péter: a 42. jegyzetben i. m. 325.

aliquos), illetve azokat, akiket tudott *(eos, quos potuit)* meggyilkoltatta *(iussit necari*, illetve *fecit interfici)*. A szó szerinti szövegátvételek rovására a szinonimák ilyen mérvű használata egy rövid passzuson belül aligha a véletlen műve. A magyar krónika szerzője törekedett arra, hogy ugyan az Évkönyv alapján, de lehetőleg saját szavaival adja elő a történteket. Nos, ugyanez a tendencia figyelhető meg a nagyobbik Gellért-legenda és a krónika vonatkozásában is a vizsgálatba bevont, szintén rövid szövegen belül. A legenda szerint tanácsának igen tisztes embereit *(honestissimos quosque sui consilii viros)*, a krónika szerint pedig nemes férfiakat *(viros nobiles)* barmok vagy oktalan állatok módjára merészelt agyonveretni *(ausus est interficere)*, illetve lemészároltatta őket *(fecit eos obtruncari)*. A legenda arról tudósít, hogy Aba a húsvét megünneplésére ment Marosvárra *(ad sedem Morisenam)*, a krónika meg arról, hogy a király a nagyböjtöt Csanádon *(Chanadini)* ünnepelte. Stíluskritikai megfontolások is szólnak tehát amellett, hogy a krónika a legenda (persze, nem a mai szövegében ismert legenda) szövegének átvételekor ugyanúgy járt el, mint amikor egy másik forrását, az Altaichi Évkönyvet használta: viszonylag keveset vett át szó szerint, inkább előnyben részesítette forrásai alapján az eseményeknek saját szavaival történő elmondását. Ez arra mutathat, hogy a krónika és a legenda viszonyában a legendának (a legenda Horváth János által feltett ős-szövegének) kell elsőbbséget biztosítanunk. A filológiai érvek mellett erre szolgál bizonysággal az a körülmény, hogy már hihetőleg egy korai krónikaszerkesztmény azért örökítette meg kétszeresen Aba vélhetően egyszeri vérengzését, mert erről két, egymástól független forrásában, az Altaichi Évkönyvben és a Gellért-legenda ún. ős-szövegében olvasott, s nem vállalkozott arra, hogy e két forrás feltehetően egyazon eseményre vonatkozó leírását maga összevonja, egy történéssé olvassza össze. Továbbra sem tekintve feladatunknak a Gellért-legenda és a krónika kapcsolata bonyolult kérdéskörének részletes elemzését, e helyütt csak annyit jegyzünk meg: az Aba által megöltek 50-es számának, a „*quinquaginta*" szónak a jelenléte a krónikában és hiánya a legendában nem feltétlenül bizonyság a legenda másodlagossága mellett — mint Horváth János vélte —, hanem többféle módon is magyarázható. Elképzelhető, hogy a legenda másolásai során elkövetett hiba eredményeképpen esett ki az 50-es szám, amelynek egykori meglétére a nagyobbik legendában a „*quosque*" szó utalhat, amely a kisebbik Gellért-legenda mai szövegében már nem is található meg, a tévesztési folyamat végső állomásának jeleként. A krónika 50-es számára szellemes magyarázatot adott Marczali Henrik. Szerinte az 50-es szám a böjt latin nevéből, az XL írásjegyből fejlődött. A quadragesimából lett 40, majd a 40-ből 50.[55]

A krónikaszerző bizonyos pontokon forrásai szövegére támaszkodva, de lehetőleg kerülve a szó szerinti átvételeket, rövidítés nélkül írta le az eseményeket, máshol viszont, ahol a bővebb szöveg számára, aki nem Gellértről írt legendát, hanem a magyar történelemről krónikát, érdektelen volt, rövidített, illetve — Horváth János kifejezését használva — kivonatolt. Idézzük magyar fordításban a nagyobbik Gellért-legendából Gellért Aba elleni beszédét: „A szent böjt megtartása a vétkeseknek bűnbocsánatra, az igazaknak jutalom-

[55] SRH. II. 476.; Marczali Henrik: *A magyar történet kútfői az Árpádok korában.* Bp. 1880. 28. Az Aba által megölt férfiak 40-es száma olvasható Mügelnnél: SRH. II. 157., valamint a XIV. századi krónikakompozíció két szövegvariánsában: SRH. I. 330.

ra adatott, de te, király, kardod öldöklésével mocskoltad be,[56] tőlem pedig elragadtad atya nevemet, mert íme, ma nélkülöznöm kell édes fiaimat. Nem érdemelsz hát e napon semmi bűnbocsánatot. Mivel pedig Krisztusért készen állok a halálra, megmondom a jövendőt. Íme, az elkövetkező harmadik évben [avagy: a jövő évben harmadszor] le fog rád csapni a megtorlás kardja, amely elveszi majd tőled hitszegéssel szerzett királyi hatalmadat" (190.).[57] Írjuk le e legendaszöveg mellé a krónika rövid, egy mondatos tudósítását erről az eseményről, amelyet ifj. Horváth János nyomán kivonatnak tartunk: „Ezért [előkelő emberek — bírósági ítélet nélküli — kivégzése miatt] Szent Gellért csanádi püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjósolta, hogy veszedelem fenyegeti".[58] Gellértnek a legendában bővebben előadott beszédét a krónika frappáns rövidséggel foglalta össze, bizonyítván azt, hogy itt valóban bővebb szöveg — Horváth szerint korai krónika-, szerintünk korai legendaszöveg — kivonatolása történt. Mert hiszen Gellért e legenda szerint két lényeges dolgot közölt Abával: mint püspök megtagadta a bűnbocsánatot, mint szent pedig megjósolta a király komor jövőjét. A krónika pontosan ezt a két mozzanatot emelte ki: Gellért mint püspök kánoni szigorúsággal támadt a királyra, és megjövendölte az Abát fenyegető veszedelmet. Mindennek ismeretében erejüket látszanak veszteni Gericsnek mindazon okfejtései, amelyek annak bizonyítására irányultak: a Gellért-legenda szerzőjét tekintve „a középkori történetíró »bírói elfogultságának« világos esetével van dolgunk" (195.), vagyis hogy a Gellért-legenda éppen azért, mert hőse, Gellért érdekében számos torzítást követett el a krónikához képest mind a kronológia, mind Aba bűnlajstroma, mind pedig a megjövendölt büntetés vonatkozásában, nem tekinthető a kor, az 1040-es évek megbízható forrásának. Ezzel szemben a fent kifejtettek alapján mi úgy látjuk: nincs okunk megvonni a hitelt a legenda ezen évekre vonatkozó tudósításától.

A kritikus (vagyis problémákkal terhes, vitás) források közül utolsóként az Altaichi Évkönyvvel kell foglalkoznunk. Gerics elsősorban az Annales 1041. évi magyar vonatkozású híreit veti vizsgálat alá, s „magyar eredetű tradíció"-ból (192.), „magyar informátor tájékoztatásá"-ból (193.) eredezteti az itt olvasható tudósításokat. Ezzel a magyarországi szakirodalom mérvadónak tűnő megállapításait teszi magáévá. A magyar szóbeli információk adóiról többen úgy vélekedtek, hogy azok I. András király német földre menekült özvegyétől és fiától, Salamontól, valamint azok környezetétől származnak.[59] Mielőtt ennek vizsgálatára térnénk, azt kell mondanunk: az Évkönyv 1041. évi

[56] A legenda e helye bizonyítja: Gellért haragjának oka maga a vérengzés volt, nem pedig pusztán az, hogy „gyónás és a halálra való készület nélkül pusztították el őket" (194.). Ugyancsak erre mutat az is, hogy a legenda szerint Gellért „kegyetlensége miatt" *(de sua crudelitate)* kezdte fenyíteni Abát: SRH. II. 500.

[57] SRH. II. 500.

[58] SRH. I. 330.

[59] Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói.* Bp. 1925. 84.; Váczy Péter: a 42. jegyzetben i. m. 307. Magyarországi írott forrás használatát tételezi fel az Altaichi Évkönyvben Győry János: *Gesta regum — gesta nobilium.* Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai XXIX. Bp. 1948. 73—74.; Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században.* Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 304., 348., 351—352., 359—360. Az Annales általános megítélésére l. Alphons Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs.* Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband XIX. Graz—Köln 1963. 173.

magyar vonatkozású tudósításának középpontjában Gizella személye áll, s Péter alakja annak tükrében nyer negatív beállítást, amilyen gőgösen, zsarnoki módon bánt Szent István özvegyével, jóllehet Péter esküvel fogadta még István életében, hogy a királynét mindig tisztelni fogja, és semmit nem vesz el tőle azokból, amelyeket a király adott neki. Még azt is megígérte Péter, hogy Gizellát mindenkivel szemben megvédi, bárki is akarjon neki ártani. Erre nemcsak Péter, hanem az ország összes főemberei is esküt tettek. De István halála után mindössze egy évig bánt Péter Gizellával tisztelettel, majd ezután összes javától megfosztotta őt. Előbb azokat a birtokokat vette el erőszakkal tőle, amelyeket férjétől, Istvántól még életében kapott, majd pénzét is, amely csak az övé volt, s esküre kényszerítette az özvegyet, hogy Péter engedélye nélkül senkinek nem ad a maradékból. Egy bizonyos városban helyezte el, őrséget rendelt mellé, és sem ő nem mehetett sehová, sem az oda érkezők nem kereshették fel őt. Gizella három évig tűrte ezt, majd

„összehívta az ország előkelőit, és emlékeztette őket neki tett esküjükre. Ők az irgalmasságtól vezettetve, azt tanácsolták a királynak [Péternek], hagyja abba az igazságtalanságot, hogy ne essenek mindannyian vele együtt siralmas esküszegésbe. Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacsságában. Végül tudtára adták, hogy nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle, ha a matrónának nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmive vette, és mit sem szívlelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége..., mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem. Ennek láttán az ország előkelői egyetértve elhatározták, hogy megölik [Péter] egyik hűbéresét, Budót, mindezeknek a gazságoknak az értelmi szerzőjét, akinek tanácsára [a király] tett mindent, minthogy szándékának teljesen megfelelt. Ezért a királyhoz menve, állhatatosan követelték kiadatását halálbüntetés céljából, mint mindannyiuk közellenségéét, aki országának és honfitársainak vesztére tör... Megragadván őt, darabokra tépve ölték meg és két kisgyermekének a szemét vájták ki. Ezért a király nagyon megrémült és még azon az éjen kevesedmagával bajor földre menekült... A magyarok pedig, amint látták, hogy elmenekült, új királyt állítottak, Obo [Aba] volt a neve, és ahogyan a királyokat szokás, hamarosan felszentelték... Ez a király tehát zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két, erőszakkal elvett püspökséget [Aba] vissza akart adni a főpásztoroknak. Mivel azonban másokat szenteltek fel, ezt az ügyet fenntartotta a római pápa döntésének" (191—192.).[60]

Gerics ezt az itt hosszan idézett szöveget forrásérték szempontjából igen magasra értékeli. „Mivel a szerző a mű egyéb helyein Aba elszánt ellenfelének mutatkozik, előadása egészében Abára vonatkozó birodalmi álláspont részét közvetíti 1041-nél is." Csak fokozhatja ennek jelentőségét az, hogy e hírek és értékelések „voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak", s e szöveg „igazában az Abát uralomra juttató mozgalom védőbeszédének is tekinthető". Vagyis nincs másról szó, mint arról, hogy „az altaichi bencés az egésszel azonosította magát, informátorának kilétére való tekintet nélkül" (192.). Mivel tehát Gerics ezt a beállítást hitelesnek tekinti, ennek figyelembevételével ítéli meg Péter első országlását és Aba trónra kerülését. Az Annales alapján jut arra a következtetésre, hogy „Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került", s hogy Aba törvényesen uralkodott, mert „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót".

[60] AAm. 24—26.

„A szöveg szerint... a magyarok nem űzték el a királyt [Pétert], hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit" (193.). Külön kiemeli Gerics az Altaichi Évkönyv idézett szövegének „a hűbérjog szempontjából egyenesen példás" alapállását. A magyar urak teljesen a hűbérjog alapján jártak el: fellépésük „a király iránti hűséget hajszálnyira sem sérti", ugyanis nem Péter „életére és testi épségére törnek, hanem gonosz tanácsosáéra". A fellépést megelőzően „a magyar urak..., a hűbérjognak teljesen megfelelve, urukat többszörösen figyelmeztetik, és a hűbérviszony megszüntetésével, magára hagyással fenyegetik". Ez „olyan eljárás, amelyre a hűbérurak és uralkodók vazallusaikat a Karoling-kor óta fel szokták hatalmazni, mint kívülállókkal szembeni kötelezettségvállalásuk szankciójára" (192.). „Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése... a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállását említené". Aba király a Péter által letett két püspök ügyében „— kifogástalanul egyházias módon — Rómához fordul. Az egyházjogász csak elismeréssel vehette tudomásul akármelyik középkori uralkodó ilyen eljárását. Aba és a püspöki kar viszonya az évkönyv szerint zavartalan együttműködéssel indult" (193.).

Magunk úgy ítéljük meg, az Altaichi Évkönyvből vett hosszú — tartalmi és szó szerinti — idézet bizonyíthatja: az Annalesben minden esemény és személy aszerint ítéltetett meg 1038—1041 között, ahogyan azt Gizella szempontja megkívánta. Ne feledjük: az Annales tudósítása alapján a magyarországi főemberek Gizella kezdeményezésére léptek fel Péter ellen, Péter Gizellával szembeni esküszegése volt az oka királytól való elpártolásuknak. Péter tehát alapvetően Gizellával szembeni törvénytelen és esküszegő magatartása miatt nyert zsarnok ábrázolást. Péter Gizella miatti elítélése követelte meg, hogy — egyelőre — enyhébb és megértőbb álláspont érvényesüljön Aba Sámuel irányában. Ilyenfajta beállítás, Péter első uralmának ennyire Gizella szempontjából való értékelése aligha magyar információra (vagy legalábbis aligha *csak* magyar információra) mehet vissza. Ezt a gyanút erősíti meg az a tárgyalásmód, amelyet Gerics mintaszerű elemzése bontott ki az Annalesből, hogy ti. a magyar urak Péter elleni fellépésében minden a hűbérjogi elveknek megfelelően történt. A Péterrel szemben a kabar törzsfőhöz, Abához forduló, a hűbérjogban aligha jártas magyar előkelők bizonyára nem ügyeltek lépéseik „koreográfiájában" arra, hogy ne sértsék meg a hűbérjogot. Az események hűbérjogi szempontokra ügyelő bemutatása csak a hűbéri viszonyokkal Magyarországnál régebb óta ismerkedő és immár ismeretséget kötött Bajorország (illetve Altaich) évkönyvet író, művelt szerzetesének tulajdonítható. Ő azzal, hogy szembeállította a törvénytelen, zsarnok és esküszegő Péterrel az ellene a hűbérjog alapján fellépő magyar előkelőket, Pétert akarta még inkább elmarasztalni. Ha tehát az Altaichi Évkönyv 1041. évi tudósításánál olvasható magyar vonatkozású hírek egyike-másika magyar eredetre is mehet vissza, a feldolgozásban már mindenesetre a bajor Gizella érdekei domináltak, s az események leírásának ez jelentette vezérfonalát. Ezért minősült Péter zsarnoknak, ezért nyertek az ellene — Gizella érdekében ! — fellépő magyar urak akciói törvényes, hűbérjog által szentesített igazolást, sőt még Aba tetteinek itteni bemutatása (Péter önkényesen és törvénytelenül hozott dekrétumainak eltörlése, az ugyancsak Péter által erőszakkal elvett két püspökség betöltésére tett, az egyházjoggal teljes összhangban levő lépése) is azon kontraszt erősítését szolgálta, hogy Péter minél megátalkodottabbnak, politikája minél jogszerűt-

lenebbnek tűnjék. A *bajor* évkönyvírónak a *bajor* Gizella iránti elfogultsága színezte tehát olyanná az 1038—1041 közti eseményeket, amilyennek az az Annalesben ma olvasható. Még azt sem tagadhatjuk, hogy az összképet alkotó mozaikok legtöbbje (pl. Gizella és Péter ellentéte, illetve a magyar előkelők fellépése Péter ellen) nem őrizne nagyon komoly valóságmagot, a mozaikok összerakása és hézagainak egynemű anyaggal kitöltése azonban az Évkönyv szerzőjének tulajdonítható.

Mindezt az eddigi fejtegetést erősítheti meg az Altaichi Évkönyv egyetlen mondata, amely az 1038—1041 közti magyar vonatkozású események évkönyvbeli leírását vezeti be: „Ebben az évben [1041-ben] Péter, a magyarok királya megfosztatott uralmától, miután saját főemberei összeesküdtek ellene".[61] Volt tehát olyan hagyomány, amely sommásan úgy összegezte az eseményeket, hogy Péter első uralmának főemberei 1041. évi összeesküvése vetett véget, vagyis hogy Pétert megfosztották a királyságtól, s nem ő „hagyta magukra alattvalóit" (193.). Lényegében ez a tradíció nyert megörökítést a magyar krónikában. Eszerint „Magyarország főemberei látván népük baját..., tanácsot tartván megkérték a királyt", hogy tiltsa meg embereinek — a krónika szerint német és olasz híveinek — a gaztettek további folytatását. „A király azonban dölyfös kevélységében felfuvalkodott", s ellene mondott a kérésnek. „Péter országlásának harmadik esztendejében tehát a magyar főemberek és vitézek, a püspökök tanácsára, összegyülekeztek Péter király ellen, és gondosan kutatták, kit találhatnak akkor az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszabadítja őket Péter zsarnokságától. Mivel az országban senki ilyent nem voltak képesek találni, választottak maguk közül egy ispánt, Aba nevezetűt... Péter király pedig látva, hogy a magyarok nem támogatják, erős félelmében Bajorországba futott, Henriknek, a németek királyának segítségét kérve".[62] A magyar krónika e részletező tudósítása, valamint az Altaichi Évkönyv egy rövid mondatra szorítkozó összegzése valószínűleg az igazságot hagyományozta ránk: Pétert saját főembereinek fellépése, lázadása fosztotta meg a tróntól, mint egy korábbi munkánkban rámutattunk, azoké az embereké, akik nem értettek egyet Péternek a feudalizmus erősítése érdekében eszközölt gyors ütemű (helyenként erőszakot sem nélkülöző) lépéseivel, s akiket éppen ezért Péter kiszorított udvarából, jelentős változásokat hajtva végre annak István-kori összetételén. „Péter katalizátorszerű működése nyomán az ellentétek nyíltan kirobbantak. Az új király egyrészt eltávolította a csak külsődlegesen beilleszkedett elemeket, akik főként a születési arisztokráciához tartoztak. Másrészt a megüresedett pozíciókba zömmel a feudalizmust eredendően igenlő hospes-arisztokrácia tagjait ültette. Ezzel a korábbi egyensúly megbomlott, eltolódott a hivatali, illetve hospes-arisztokrácia javára. A kormányzat így a korábbinál következetesebb, gyorsabb feudalizálódás motorjává lett. Péter fellépése tehát polarizálta az erőket: az új rend lappangó ellenfeleit nyíltan áttaszította az ellenzék táborába. Saját erői megfogyatkoztak".[63] Péter erőszakosan feudalizáló politikájának ellenhatása volt Aba Sámuel hasonlóan zsarnoki uralma, amely azonban éppen ellentétes irányban, a feudalizmus leépítése, a magyarországi keresztény egyház teljes meggyengítése

[61] AAm. 24.
[62] SRH. I. 323—325. Geréb László (a 14. jegyzetben i. m. 102—103.) fordítása nyomán.
[63] Kristó Gyula: a 35. jegyzetben i. m. 24—27.

irányában hatott, s ennek érdekében Aba még a bogumil eretnekek szövetségétől, tanaik felhasználásától sem riadt vissza. Péter 1044-ben ott folytatta, ahol 1041-ben kényszerűen abbahagyta, viszont immár a német hűbér vállalása is tetézte uralmának negatív vonásait, mindenekelőtt azt, hogy továbbra is az új rend, a feudalizmus *türelmetlen* (bár következetes) terjesztője volt. Nem igényel tehát további bővebb kifejtést, hogy Péter és Aba Sámuel országlásáról vallott felfogásunk alapvetően eltér Gericsétől. Mindössze abban értünk egyet, amit mi már 1965-ben megjelent munkánkban hangoztattunk, s most Gerics is erre az álláspontra hajlik (jóllehet bizonyító apparátusából — sok egyéb más mellett — ez a körülmény sem derül ki): Péter „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását" (310.) tekintette fő céljának. Különbözik felfogásunk Gellért történeti szerepének megítélését illetően is. Gerics — mint ismeretes — úgy véli: noha „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérlelhetetlen ellenfelének szerepét kapta" (196. old. 25. jegyz.), valójában Gellért — többi püspöktársához hasonlóan — Péterrel állt ellentétben, és Abával működött együtt (303., 197.). A *Deliberatio* elemzése számunkra azt bizonyította, hogy Gellért elsősorban nem Péter, hanem Aba politikáját bírálta keményen. Több figyelmet érdemel Péter és Gellért kapcsolata. 1965-ös munkánkban valóban úgy foglaltunk állást, hogy Gellért „feltétlenül Péter híve" volt,[64] ám megállapításunkat utóbb Szegfű László kutatási eredményei módosították. Szegfű feltehetően helyesen mutatott rá Péter és Gellért ellentétére mind 1038—1041, mind pedig 1044—1046 között.[65] Tévesen hivatkozik tehát Gerics arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát. Ezen a ponton lehetetlen nem utalni arra, hogy Gerics tárgyalt tanulmányában — jegyzetapparátusának tanúsága szerint — öt magyarországi kutató kilenc munkáját hasznosította: Pauler Gyula és Györffy György egy-egy, saját maga és e sorok írója két-két, Horváth János pedig három művel szerepel a lapalji jegyzetek között. A szakirodalom ismerete (még árnyaltabban fogalmazva: a szakirodalom megválogatásában érvényesülő, nyilvánvaló szelekció mellőzése) számos tévedéstől megóvhatta volna Gericset. Így pl. Szegfű László munkásságának ismerete, aki közel tucatnyi tanulmányában tárgyalta a Gericset is e tanulmányában foglalkoztató kérdéseket, s nem utolsósorban alapos analízist adott arról a *Deliberatió*ról, amelyet Gerics — egyébként joggal — az 1040-es évek egyik fő forrásának tekint, éppen abban a kérdésben világosíthatta volna fel Gericset, hogy az újabb szakirodalom már nem minősíti Gellértet „Péter rendíthetetlen hívének" (196. old. 25. jegyz.). Ugyancsak a szakirodalmi tájékozottság mentesíthette volna Gericset korábban megállapított igazságok újrafelfedezésének megkísérlésétől. Gabriel Silagi nyomán mutat rá Gerics arra, hogy a *Deliberatio* lapszéli jegyzetei XV. századiak, s mivel az egyik a korjelölő *„Tempora Ovonis describuntur"* megjegyzést tartalmazza Batthyány Ignác 1790. évi szövegkiadása szerint, ezt „nem lehet elfogadni a szöveg egykorú, hiteles magyarázatának, mert legfeljebb humanizmus-kori kombináció" (197. old. 26. jegyz.). Annak ismerete, hogy — amint e sorok írója 1974-ben rámutatott — e marginális jegyzet *egyáltalán* nincs meg a *Deliberatio* kéziratá-

[64] Uo. 34.
[65] Szegfű László: *Gellért, marosi püspök.* Világosság 17 (1976) 95—96.

ban,[66] s így valóban nem szolgálhat a *Deliberatio* vonatkozó része Aba-koriságának bizonyságául, egy csapásra eldöntötte volna a kérdést.

Utószóként immár csak egy tanulság levonása marad hátra: a *történeti* kútfők forráskritikájában a *filológiai* szempontok mellett a *történeti* megfontolások sohasem mellőzhetők. Írja bár azt a magyar krónika, hogy „a püspökök tanácsára" *(consilio episcoporum)* „magyar főemberek és vitézek" *(principes Hungarorum et milites)* léptek fel Péter zsarnoki uralma ellen, közölje bár az Altaichi Évkönyv azt, hogy Aba „a püspökök és előkelők *(episcoporum et principum)* együttes elhatározása alapján" (192.) rendelte el Péter törvényeinek megsemmisítését, ebből még nem következik, hogy „a magyar vezető osztály István-kori *egésze*" (303.; kiemelés tőlem — K. Gy.) szakított Péterrel és állt Aba mellé. Történelmi tapasztalat mutatja, hogy egy uralkodó osztály (kivált egy alakulóban levő, igazi körvonalát még el sem nyert uralkodó osztály) nem változtat egyik napról a másikra (vagy akár egyik évről a másikra) tökéletesen, minden tagjára érvényesen politikai pártállást. Konkrét adataink vannak az 1041—1044 közötti időből Péter híveiről. 1041-ben Péterrel néhányan Bajorországba távoztak. 1044-ben, a ménfői csatában azok árulták el Abát, akik „megőrizték barátságukat Péter király iránt", majd pedig amikor 1044-ben Henrik király visszaültette Pétert a magyar trónra, nagy kísérettel érkeztek Fehérvárra, s a város Szűz Máriának szentelt templomában, ahol Henrik jelenlétében a királyavató szertartás lezajlott, a „főemberek gyülekezete" *(congregatio principum)* volt jelen.[67] Adjon bár hírt az Altaichi Évkönyv a ménfői csatáról szólva Pauler Gyula fordításában arról, hogy „Igen sok magyar püspök, pap, főúr fogságba jutott" (194.),[68] ez még nem elégséges alap annak kijelentésére — éppen a *Deliberatio* ismeretében —, hogy Aba „a magyarországi püspökökkel... *mindvégig* [kiemelés tőlem — K. Gy.] együttműködött" (197.), vagy hogy Abának „a püspöki karral *végig* [kiemelés tőlem — K. Gy.] megőrzött együttműködésé"-ről (308.) lehessen szólni. Aligha szabad Aba (vagy akár Péter) társadalmi bázisát még rövid időszakra is merevnek, változatlannak feltételezni, főleg akkor, ha tudjuk, hogy a magyarországi viszonyok kialakulatlansága, meg az események gyors hullámzása kifejezetten a politikai csoportosulások gyors átrendeződésének kedvezett. Még az eddigieknél is kevésbé jogosult egyedül a források hallgatásából események hiányára következtetni. Abból, hogy az Altaichi Évkönyv nem említi Abával szemben „bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését" (193.), még nem következik az, hogy Gellért ténylegesen nem is lépett fel Aba ellen.

Közhely arra hivatkozni, hogy a rendre egy kútfőre irányuló (vagyis a hitelesség megállapítása során egy időben egy kútfőt vizsgáló) forráskritika, valamint a forráskritika által minősített kútfők széles körét felhasználó történettudomány nem élhet egymás nélkül. Aki azonban — dicséretes forráskritikusi erényként — rendre *egy* forrást vizsgál a történeti következtetések levonásának igényével, avagy a kútfőkben statikussá merevedett képet viszi át a történelem dinamizmusára, az *tudatosan* vállalja a tévedést, az egyoldalúságot. Zárjuk tanulmányunkat annak idézésével, amiben maradéktalanul egyet-

[66] Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 56—57. old. 80. jegyz.
[67] AAm. 25., 37.; SRH. I. 331.
[68] Ez valóban „értelmező fordítás" (194.), ugyanis az Annalesben ez olvasható: „episcopi, capellani, principes, alii complures retrahuntur", AAm. 37.

értünk Gericcsel (avagy inkább Gerics velünk): Péter „makacsul" „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását" szorgalmazta (310.). Nincs azonban *egyetlen* olyan forrásunk, amely ezt a tanulságot sugallná nekünk. A forráskritika mérlegére tett és azon megméretett források *csoport*ja, a források tanulmányozásából adódó mozaikképek összeillesztése vall csak Péter ilyen minősítésének megbízható volta mellett. Vagyis ha fentebb azt mondtuk, hogy a forráskritika és a történettudomány nem élhet egymás nélkül, most azt kell mondanunk: a forráskritika és a történettudomány nem is helyettesíthető egymással.

KRISTÓ, GYULA

La critique des sources et des sources critiques se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040

La présente étude fait des remarques à propos de l'article de József Gerics, paru dans les numéros 3 et 4 de l'année 1982 de cette revue, sous le titre *A la critiques des sources se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040*. Dans son article, Gerics a analysé trois sources. Il a considéré identique à Pierre le roi flétri anonymement dans l'ouvrage intitulé *Deliberatio*... de l'évêque Gellért. Il a contesté la valeur de source de la légende majeure de Gellért qui se rapporte au rapport hostile de Gellért et d'Aba Sámuel. Il a assigné par contre un grand rôle aux *Annales Altahenses* pour fixer les circonstances de l'avènement d'Aba au trône. A la base de tout cela, il a tracé un tableau nouveau de l'histoire hongroise des huit années suivant la mort du roi Saint Étienne (1038). D'après Gerics, c'est la classe dirigeante de l'époque d'Étienne qui a eu des conflits avec Pierre qui était soutenu presque exclusivement par les nouveaux venus. Sa domination tyrannique a suscité le péril d'une levée en masse du peuple. Aba Sámuel a obtenu le pouvoir par une voie légale, les ecclésiastiques étaient surtout ses soutiens intérieurs. Le roi Aba, lui-même, vivait selon les règles prescrites pour les communautés religieuses. Gerics a transvalué le rôle historique de l'évêque Gellért aussi: d'après lui, l'évêque de Csanád aurait été l'adversaire de Pierre, et aurait soutenu Aba jusqu'au bout — de même que ses autres co-évêques.

La présente étude vise à analyser de nouveau les sources sur les points discutés. A propos de la *Deliberatio*, il arrive au point de vue que le roi qui y figure, peut être, selon une grande vraisemblance, le roi Aba, étant donné que l'image de l'église hongroise reflétée par la *Deliberatio* correspond à l'image d'Aba conservée par la chronique hongroise, selon laquelle le roi tâchait d'abolir les relations de classes. Les racines de cette idéologie ont été trouvées déjà par la recherche antérieure dans l'hérésie des bogumils. Comme la *Deliberatio* donne des informations de l'opposition de Gellért avec le roi flétri anonymement (qui est, à coup sûr, le roi Aba Sámuel), cette circonstance vérifie la conception de la légende majeure de Gellért, selon laquelle l'évêque de Csanád et Aba étaient des adversaires. L'originalité et l'authenticité de la légende peuvent être prouvées par la collation de la légende et de la chronique hongroise aussi. L'examen des notes inscrites en 1041 dans les *Annales d'Altaich* donnait le résultat que cette source a évalué l'histoire des années critiques (1038—1041) du point de vue de la veuve de Saint Étienne, Gisèle de Bavière, et bienque la plupart de ses informations reflètent la réalité, toute la conception est l'ouvrage de l'annaliste bavarois.

A la base d'une analyse détaillée des sources, l'étude essaie d'esquisser l'histoire hongroise des années de 1038 à 1046. D'après cela, au temps de sa première domination (1038—1041), Pierre était le propagateur impatinet, bienque conséquent du féodalisme, c'est par là qu'on peut expliquer qu'on l'a considéré comme un tyran et que le nombre de ses partisans diminuait de plus en plus. L'évêque Gellért appartenait aussi à l'opposition de Pierre. En 1041, Pierre a été dépurvu du trône par la révolte de ses propres hommes principaux. Semblablement à Pierre, Aba Sámuel (1041—1044) a exercé, lui aussi, une domination tyrannique, mais dans un sens opposé à celle de Pierre. L'activité du roi Sámuel visait l'abolition du féodalisme et l'affaiblissement totale de l'église chrétienne. Dans ce but, il n'a reculé même pas d'entrer en alliance avec les bogumils, et sa manière de vivre reflétait aussi son opposition avec la société de classes. C'est cette image qui a été éternisé dans

l'ouvrage intitulé *Deliberatio* de l'évêque Gellért, qui, tout comme la légende majeure de Gellért, prouve l'opposition de l'évêque de Csanád avec Aba. Au début de sa seconde domination, en 1044, Pierre a continué là où il a interrompu, de plus, il a augmenté son impopularité en acceptant le fief allemand aussi. Son court gouvernement a été aboli par la révolte populaire de 1046, la „révolte dite païenne", conduite par Vata.

Pour terminer, l'étude attire l'attention sur le fait que, dans la critique des sources historiques, les considérations historiques ne peuvent jamais être négligées. Et s'il est vrai que la science historique ne peut pas exister sans la critique des sources, il est tout autant vrai que la critique des sources et la science historique ne peuvent pas se substituer l'une à l'autre.

ROZSONDAI MARIANNE

Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában
(Miről vallanak a könyvkötések?)

A XV. században Temesvári Pelbárt és Janus Pannonius híre és munkái jutottak el az ország határain túlra, s váltak ismertté Európában. Kortársak voltak, sőt mindketten papi pályán működtek: Janus Pannonius pécsi püspök, Temesvári Pelbárt ferences szerzetes, később Budán a ferences rend főiskoláján a teológia professzora. Janus reneszánsz költő, Pelbárt enciklopédikus műveltségű, középkori prózaíró. Mindketten latinul írtak.

Pelbárt első műve a Mária tiszteletére írt rajongás, a *Stellarium corone benedicte Marie Virginis* (A Boldogságos Szűz Mária csillagkoszorúja), melyet hálából és fogadalomból írt pestisből történt, csodával határos felépüléséért. A *Stellariumot* az 1480-as évek elején kezdte írni „a köznép épülése végett", s feltehetően 1483-ban készült el vele. Valószínűleg iskolai használatra szánta a zsoltárokhoz fűzött magyarázatait: *Expositio compendiosa et familiaris, libri psalmorum.* 1483—89 között írta a *Pomerium sermonum de sanctis* első, ún. téli részét (pars hyemalis), valószínűleg a 90-es évek elején megírta a második, a nyári időszakra szánt (pars estivalis) beszédsorozatot, s 1496-ra elkészült a Pomerium sermonum *de tempore*, majd 1498-ra a Pomerium harmadik könyve a Sermones *quadragesimales.*

A *Pomerium* a katolikus misekönyv felosztását követi, némi módosítással. A misekönyv ún. változó része három nagy egységből áll: 1. Proprium de tempore; 2. Proprium sanctorum és 3. Commune sanctorum. Pelbárt a maga Sermones de sanctis, vagyis a szentekről szóló beszédgyűjteményéhez hozzácsatolta a Commune, vagyis a több szentnek közös ünnepére szánt részt, kiemelte viszont a nagyböjti periódust, s erre a negyven napra külön kötetben írt beszédeket. Innen van a *Sermones quadragesimales* cím. A *Sermones de tempore* a vasárnapokra szánt és az egyház állandó, az év ugyanazon idejére eső ünnepeire írott beszédeket tartalmazza. Pelbárt minden ünnepnapra több beszédet írt, hogy nagyobb legyen a választási lehetőségük „... az együgyűbb papoknak, hogy ők ezek nyomán bővebb magyarázatokat tehessenek."[1] Pelbárt a *Sermones de tempore, de sanctis* és a *quadragesimales* három nagy könyvét *Pomerium* közös címmel látta el, „mert valamint a gyümölcsösben különböző nemű termőfák, gyümölcsök és virágok vannak, úgy ebben a munkában is mindennemű és sokféle prédikációk, a tudománynak sokszerű virágai és az isteni titkoknak üdvösséges gyümölcsei találtatnak."[2]

Utolsó nagy műve a négy kötetre tervezett *Aureum Rosarium theologie* (Az isteni tudománynak aranyos rózsakoszorúja). Az első könyvvel 1500 decem-

[1] PELBARTUS DE THEMESWAR: *Stellarium coronae beatae virginis Mariae. Prologus.*
[2] PELBARTUS DE THEMESWAR: *Pomerium sermonum de tempore. Prologus.*

berére, a másodikkal 1503 tavaszára lett kész, a harmadikat már nem tudta teljesen befejezni 1504 januárjában bekövetkezett halála miatt. Ezt és a negyedik könyvet — Pelbárt vázlatainak alapján — tanítványa és utóda, Laskai Osvát fejezte be. E művével egy mindent átfogó enciklopédiát akart alkotni. Nagyon sok középkori szerzőből merített, de alapja Petrus Lombardus: *Sententiarum libri quattuor* című hasonló munkája.

Főleg a *Stellarium* és a *Pomerium* három könyve jelent meg sokszor, hiszen ezek a beszédminták jól használhatók voltak, igény volt rájuk. Éppen ezért nem lehet figyelmen kívül hagyni Pelbárt hatását az európai, de különösen a magyar művelődéstörténetre. A magyar műveltség és irodalom a reneszánsz meggyökeresedéséig öt évszázadon keresztül az egyházi szellem fejlődésének az útján haladt. A nép számára a vasárnapokon és ünnepeken a templomokban elhangzó prédikációk nyújtották az egyedüli szellemi táplálékot. Pelbárt beszédeit itthon az alsó papság, a szerzetesek és azok a litterátus emberek forgatták, akik a néphez közel álltak.[3] Anyanyelvű kódexirodalmunk prédikációs anyagának több mint a fele a *Pomerium*, kisebb mértékben a *Stellarium* és a *Rosarium* fordításán alapszik,[4] innen épült be a magyar irodalmi köztudatba. Pelbárt beszédeit tele tüzdelte legendákkal és példákkal, s közülük nem egynek — mint Katona Lajos megállapítja — népmesei eredete van,[5] s közösek egész Európában. Emellett Pelbárt beszédeit figyelemre méltó, napi társadalmi és politikai aktualitások is élénkítették, különösen a szentekről, szentté avatott királyainkról írott beszédei kínáltak párhuzamot az akkor trónon és hatalmon levőkkel.

Temesvári Pelbártot a feledés homályából a múlt század végén Szilády Áron[6] keltette életre, s az ő nyomán foglalkozott vele behatóan Horváth Cyrill, majd Katona Lajos. A nagyközönség számára azonban csak most lettek hozzáférhetővé Pelbárt írásai, amikor V. Kovács Sándor válogatásában és jegyzeteivel, s egy kiváló fordító gárda közreműködésével, 1982-ben megjelent belőlük egy nagyobb lélegzetű válogatás.[7] V. Kovács feltárta Pelbárt forrásait, tisztázta Pelbárt helyét és szerepét a két korszak határán, összefoglalta a magyar kódexirodalomra gyakorolt hatását, és ráirányította a szélesebb olvasóközönség figyelmét Pelbárt irodalmi munkásságának kevéssé ismert szépirodalmi vonatkozásaira.

Pelbárt magyarországi hatását leginkább tehát magyar nyelvű kódexeink mutatják. Hogy Európa-szerte mennyire ismerték és forgatták műveit, azt most egy eddig szokatlan módszerrel és oldalról, a korabeli könyvkötések, a kötéskutatás oldaláról kiindulva szeretnénk megvizsgálni.

* * *

A művelődéstörténeten belül a könyvtörténet önmagában is komplex kutatási területének aránylag fiatal ága a kötéskutatás. A bibliofiliából nőtt ki,

[3] Horváth Cyrill: *Temesvári Pelbárt és beszédei*. Bp. 1889. 16.
[4] *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. I. köt. Bp. 1964. 141.
[5] Katona Lajos: *Temesvári Pelbárt példái*. = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 1902, 18. köt. 2. szám 20.
[6] Szilády Áron: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. Bp. 1880.
[7] *Temesvári Pelbárt válogatott írásai*. Vál., kísérő tanulmányt írta és jegyz. V. Kovács Sándor. Ford. Bellus Ibolya, Jelenits István stb. Bp. 1982.

mely gyakran csak a könyv belső és külső művészi díszítése felé fordult. A kötéskutatás tudományos jellege és kutatási módszerei néhány évtizede kezdtek kialakulni. A kötések ugyanis a könyveknek nem egyszerűen csak külső burkai, hanem a könyv történetére, tulajdonosaira, használóira, a használat helyére és idejére vonatkozó lényeges adatok fontos hordozói is.

Magyarországon Rómer Flóris, a magyar régészet úttörője kezdett a kötésekre felfigyelni az 1868—69-es években a korvinákkal kapcsolatos kutatásai során. Fitz József fogalmazta meg, hogy „a művek tartalmával, szellemével és szerzőikkel az irodalomtörténet foglalkozik. A könyvtörténet a könyvek fizikai jelenségeit, köntösét, külső formáját, előállításuk módját tárgyalja, de mindenkor figyelve külsejüknek a kor eszmevilágával való összefüggésére."[8] Azt is felismerték, hogy a kötés az egyes embernek és korának a könyv szellemi értékeivel szembeni magatartását is tükrözi, így a kötéskutatás a könyv- és könyvtártörténet, sőt az egész művelődéstörténet fontos részévé lett.[9]

A XV—XVI. században a nyomtatott könyveket általában nem ott kötötték, ahol a sajtó alól kikerültek. A nyomdák legtöbbször a kereskedelmi útvonalak csomópontjában fekvő városokban jöttek létre, a könyvkötőműhelyeket pedig gyakran egyetemi városokban és kolostorokon belül találjuk, vagyis ahol tanárok és diákok, szerzetesek és tudósok a könyveket használták.

Temesvári Pelbárt európai népszerűségének nyomon követése céljából ez alkalommal a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Régi Könyvek Gyűjteményében található műveinek kötéseit vettük számba. Pelbártnak a bevezetőben röviden tárgyalt művei ebben a Gyűjteményben összesen százhét példányban vannak meg. Több kolligátum van közöttük. Gyakori, hogy a *Pomerium* egyes darabjai közül kettő egy kötetet alkot, vagy a *Pomerium* egyik könyve a *Stellarium*mal egybekötve található. Legnagyobb példányszámban a *Pomerium sermonum de sanctis* (31) fordul elő, nem sokkal kevesebb a *Stellarium* (25) és a *Sermones quadragesimales* (22); a *Pomerium* harmadik darabja, a *Sermones de tempore* 19 példányban van meg, míg az *Aureum Rosarium*ot 6, az *Expositio compendiosa*t 4 példány képviseli. Ezek a számok, bár egyetlen könyvtár állományának a vizsgálata folytán lehetnek esetlegesek, valamelyest mégis tükrözik, hogy melyik Pelbárt-mű volt a legnépszerűbb. Mindenesetre megfelelnek annak a ténynek, hogy a *Pomerium* könyveit és a *Stellarium*ot adták ki a legtöbb alkalommal.

A százhét műnek csaknem a kétharmada (69) korabeli, vagyis XV. század végi, illetve XVI. századi bőrkötésben maradt ránk, összesen 54 kötetben, és ezek többsége gótikus. A következőkben azt tárgyaljuk, hogy hol készültek ezek a bőrkötések, továbbá arra a kérdésre keressük a választ, hogy hol használták ezeket a műveket. Természetesen a kötések vizsgálatakor nem követhetjük a műveknek megfelelő felosztást, hanem a stílusok, majd a városok és műhelyek szerint csoportosítva vesszük sorra a kötéseket. A városok a vizsgálat során mechanikusan betűrendben következnek. A kötések meghatározásának módja az, hogy a táblát díszítő bélyegzőket, görgetőket és lemezeket egybevetjük a szakirodalomban közölt és már azonosított könyvkötők vagy könyvkötőműhelyek hasonló díszítőszerszámaival.

* * *

[8] Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig.* Bp. 1959. 9.

[9] Schunke, Ilse: *Von der Bedeutung der Einbandwissenschaft für den Bibliothekar.* = Zentralblatt für Bibliothekswesen 82 (1968) 522.

Bár Temesvári Pelbárt ferences volt, műveit — mint látni fogjuk — más szerzetbeliek is beszerezték és haszonnal forgatták. A domonkos vagy más néven prédikáló barátoknak a Natio Austriae-n belül a legfontosabb kolostoruk a bécsi volt. Ez a kolostor, s benne a több mint hét évszázados könyvtár, ma is fennáll. Kódexeik közül sokat maguk másoltak és bekötetlen könyveiket maguk is kötötték. Jól felszerelt könyvkötőműhellyel rendelkeztek. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában tizenhárom olyan ősnyomtatvány található, amelyek kötése a bécsi domonkosok műhelyében készült.[10] Ezekhez csatlakozik tizennegyediknek a Hagenauban 1503-ban megjelent, tehát már nem ősnyomtatvány, *Pomerium sermonum de tempore* c. negyedrét alakú könyv bőrkötése. (Jelzete RM III 39, RMK III 113)[11] A bécsi domonkosok a XV. század végétől s a XVI. századtól gyakran használják könyveiken a tulajdont jelölő monogramot: W P = Wiener Predikatoren (vagy Praedicatores Viennenses). Ezen a kötésen is rajta van a tulajdonjelölés — bár a két betűt felcserélték —, s köztük látható a domonkos műhelyekre jellemző korona. A kötéstáblán ezen kívül még öt bélyegző látható: kutyát ábrázoló, egy emberalak medvével, liliom, rozetta és a bordák mentén levéldísz. (L. 1. ábra) Ezek mindegyike megtalálható a kolostori műhely bélyegzőkészletében. A könyv címlapján kézírásos tulajdonbejegyzés is olvasható: „Conventus Viennensis Ordinis Praedicatorum". Pelbárt e művét tehát kétségtelenül a bécsi domonkos kolostorban használták. Tőlük valószínűleg Kresznerics Ferenc (1766—1832), az Akadémia tiszteleti tagja vásárolta meg több tucat más könyvvel, köztük 43 ősnyomtatvánnyal együtt 1804—1806 között. A Kreszneric-gyűjteményt az Akadémia Könyvtárát alapító Teleki-család vette meg, s a Teleki-könyvtárral együtt került az Akadémiára e gyűjtemény is. A könyvben benne van a 4. lap recto oldalán a „G. Telekiek' Alapítványa" pecsét. Kresznerics a maga nevét nem írta bele a könyvbe, viszont kéziratos könyvjegyzékében[12] szerepel egy 1503-ban, Hagenauban nyomtatott „Pomerium Serm. de tempore Pelbarti de Themesvár" tétel, s bizonyosnak látszik, hogy a fentiekben tárgyalt könyvről van szó. A kötés egyidős a könyvvel.

Bécs környékére lokalizálható az a kötés is, amely Pelbárt *Pomerium sermonum de sanctis* című, Hagenauban 1501-ben megjelent munkáját tartalmazza. (Jelzete RM III F 1007, RMK III 93) Az egyenes fatáblás, fólió méretű, barna bőrkötés elő- és háttáblája megegyezik. A tábla szélén az első keretben sorakozó „maria" írásszalag bélyegző a gótikus kötések tipikus motívuma, használták Alsó-Ausztriában éppúgy mint Dél-Németországban. A középmezőt körülvevő dekoratív, egymásbakapcsolódó „Z" idomok, s ezek variánsa a gerincmezőkben a bécsi és Bécs környéki műhelyekre rendkívül jellemző.[13] A címlapon olvasható

[10] Rozsondai Marianne: *Wiener Dominikanereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* = Gutenberg-Jahrbuch 1981. 234—244.

[11] A könyvtári jelzetek mellett mindig megadjuk régi magyar nyomtatványok esetében a Szabó Károly-féle számot, ősnyomtatványoknál a magyarországi ősnyomtatványok katalógusának számát. — Szabó Károly—Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár. 3. köt. 1. rész.* Bp. 1896.

[12] Libri antiquiores bibliothecae meae iuxta ordinem annorum compendio exhibiti. MTA Könyvtára Kézirattár Ms 10350|a, 100. tétel.

[13] Holter, Kurt: *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance.* = Codices manuscripti 1977, Sonderheft. A 7, A 12, B 1—5, B 7—10, C 1—3, C 6, C 8—9, D 1—4, D 6, D 9—10, E 2—8, F 1—13.

bejegyzés, miszerint a könyv egy bizonyos Lucas Ungler superattendens hagyatékából 1603-ból való, nem visz közelebb a meghatározáshoz. A kötés késő gótikus, s majd egy évszázaddal korábbi, mint a kéziratos bejegyzés. A könyv a Telekiek alapítványából származik.

Az egykori püspöki székhelyről, Boroszlóból (Wrocław, Breslau) való az a nagyon rossz állapotban ránk maradt bőrkötés, amely Pelbárt Hagenauban 1498-ban megjelent *Stellariumát* tartalmazza. (Jelzete Inc. 625, CIH 2558)[14] Előtáblájának keretében pálcán hurkolódó szabad gótikus levelek futnak körbe, a középmezőt pedig lendületes indafonat tölti ki. A háttáblán a középmezőt átlók tagolják rombuszokra és háromszögekre, amelyekben virágtöveket és kétféle emberalakos bélyegzőt is láthatunk. Az egyik bélyegző szerzetest ábrázol, jellegzetes kettős köridomba foglalva, valamint egy „d" betűt, és egy XV. század végén működő boroszlói műhelyre utal.[15] A címlap versoján több pecsét is látható: egy elmosódott püspöki címeres pecsét, a boroszlói Egyetemi Könyvtár pecsétje, az egyetem „doublette" bélyegzője, s végül Vigyázó Ferenc bélyegzője. A kötés boroszlói származását tehát megerősítik a könyvben levő tulajdonosbélyegzők, sőt ezek arra utalnak, hogy a könyv évszázadokon keresztül a városban maradt, ott használták, míg az ottani Egyetemi Könyvtár mint duplumot ki nem árusította. Vigyázó Ferenc a könyveibe rendszerint beírta, hogy mikor, kitől és mennyiért vette. Ezt az ősnyomtatványt 1906-ban vásárolta apjának ajándékba, aki ezt be is jegyezte a könyvbe: „Kedves fiamtól ajándék". Vigyázó Sándor már 1919-ben úgy végrendelkezett, hogy ha fia nem nősülne meg, egész vagyonát az Akadémiára hagyja. Vigyázó Ferenc tartotta magát apja végakaratához, s halála után, 1928-ban a Vigyázó-vagyon, az értékes könyvtárral együtt, az Akadémiára szállt.[16]

Ugyancsak a Vigyázó-könyvtárból származik az Inc. 624 jelzetű, s az előbbivel azonos (CIH 2558) ősnyomtatvány. A XV—XVI. század fordulójáról származó gótikus kötés bélyegzői Dél-Németországra, Ingolstadt környékére mutatnak.[17] A kézírásos bejegyzések közül a legkorábbi a „Tabula" lapon olvasható: „Ad Conventum Rambsaviensem ordinis Eremitarum S. P. Augustini", vagyis a ramsaui Ágostonszerzetbéli remeték konventjének tulajdonára utal a bejegyzés, mely XVI. századi kéz írása. (Ramsau Németország délkeleti sarkában van, Berchtesgaden közelében.) A címlapon további tulajdonosok adnak magukról hírt: előbb Thomas Riegersperger, aki a könyvet 1659. december 1-én vásárolta, majd Johannes Hőrl nevét és az 1665-ös dátumot olvashatjuk. Hőrl több helyen beírta nevét a könyvbe. Vigyázó 1901-ben vette Rohracher linzi antikváriustól.

Pelbárt *Pomeriumának* két könyvét, a *Sermones de tempore* és a *Sermones quadragesimales* (CIH 2557, 2553) beszédeit tartalmazza az Inc. 690 jelzetű ősnyomtatvány. Az elő- és háttábla díszítése azonos, mindkét táblán a rövidebb oldalakon fölül és alul Köln város címerének a bélyegzője van többször a bőrbe

[14] *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. SAJÓ, G.—SOLTÉSZ, E. 1—2. vol. Bp. 1970.

[15] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen, nach Motiven geordnet und nach Werkstätten bestimmt und beschrieben.* I. Einzelstempel. Berlin 1979. = Beiträge zur Inkunabelkunde, 3. Folge 7. 130. p. 20. bélyegző.

[16] GERGELY Pál: *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa.* Bp. 1971. 97. = A MTA Könyvtárának kiadványai 63.

[17] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung...* i. m. 197. p. 6. bélyegző.

belenyomva. A hosszabb oldalakon rozetta, illetve oroszlán bélyegzők sorakoznak, a középmezőt a XV. század végére nagyon kedveltté és általánosan használttá vált gránátalmavirágos gótikus rutainda tölti ki. Mint Ernst Kyriss kifejti,[18] a kötésen található városi címer mindig a műhely létezési helyéről tesz tanúbizonyságot. A könyvet Hagenauban nyomtatták, Kölnben kötötték, s minden bizonnyal Köln környékén is használták. Vigyázó vásárolta Baer frankfurti könyvkereskedőnél, 1905-ben.

Nürnberg kedvező fekvése folytán korán jelentős kereskedelmi csomóponttá vált. Augsburg és Heidelberg mellett Nürnberg a német humanizmus korai központja. Itt jönnek létre először jelentős polgári magánkönyvtárak: Hartmann Schedelé, Willibald Pirckheimeré, de a város falai között élt és tevékenykedett — többek között — Albrecht Dürer, Michael Wohlgemuth, Conrad Celtis és Regiomontanus is. A XV. század harmadik harmadában több mint egy tucat nyomdász működött a városban. A könyvek egy részét helyben kötötték, hiszen megvolt hozzá a vásárlóközönség, amelyet a városban található kolostorok is gyarapítottak. A kolostorok nagy részében könyvkötőműhely is működött,[19] amellett, hogy egyre nagyobb lett Nürnbergben a polgári könyvkötők száma. Általában a nagykönyvtárak régikönyv-gyűjteményeiben szép számmal vannak képviselve a nürnbergi nyomtatványok és nürnbergi kötések. Így van ez az Akadémia Könyvtárában is. Az itteni munkák tanúsága szerint Temesvári Pelbárt művei Nürnbergben is kelendőek voltak. Az Akadémia Könyvtárában található Pelbárt-művek közül hatnak a kötése készült Nürnbergben. Négyet Anton Koberger, a híres nürnbergi nyomdász, kiadó és könyvkereskedő megrendelésére, vagy a nyomdája mellett működő könyvkötőműhelyben készítettek.

Pelbárt *Pomerium sermonum de tempore*jának Hagenauban, 1498-ban megjelent példányát (Ráth 1052, CIH 2556) és a *Pomerium sermonum de sanctis*, Lyonban, 1514-ben nyomtatott példányát, mely a *Sermones quadragesimales*t is tartalmazza (RM III F 74, RMK III 191, 193), ugyanaz a könyvkötőmester kötötte be. A táblák kompozíciója és a középmezők díszítése megegyezik. Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi Lyonban Johann Koberger költségén jelent meg, aki Anton Koberger 1513-ban bekövetkezett halála után átvette fivére üzemét, és folytatta könyvkereskedői tevékenységét is. A XVI. században egyre gyakoribbá, a XVII—XVIII. században pedig mindinkább általánossá vált, hogy a nyomdászok nem foglalkoztak már könyvkereskedéssel, a könyvkereskedők ellenben gyakran könyvkötőműhelyt is tartottak fönn, hiszen jobb üzlet volt a könyveket, legalábbis a helybeni eladásra szántakat, bekötve eladni. A XV—XVI. században a könyveket ott kötötték, vagy azon a környéken, ahol használták. Nagyobb tételben, távolabbi tartományokba és országokba a könyveket kötetlenül, krúdában szállították.

Az előbbiekben tárgyalt két könyv közül az 1514-ben megjelent Pelbárt-mű a Vigyázó grófoktól, az 1498-as ősnyomtatvány Ráth Györgytől került az Akadémia Könyvtárába. Ráth György (1828—1905) főrendházi tag, az Iparművészeti Múzeum vezetője, bibliofil könyvgyűjtő régi hungarikákból álló gazdag könyvtárát még életében a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.

[18] Kyriss, Ernst: *Städtewappen auf spätgotischen Einbänden.* = Gutenberg-Jahrbuch 1965. 348—352.

[19] Kyriss, Ernst: *Nürnberger Klostereinbände der Jahre 1433 bis 1525.* Inaugural-Dissertation. Erlangen 1940.

Ő tehát a Telekiek és a Vigyázók mellett az Akadémia Könyvtárának harmadik nagy adományozója. Kívánságának megfelelően könyvtárát a régikönyvek gyűjteményén belül külön kezelik, s ez a könyvek jelzetében is kifejezésre jut.

Pelbárt *Pomerium sermonum de sanctis* beszédgyűjteménye 1502-es hagenaui példányának (RM III F 36/b, RMK III 110) a kötése is Koberger-féle kiadói kötésben van. Tipikus dél-német gótikus kötés: a középmezőt gránátalmavirágos gótikus rutainda tölti ki, a keretben a rövidebb oldalakon nyillal átlőtt szívek, a hosszabb oldalakon rombuszba foglalt griffek sorakoznak. A háttábla keretét rozetta és pálcán áthurkolódó inda bélyegzői alkotják, a középmezőt átlók tagolják, az így nyert háromszögekben griffek láthatók. A könyvet Vigyázó Linzben, 1902-ben Rohrachertől vette.

Ugyancsak Koberger-kötésben van az RM III F 35 (RMK III 103) jelzetű *Stellarium*, mely Augsburgban jelent meg 1502-ben. Kötésének a felépítése és díszítése egyezik az előző három Koberger-kötéssel, itt is rozetta, pálcán áthurkolódó szőlőinda, griff és gránátalmavirágos rutainda motívumokkal találkozunk, csak más metszésűek a bélyegzők. Ezt a könyvet is Vigyázó vette Linzben 1905-ben.

A Koberger-kötésekkel több cikkben és tanulmányban foglalkoztunk, de mindig csak ősnyomtatványok kötését vizsgáltuk. Anton Koberger 1470—1513 között tevékenykedett, sőt halála után fivére és fia — mint fentebb említettük — tovább vitte az üzletet. A most tárgyalt négy kötés közül csak az egyik ősnyomtatvány, kettő 1502-ből, Hagenauból és Augsburgból való (ez is mutatja, hogy Pelbárt milyen népszerű volt, újra és újra, egymás után kiadták műveit különböző városokban), egy pedig 1514-ből, Lyonból. Éppen a legkorábbi, az 1498-ban megjelent ősnyomtatvány van azonos kötésbe kötve a legkésőbbivel, az 1514-es művel; s ez a nürnbergi könyvkötőműhely működésének folyamatosságát mutatja. Ez a két kötés a *Magyar Könyvszemlé*ben megjelent cikk[20] 4. ábrájával mutat bélyegzőazonosságot, az 1502-es hagenaui a 6., az augsburgi pedig a 7. ábrával.

A hat nürnbergi kötés közül a most következő kettőt nem tudjuk műhelyhez kötni, de Nürnbergre lokalizáljuk őket. 1505-ben Hagenauban ismét kiadták Pelbárt *Stellariumát* (RM III F 45, RMK III 127). Bőrkötése az imént említett *Magyar Könyvszemle*-cikk 3. ábráján látható kötéstábla variánsa. Nürnbergi vagy augsburgi az RM III F 29 (RMK III 95, 96) jelzetű kolligátum kötése, amely a *Sermones de temporet* és a *Sermones quadragesimalest* tartalmazza; mindkettő Hagenauban jelent meg 1501-ben. Érdekes az előtáblán látható nagyméretű, már inkább reneszánsz ízlés szerint metszett középlemez. A kötéstábla harmadik kerete Augsburgra mutat, a háttábla középmezőjének a lemezei viszont nürnbergieknek látszanak. Mindkét könyv 1905-ben került Vigyázó Ferenc könyvtárába, s így később az Akadémia tulajdonába.

Szerencsés helyzetben vagyunk a Ráth 1062/2 jelzeten található ősnyomtatvány esetében (BMC III 778),[21] mert a bőrkötésbe összesen négyszer bele-

[20] Rozsondai Marianne: *Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések.* = Magyar Könyvszemle 93 (1977), 101—110.

[21] Pelbárt Stellariumának Ráth 1062/2 jelzetű példányáról éppen a kötéstábla vizsgálatával kapcsolatban derítettük ki, hogy ősnyomtatvány. Ezért a CIH katalógusban nincs benne, így az angol katalógus számát adjuk meg: Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in the British Museum, vol. 3. London 1913. (Ennek nemzetközileg elfogadott rövidítése: BMC)

nyomták a hely nevét, ahol Pelbárt *Stellariumának* ezt a példányát használták és a kötést készítették. A rebdorfi kolostor könyvkötőműhelyéről, ahol ezt a művet is kötötték, kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésünkre,[22] s több mint 180 rebdorfi kötéstáblát ismerünk. A kolostor ma már nincs meg, 1806-ban feloszlatták, gazdag könyvtára a tőle nem messze fekvő eichstätti, továbbá az augsburgi, a müncheni és a berlini állami és egyetemi könyvtárakba, valamint antikváriusokhoz került. Ráth György is antikváriumban vásárolta a kötetet, s valószínűleg nem szép gótikus eredeti, könyvkötése, hanem elsősorban hungarica volta miatt. A kötés 1499 után készült, de mindenképpen 1517 előtt, a műhely működésének első szakaszában. Ezt a bélyegzők bizonyítják. A könyvet a kolostoron belül használták, ezt a címlapon olvasható tulajdonosbejegyzés kétségtelenné teszi: Hic codex est monasterii Sanctissimi Johannis Baptiste in Rebdorff ordinis Canonicorum regularium divi augustini episcopi eystetensis dyocesis. (Vagyis: Ez a kódex az eichstätti püspöki egyházmegye Rebdorfban levő ágostoni szabályozott kanonokrendje Keresztelő Szt. Jánosról elnevezett monostoráé.)

Pelbárt *Sermones quadragesimales* c. munkájának (Ráth F 1065, RMK III 112, Hagenau, 1502) fatáblás világos bőrkötésén a szokásosnál több bélyegzőt használtak. (L. 1. ábra) A XVI. század elejéről származó gótikus kötéstábla tíz bélyegzőjéből öt szerepel a Schwenke-gyűjtemény bélyegzői között.[23] A bélyegzők alapján Schwenke és a gyűjteményét kiadó Ilse Schunke Ulm környékére helyezi a könyvkötőműhelyt. Nem tudni, hogy kolostori vagy polgári műhellyel állunk-e szemben. A könyvet a tulajdonosbejegyzés szerint („Cart. Buxheim") a Memmingenhez közel eső buxheimi kartauziak kolostorában használták. A kézírásos bejegyzésen kívül egy későbbi időből való pecsét is látható az a_2 lap alján: „Bibl. Buxheim." Ráth ezt a művet is a magyar szerző miatt vette meg, bár nem voltak számára közömbösek a kötések sem, mert azokat mindig rendbehozatta, restauráltatta, nem is szólva arról, hogy Ráth György a magyar kötéskutatásban milyen jelentős szerepet töltött be.[24]

A *Pomerium* két könyvét tartalmazza az RM III F 51 (RMK III 132, 139), melyek Strasbourgban 1505-ben *(De tempore)* és 1506-ban *(Sermones quadragesimales)* jelentek meg. A kolligátum kötése XVI. század eleji, és gótikus stílusban készült. Bélyegzői alapján a wiblingeni bencés kolostor műhelyéből valónak tartjuk. Wiblingen ma már Ulm egyik városrésze, s az 1093-ban alapított bencés kolostor és keleti szárnyában a nagyszerű könyvtárterem ma is megtalálható. Kyriss[25] 340 wiblingeni kötést kutatott fel 26 különböző könyvtárban, s a kötéseken 155-féle bélyegzőt talált, köztük két görgetőt. A kolostor könyvkötőműhelye, Kyriss kutatásai szerint, 1475—1551 között tevékenyke-

[22] Rozsondai, Marianne: *Ein unbekannter Rebdorfer Einband in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* = Gutenberg-Jahrbuch 1971. 373—379.

[23] Schunke, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 10. p. 252a bélyegző, 142. p. 90. bélyegző, 184. p. 454a bélyegző, 206. p. 32a bélyegző, 300. p. 55. bélyegző.

[24] Ráth György javasolta elsőként szakkiállítások rendezését, s először nyomdászati és könyvkötésművészeti kiállítást rendeztek: Könyvkiállítási emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bev. Ráth György. Bp. 1882. — Ráth György: *Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon.* Bp. 1897. — Ráth György: *A korvina önálló könyvkötési stílusa.* = Magyar Könyvszemle 1897, 250—265.

[25] Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet.* Textbd., 1—3. Tafelbd. Stuttgart 1951—1958. Textbd. 34., Tafel 81. 4. és 5. bélyegző.

dett. Érdekes, hogy a műhelynek névbélyegzője is volt: „wiblingē", de ez a vizsgált több mint háromszáz kötés közül csupán tízen látható. Több kézírásos bejegyzés olvasható a könyvben különböző időkből. A legkorábbi talán a háttábla kiragasztott előzékén található: „1511 Liber Conradi Brinhal... [?] Gerhingii premonstratensis", a címlapon: „Ego frater Nicolaus Sigillum [?]" és alatta egy rajzolt pecsétféle, a legkésőbbi bejegyzés a címlap tetején: „Collegii Creuzlingeni". Ugyancsak kreuzlingeni az előtábla közepébe utólagosan nyomott tulajdonbélyegző: „Creuzling Colleg. Can. Reg." (Svájc). A rendet 1848-ban oszlatták fel. A könyvet Vigyázó Ferenc 1905-ben vette meg Dobrovszky könyvkereskedésében.

Az egyik legszebb és legérdekesebb kötés Pelbárt *Pomerium sermonum de sanctis* c. művének egy későbbi, 1520-as hagenaui kiadású példányát borítja (RM III F 93, RMK III 234). A kötés tehát legkorábban az 1520-as években készülhetett. Az előtáblán a szélen üres keret fut körbe, csak alul a rövidebb oldalon látható címer alakú pajzsban két kéz, két lábfej, egy nyillal átlőtt szív és három szög. Mindezek Jézusra (sebeire) utalnak. Ennek a bélyegzőnek a két oldalán egy-egy szívidomban H és G monogram tűnik szemünkbe. A második keret sarkaiban a négy evangélista, az oldalakon nagy méretű szabad levelek láthatók. A középmezőt számtalan átló osztja apró rombuszokra és háromszögekre, amelyekben stilizált növénydíszes, liliomos és oroszlános bélyegzők vannak. (L. 2. ábra) A háttábla díszítése nagyon eltérő, az előtáblánál sokkal korábbinak hat. (L. 3. ábra) A külső keret üres, a második keret sarkaiban az evangélisták szimbólumai, az oldalakon csupán egy-egy téglalap alakú bélyegző, benne két madár. A középmezőt hat átló tagolja, a négy rombuszban a címer alakú, Jézusra utaló szimbólumokat tartalmazó bélyegző, négy háromszögben ismételten megjelennek az evangélisták szimbólumai, a másik négy háromszög közül kettőben körbe foglalt „ihs", a harmadikban körbe foglalt „mā", a negyedikben körbe foglalt rozetta bélyegző található. Ez utóbbi két bélyegző Máriára utal, s azt is van alkalmunk látni, hogy e kettő egyenértékű, vagyis a rozetta mindig Máriára utaló bélyegző. A bélyegzők első látásra azt sugallják, hogy kolostori műhellyel van dolgunk. A kötésen szereplő 15 bélyegzőből tízet megtaláltunk a Schwenke-gyűjteményben.[26] A műhely az észak-németországi Dülmen melletti Weddern kartauzi kolostorában működött. Goldschmidt[27] véleménye szerint a H G monogram annak a barátnak a monogramja, aki a könyvet bekötötte, ugyanis hasonló formában olykor más betűk jelennek meg a wedderni kolostor kötésein. Goldschmidt azt is megjegyzi, hogy a kolostor könyvei e század elején szóródtak szét különböző aukciókon keresztül. Vigyázó az ismertetett kötetet 1906-ban vette Ludwig Rosenthal müncheni antikváriumában.

Szólnunk kell még röviden hat gótikus kötésről. Sajnos, ezeket pontosan nem tudjuk meghatározni. A használat helyére vonatkozóan némelyik ad felvilágosítást, egyik-másikban azonban nincs posszesszor-bejegyzés, vagy csak olyan késői, hogy az a kötéstábla meghatározásában nem értékesíthető. Az Inc. 834 (CIH 2559) Pelbárt 1497—1500 között Bázelben megjelent *Stella-*

[26] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 100. p. 56. bélyegző, 278. p. 25, 27. bélyegző, 282. p. 123. bélyegző, 287. p. 243. bélyegző, 310. p. 33. bélyegző, 315. p. 106. bélyegző.

[27] GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic and Renaissance Bookbindings.* Vol. 1—2. 2. ed. Nieuwkoop-Amsterdam 1967. Vol. 1. 249—250. vol. 2. CV. tábla 165. bélyegzők.

*rium*át tartalmazza. Kötése nagyon kopott, ez is nehezíti a bélyegzők azonosítását, amelyek egyébként a német nyelvterületen használatos, jellegzetesen gótikus bélyegzők: pálcán áthurkolódó inda, rozetta, liliom, négyszirmú virágdísz és (talán) sas. Bejegyzése az A levélen: „Fratrum Minorum Conventus S. Francisci Lucernae", vagyis a könyvet a svájci Luzernben lévő ferences kolostorban használták. Fenntartással, de feltételezhetjük, hogy a kötés ott, vagy azon a környéken készült. — Hétféle, köztük egy B. S. monogramos bélyegző látható az Inc. 668 (CIH 2555) világos bőrkötésén, amely a *Sermones de sanctis* Hagenauban, 1500-ban megjelent példányát borítja. A címlapon olvasható bejegyzés szerint — „Conventus Ordinis Fratrum Praedicatorum Wimpinae" — a Neckar-parti wimpfeni domonkos kolostorban forgatták Pelbártnak ezt a beszédgyűjteményét. A kolostort 1818-ban a szekularizáció alkalmával feloszlatták. Mindkét ősnyomtatvány Vigyázó Ferenc könyvtárából való. — Nagyon szép a kötése az Inc. 413 jelzeten található könyvnek, amely kolligátum, és hat művet, három ősnyomtatványt (a legkorábbi 1466-ból) és három antikvát tartalmaz. Ez utóbbiak egyike Pelbárt Rosariumának első könyve, amely 1503-ban Hagenauban (RMK III 114) került ki a sajtó alól. Ez egyébként az első kolligátum a könyvben. A könyvkötő szép metszésű, szokatlan alakú rozetta, virágtő, levélminta és gótikus rutainda bélyegzőiből építette fel a kötéstábla kompozícióját. Nem tudjuk, hogy hol tevékenykedett a mester, és azt sem, hogy hol volt használatban ez a könyv. Nincsen benne semmilyen bejegyzés, ahogy a Goldschmidt tulajdonában lévő hasonló ősnyomtatványban[28] sincsen. Ő a kötést Dél-Németországba és az 1500 körüli időre teszi. Felhívja a figyelmet a dekoratív vasalásokra, amelyek közül a rozetta alakú jellegzetes középdísz egyezik az Inc. 413 kötésén látható középvasalással. Némi támpontot a háttáblához fölül odaerősített, ma is épségben meglévő lánc nyújt. Ez ugyanis arra enged következtetni, hogy a könyv kolostori könyvtár tulajdonában lehetett, ahol lánccal erősítették az olvasópulthoz. Magántulajdonú könyvnél ez nehezen képzelhető el. Goldschmidt példányán is látszik az egykori lánc nyoma. — Nagyon kopott az RM III F 38 világos bőrkötése. A *Stellarium* (RMK III 109) és a *Sermones quadragesimales* (RMK III 112) van belekötve, mindkettő Hagenauban jelent meg 1502-ben. Négy bélyegzővel díszítették a kötést: a rozetta és a rombuszba foglalt zászlós bárány az elő- és háttábla második keretében aránylag jól kivehető, a középmezőt díszítő virágtövek és az első keretben lévő körbefoglalt sárkány (?) bizonytalanul azonosítható. A címlapon az alábbi két bejegyzés olvasható: „Ex Bibliotheca Monasterii Brigantini", és „Sum ex libris Andreae Craft". Egy ideig tehát a Bodeni tó keleti sarkában fekvő Bregenz (Ausztria) kolostorában használták Pelbárt műveit. Andreas Craft, az egykori tulajdonos nem írt várost a neve mellé. — Ha lehet, még rosszabb állapotban van az RM III F 50 (RMK III 131) kötése. A benne levő *Sermones de sanctis*t Strassburgban adták ki 1505-ben. Rozetta, liliom és még két másik bélyegző fordul elő a kötésen, csaknem reménytelen valaha is azonosítani. Vigyázó Münchenben vette 1900-ban Ludwig Rosenthal antikváriumában, míg az előzőt (RM III F 38) 1906-ban Linzben Rohrachertől. — Pelbárt két munkáját tartalmazza az RM III F 1033: *Sermones de tempore* és *Quadragesimales*. Hagenau, 1501. (RMK III 95, 97). A fatáblás félbőr kötés elő- és háttáblája nem sokban tér el egymástól. A keretben pálcán áthurkolódó

[28] Goldschmidt, Ernst Philipp: i. m. vol. 1. 169., vol. 2. XIX. tábla.

gótikus levelek sorakoznak, középen rutaindás gránátalmavirágok. A háttábla középmezőjében virágtő, rozetta és szabad gránátalmavirágok láthatók. Egy későbbi időből származó ex libris tanúbizonysága szerint a könyv „Joh. Aug. Dietelmair, S. Theol et P. P." teológusé volt.

* * *

A könyvnyomtatás nagyarányú elterjedésével, s a nyomtatványok számának rohamos emelkedésével a könyvek bekötése egyre nehezebbé vált a hagyományos, ún. egyesbélyegzőkkel történő díszítési eljárással. Egyszerűsíteni és gyorsítani kellett a kötések díszítését. Ezt a célt jól szolgálták a lemezdíszek, amelyeket már kézi préssel kellett a bőrtáblába sajtolni, továbbá az ún. görgetők. A görgetővel gyorsan lehetett megcsinálni a kötés keretdíszeit, de a középmező díszítésére is felhasználták. A görgető és lemezdísz alkalmazása, díszítési módja vezet át a kötéstörténetben a gótikus kötésektől a reneszánsz kötésekhez. A most következő augsburgi kötések ennek az „átmeneti stílusnak" tipikus mintái.

Az Akadémia Könyvtárában található Pelbárt-művek példányai közül tizenhétnek a kötése Augsburgban készült. Sok könyvkötőműhely működött a városban, de a mesterek közül név szerint csak keveset ismerünk, mint pl. Ambrosius Kellert (ő egy személyben nyomdász is volt), Jörg Schapfot a XV. századból, vagy a reneszánsz kötések legnagyobb német mesterét, az Augsburgból Drezdába csábított Jakob Krauset a XVI. század második feléből. Ernst Kyriss tizenhét, valószínűleg polgári műhely működését tárta fel,[29] amelyek közül az itt tárgyalt kötéseket hét műhelyhez tudjuk kapcsolni. Mint Kyriss is kiemeli, ezekre az augsburgi, XVI. századi, mindennapi használatra szánt könyvekre, illetve kötéseikre négyféle görgető: a vadászjelenetes, a virágindás, a rácsdíszes és az egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgető, s ezek nagyszámú variánsa jellemző. Általában az előtáblák díszesebbek, a háttáblák egyszerűbbek ezeken a kötéseken.

Pelbárt *Stellariumát* tartalmazza az RM III F 924 (RMK III 150). Az előtáblán fölül bőrbe nyomott fraktúr betűkkel olvasható a mű címe. Két üres sáv között egy vadászjelenetes görgető fut körbe, rajta szarvas, kutya, egyszarvú és őz látható indadíszek között. (L. 4. ábra, 1. görgető.) A középmezőt három függőleges sorban rácsdíszes görgető tölti ki. A háttábla dísze az egyetlen görgetővel nyert keret: hullámvonalas viráginda között különféle madarak. A kötésen lévő három görgető mindegyike egyezik Kyriss idézett munkája második kötetének a 161. tábláján (Nr. 79) látható három görgetővel. E műhely működése 1482—1532 közé tehető. A *Stellariumnak* ez a példánya 1508-ban Hagenauban jelent meg, s kötése sem sokkal későbbi. A címlapon kézírással egy név olvasható: „Fratrum Stoingodl", s e tulajdonosok valószínűleg inkább fivérek, mint szerzetes barátok. Az előtáblán belül a bejegyzés: „Duplum Bibliothecae reg. Monacensis", vagyis a müncheni Királyi Könyvtár dupluma. A mű a Vigyázó-könyvtárral került az Akadémiára.

Jellegében hasonlóan van bekötve a *Pomerium sermonum de sanctis* Hagenauban 1500-ban megjelent példánya (Ráth F 1054, CIH 2555). A vadászjelenetes görgetőben emberalak is feltűnik (l. 4. ábra, 2. görgető), a második keretben

[29] Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände* ... i. m. Tafelbd. 2. 9—14. Nr. 76—92.

ritkán elhelyezett virágtő, a középmezőben pedig rácsdíszes görgető látható. Kyriss 165. tábláján (Nr. 81) találunk ezekkel egyező bélyegzőket.

A *Sermones de sanctis* (Hagenau, 1501) tartalmazza az RM III 32a/2 (RMK III 92) is. A virágindás-madaras görgető egyik variánsát látjuk az előtábla szélén. A második keretben elszórtan ötszirmú virág és háromszálas virágtő, a középmezőben egyszerűbb virágindás görgető három függőleges sorban. A műhelyre legjellemzőbb görgető a háttábla külső keretében látható: egymásba kapcsolódó, dekoratív ívdíszek, alattuk laza virágfüzér, mely Kyriss 169. tábláján (Nr. 83) az 1. számú görgetővel egyezik. A hosszú, latin nyelvű bejegyzés szerint a tegernseei Szt. Quirinus monostoré volt a könyv, egy Quirinus nevű barát vette, aki a mannseei kolostorban élt, s a könyv halála után, 1510-ben került Tegernseebe. 1803-ban a tegernseei monostor is a szekularizáció áldozatául esett, könyvtára egy része a müncheni Királyi Könyvtárba — ma Staatsbibliothek — került, de később duplumként kiárusították. Pelbárt innen származó munkáját Vigyázó Révaitól vásárolta 1900-ban.

A vadászjelenetes görgető újabb variánsát látjuk (l. 4. ábra, 3. görgető) az RM III F 42 (RMK III 122, 129) kötésének a középmezőjében, míg a keretben a virágindás-madaras görgető egy másik változatát. A kötés Pelbárt *Pomerium-sermonum de tempore* és a *Sermones quadragesimales* Hagenauban, 1504- és 1505-ben megjelent munkáit tartalmazza. Ugyanebben a műhelyben készült a Ráth F 1063—1064 jelzetű kolligátum bőrkötése, amelybe szintén a *De tempore* és a *Quadragesimales* beszédei vannak egybekötve (Augsburg, 1502, RMK III 105, 106). Az előzőtől abban tér el ennek a kötése, hogy a középmezőjébe rácsdíszes görgetőt nyomott a könyvkötőmester. Az előző könyvben a bejegyzés „Monasterii Diessen" (az Ammer-See melletti Diessen városában az ágostoni kanonokrendnek volt kolostora), és Vigyázó Ferenc Linzben, 1905-ben Rohrachertől vette, míg a Ráth-példány bejegyzése: „Ad Bibliothecam exteriorem Fratrum Ursinensium". — A Vigyázó-könyvtárral került az Akadémiára az RM III F 944 (RMK III 139) jelzetű *Sermones quadragenisales* (Strassburg, 1506) is, melynek fatáblás félbőr kötése van. Elég rossz állapotú, kopott, s így bizonytalanul soroljuk ehhez a műhelyhez. Egyetlen görgető díszíti, a virágindás, két függőleges sorban a gerinc mentén. A most tárgyalt három kötés görgetői egyeznek a Kyriss 175. tábláján (Nr. 86) bemutatott görgetőkkel. Ez az augsburgi műhely 1473—1527 között működött.

Négy kötésünk került ki a következő műhelyből, amelynek a díszeit Kyriss a 177. táblán (Nr. 87) közli: 1—4. számú görgetők. A Ráth 1061 (RMK III 96) kötésének görgetői és bélyegzője egyezik a Ráth F 1066 (RMK III 124) kötés díszítményeivel. Az előbbi a Hagenauban 1501-ben megjelent *Quadragesimalest*, az utóbbi Pelbárt *Expositio compendiosa et familiaris... libri psalmorum* c. művét tartalmazza, mely 1504-ben Hagenauban jelent meg. A két kötésen a virágindás-madaras és a rácsdíszes görgető újabb változatait láthatjuk, valamint egy hatszirmú rozetta- és egy fejbélyegzőt. A Ráth 1061-ben olvasható bejegyzések: „Georgius van Mittenberg, 1560 Jan.", valamint „Carmeli Leontini", illetve az a_2 lap tetején: „Adscribor Bibl. Carmeli Leon[tini]." A Ráth F 1066 a tegernseei Szt. Quirinus monostoré volt, de azt is bejegyezték, hogy 1505-ben vásárolták, tehát a megjelenés után szinte rögtön bekötötték a Hagenauból az augsburgi könyvpiacra került művet. Valószínűnek tartjuk, hogy az augsburgi könyvkötők zöme könyvkereskedéssel is foglalkozott, s a kedvelt és keresett, ismételten kiadott Pelbárt-munkák jó üzletet kínáltak számukra, különösen, ha a hasznot a könyv bekötésével is növelték. Az RM III

32b (RMK III 92) tábláján a virágindás-madaras görgető mellett megint egy újabb vadászjelenetes görgetőt látunk (4. ábra, 4. görgető), amely a középmezőt díszíti. Az RM III F 77b (RMK III 201, 202) kötésén, mely felépítésében egyezik az előző hárommal, a könyvkötőműhely negyedik fajta görgetőjével találkozunk (Kyriss 177. tábla 4. számú görgető). A két művet, amelyek Hagenauban 1515-ben láttak napvilágot *(Sermones de sanctis* és *Stellarium)* a buxheimi kartauziak kolostorában használták. Az RM III 32b a Vigyázó-könyvtárból került az Akadémiára.

A következőkben bemutatásra kerülő három könyv (RM III F 55, 66, 68) kötése is egyazon műhelyből származik. Az elsőbe a *Pomerium sermonum de tempore a Stellarium*mal együtt, a másodikba a *Stellarium*, a harmadikba pedig a *De tempore* a *Quadragesimales*szal együtt van bekötve. A kötések jellege egyezik az összes eddigi augsburgi kötéssel (l. 4. ábra, 5. görgető), de mindháromnak a tábláján szerepel vagy a keretben, vagy a középmezőben egy eddig nem látott növényornamentikás görgető. A műhely bélyegzőit és görgetőit Kyriss a 179. táblán (Nr. 88) mutatja be. Az RM III F 55 (RMK III 143, 150, Hagenau, 1507 és 1508) címlapján és a Tabula lapon is olvasható bejegyzés: „Monasterii Montis S. Georgii 1661". Az RM III F 66 (RMK III 169, Hagenau, 1511) három bejegyzést is tartalmaz: 1, „Monasterii S. Zenonis"; 2, „Georgius Prugkhmoser me emit pro 15 Rhenensis[?] anno 1592" (Prugkhmoser a könyvet tehát nyolc—kilenc évtizeddel a mű megjelenése és bekötése után, és már másodkézből vette); 3, „Duplum Bibliothecae regiae Monacensis", tehát ez a munka is a müncheni Staatsbibliothek másodpéldányaként került antikváriushoz. Az RM III F 68 (RMK III 171, 172, Hagenau, 1511) bejegyzése: „Wolfgangus Pedelius m[anu] p[ropria] comparavit anno domini 1538". Pedelius tehát saját kezűleg beírta, hogy a könyvet mikor vette, de azt sajnos nem, hogy hol. Mindhárom könyv Vigyázó Ferencé volt. Az előbbi kettőt Rohrachertől Linzben, a harmadikat Rosenthaltól Münchenben szerezte be.

A *Sermones de tempore* és a *Quadragesimales* aránylag késői, a Hagenauban 1520-ban, illetve 1521-ben megjelent kiadását tartalmazza az RM III F 94 (RMK III 235, 240). A restaurálás során az elő- és háttáblát felcserélték, de a kétféle görgetőt és négyféle egyesbélyegzőt tartalmazó kötés így is nagyon szép. Schunke nyomán ezt a kötést egy augsburgi műhelyhez tudjuk kötni. Az előtábla második keretében látható gránátalmavirágot[30] és a harmadik keretet díszítő virágindás görgetőt[31] megtaláljuk a Schwenke-gyűjteményben is. Korábbi kézírásos bejegyzés nincs benne, csupán Vigyázó Ferencé, aki Rohrachernél vette Linzben 1901-ben.

Stílusában nagyon közel áll az augsburgi kötésekhez az RM III F 28 (RMK III 91), amely Pelbárt 1591-ben Magenauban megjelent *Stellariumát* borítja. Az előtáblán vadászjelenetes görgető alkot keretet (l. 4. ábra, 6. görgető), a tükörben három függőleges sorban rácsdíszes görgető van, a tükröt körülvevő keretben egy-egy rozetta elszórtan. A vadászjelenetes görgető egyezik a Kyrisséval, a 345. tábla (Nr. 172) 4. számú görgetőjével. A háttáblán csak egy rácsdíszes görgetővel nyert keret van, s az így kialakított középmezőt két átló osztja meg. Kyriss nem adja meg a műhely helyét. A vadászjelenetes és rácsdíszes görgető ugyanis olyan kedveltté és elterjedtté vált, hogy Bambergtől

[30] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 51. p. 405. bélyegző.
[31] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 221. p. 139. görgető.

Bécsig, Freiburgtól Krakkóig használták a változatait.[32] A pontosabb elemzés alapján mégis úgy véljük, hogy a fenti kötés Augsburgban készült. Az RM III F 28 érdekes bejegyzéseket tartalmaz, bár ezek a műhely meghatározásában nem segítenek: „Hunc librum ordinavit mihi honorabilis pater ac dominus Thomas Stumfeck [?] cuius anima in pace requiescat. Anno 1519 ... est vicarius in hapeni [?] ... Ego vero capellanus servus Joannes Pfliegl". Tehát az ajándékozott Johannes Pfliegl írta be a könyvbe, hogy kitől kapta azt és mikor. A kötés tekintetében ez azt jelenti, hogy 1501 után, de még 1519 előtt kellett készülnie. Ugyancsak a címlapon, de a cím alatt olvasható egy jóval későbbi bejegyzés: „Monasterii Sthyrensis". A könyvet Vigyázó 1905-ben vette Linzben Rohrachertól.

Hasonlóan bizonytalanul kapcsoljuk Augsburghoz a következő két, ugyanazon műhelyből származó kötést. Az RM III 32a/1 (RMK III 92) kötése, amely a *Sermones de sanctis* Hagenauban 1501-ben megjelent példányát borítja, külső keretében virágindás-madaras, a középmezőben rácsdíszes és vadászjelenetes görgetőt (l. 4. ábra, 7. görgető) mutat. Mindhárom a XVI. század első negyedéből való augsburgi kötések tipikus dísze. Ez a vadászjelenetes görgető az eddigiek között a legkisebb méretű, s érdekes, hogy vele együtt metszették az alatta futó apró virágfüzért, amely Augsburgban az egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgetően nagyon gyakori. — A *Sermones de tempore* c., 1509-ben Lyonban, de a nürnbergi Anton Koberger költségén megjelent munka (RM III F 65, RMK III 161) kötésén a külső keretben ugyanolyan rajzolatú virágindás-madaras görgetőt láthatunk, mint az előbbi kötésen. Ezen kívül még egy újabb, az eddigieknél dekoratívabb egymásba kapcsolódó ívdíszítményes görgető keretezi az RM III F 65 kötéstábláját. Mindkét könyvet Vigyázó vásárolta Révainál 1900-ban Budapesten. Az RM III F 65 címlapján található XVI. századi „Pro Conventu..." kezdetű bejegyzést egy későbbi kéz virágmintával átrajzolva olvashatatlanná tette. Ezen kívül egy német nyelvű orvosi receptet is idemásoltak.

Az 1499-ben Hagenauban megjelent *Pomerium sermonum de sanctis* (Inc. 375, CIH 2554) és az ugyanott 1601-ben megjelent *Sermones de tempore* (RM III 33, RMK III 94) kötése azonos. Két görgető, egy vadászjelenetes és egy növényindafonatos, továbbá egyfajta — az alsó-ausztriai területre jellemző — stilizált levéldíszből alkotott sor látható a két kötésen. Nem tudjuk biztosan műhelyhez kötni őket, de a vadászjelenetes görgető leginkább egy brünni (Brno) mester ilyen görgetőjével látszik egyezni.[33] Az RM III 33 jelzetű könyvet Katona Lajos, a neves Pelbárt-kutató vásárolta 1899-ben a linzi Rohrachertól. Az Inc. 375 címlapján szabad szemmel alig olvashatóan ez áll: „Collegij Societatis Jesu Gracij", s alatta: „Catalogo inscriptus An. 1600. Aug."

Az RM III F 43 és az RM III F 57 kötése azonos műhelyben készült, ami nem is lehet véletlen, mert az RM III F 43 az *Aureum rosarium theologie* I. (Hagenau, 1503) és a II. könyvét (Hagenau, 1504) tartalmazza (RMK III 114, 125), az RM III F 57 pedig a III. és IV. könyvet (Hagenau, 1507, illetve 1508; RMK III 145, 151). A két kötésen azonos görgetőket látunk: egymásba kapcsolódó ívdíszítményes, az eddigiektől elütő vadászjelenetes (l. 4. ábra, 8. görgető) és pálcán áthurkolódó indadíszes görgetőt. A görgetők egy memmingeni műhely

[32] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 145—147.
[33] SCHUNKE, Ilse: *Die Schwenke-Sammlung* ... i. m. 145. p. 9. görgető.

szerszámkészletébe tartoztak, mely 1484—1517 között működött.[34] Megerősíti ezt az RM III F 57 kötéstáblájába középre benyomott „Memming" feliratú címer bélyegző is. Korabeli bejegyzés a kötetben ugyan nincsen, de ez a pecsét bizonyítja, hogy Pelbárt *Aureum rosarium*ának ezt a példányát Memmingenben használták. A két kötetet Vigyázó 1900-ban vette a Révai-féle antikváriumban, mely a maga nemében Budapesten az első volt.

A most tárgyalásra kerülő négy kötésről csak azt tudjuk megállapítani, hogy fél-németországiak. Az RM III F 36a a *Sermones de tempore* és a *Quadragesimales* 1502-es augsburgi kiadását (RMK III 105, 106) tartalmazza. A kötés előtábláján a középmezőt gótikus rutaindába foglalt gránátalmavirágok töltik ki. A középmező alatt és fölött ugyanezek a gránátalmavirágok sorakoznak, de szabadon, míg a két hosszabb oldalon rozetták találhatók. A háttáblán a keretben is, az átlók osztotta középmezőben is egy-egy nagyméretű, szép rozettát láthatunk. A címlapon a bejegyzés: „Pro Conventu fratrum Minorum Landshutae", vagyis e szerint a kötet valamikor a landshuti ferenceseké volt. Az a_1 lap bejegyzése: „Ex libris Leonhardi Zeller. Emit M. Michael Albertus a Leonhardo Zeller quondam cooperatore Burckhusiano Anno salutis 1577. Burchusij". Feltételezzük, hogy az említett város azonos a német—osztrák határon fekvő Burghausennal, és így nincs messze a bajorországi Landshuttól sem. Tehát 1577-ben a burghauseni segédlelkésztől vette meg a könyvet Michael Albertus. — Hasonló a díszítése az RM III F 60 (RMK III 159, 158) bőrkötésének, mely a *Sermones de sanctis*t és a *Stellariumo*t borítja. Mindkettő a nürnbergi Anton Koberger megrendelésére, illetve költségén jelent meg 1509-ben Lyonban. Ennek a kötésnek az elő- és háttáblája megegyezik, a keretben pálcán áthurkolódó gótikus inda, a négy sarkában rozetta, a középmezőben rutaindás gránátalmavirágok találhatók. A *Sermones de sanctis* címlapján a bejegyzés: „Bibliothecae Fratrum Minorum Fuldae in Monte B. M. Virginis", a *Stellarium* címlapján: „Bibliothecae Fratrum Minorum Montis B. V. Mariae prope fuldam". Tehát mindkét bejegyzés egybehangzóan bizonyítja, hogy Pelbárt műveit a Fulda melletti Mária hegyen épült ferences kolostorban használták, a könyv annak a könyvtárából való. — Az RM III F 77c (RMK III 202, 203) félbőrös kötése a *Sermones de sanctis* és *Quadragesimales* Hagenauban 1515-ben megjelent beszédeit takarja. A középen itt is rutaindás gránátalmavirágok sorakoznak, a gerinc mentén pálcán áthurkolódó gótikus levelek és rozetták, a másik oldalon virágindás görgető látható. Az előbbi görgető inkább egy nürnberginek, az utóbbi pedig egy augsburginak variánsa. A bejegyzés: „Sum Monasterii S. Margarethe V. M. in Baumburg", vagyis a baumburgi (a bajor Chiem-See közelében, Traunstein és Trostberg között) Szt. Margit kolostoré volt a könyv. — A dél-német területen szokásos kötések típusába tartozik az RM III F 925 (RMK III 228) kötése, mely a Nürnbergben, Joannes Kobergernél 1519-ben megjelent *Sermones de sanctis*t tartalmazza. A nagyon kopott kötésen kétféle görgető alkot keretet, egy indás-rozettás és egy rácsdíszítményes. Az elő- és háttábla megegyezik, de restauráláskor felcserélték őket, így a „Pomerium" felirat a háttábla aljára került. A négy kötés közül az RM III F 77c jelzetűt 1899-ben Katona Lajos vásárolta Dobrovszky és Franke budapesti antikváriustól, a másik három a Vigyázó-gyűjteménnyel került az Akadémia birtokába.

* * *

[34] Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände* ... i. m. Tafelbd. 2. Tafel 221.

Mint már utaltunk rá, az Akadémia Könyvtárában található Pelbárt-művek kötései közül a korabeli kötések döntő többsége gótikus. Ha figyelembe vesszük, hogy ezeket nagyobbrészt különböző kolostorokban kötötték és használták, ez nagyon is érthetővé válik. A reneszánsz nem vagy nagyon lassan és alig érzékelhetően szivárgott be a kolostorok falai közé. Különösen német területen tapasztalható ez, ahol — egy-egy várost, vagy főúri udvart kivéve — általánosan később jutott diadalra a reneszánsz stílus. Nem így azonban Olaszországban, Franciaországban és Magyarországon.

A Ráth 1060 jelzeten található *Sermones de tempore* (Hagenau, 1501, RMK III 94) reneszánsz bőrkötésben van. Elő- és háttáblája megegyezik. A keretben stilizált palmetta sor fut körbe, a középmezőt a korvinákon oly kedvelt kehelyvirágok töltik ki, a tükör alatt és fölött összetett rozetta bélyegzők láthatók. A gerincmezőket rácsdíszítmény borítja. A gótikából származó növényi motívumokból felépített magyar reneszánsz egyik tipikus példája ez a kötés (l. 5. ábra). Az Ulászló-kori magyar reneszánsz kötések legtöbbjén találkozunk a stilizált palmetta sorral, a kehelyvirágot is gyakran alkalmazzák és a rácsdíszt is. Ez a három motívum együtt Koroknay szerint a Virginia-kódex csoportjába sorolható kötések szerszámkészletébe tartozik.[35] Koroknay feltételezi, hogy ezek a kötések a budai ferences kolostor könyvkötőműhelyében készültek. Az összetett, érdekes rozetta bélyegzőt Koroknaynál még az Arisztotelész-, az Erasmus- és a Lányi-kódex csoportjába sorolt kötések egy-egy bemutatott példáján is láthatjuk.[36] Ezek egyike a budai törvénykönyvet (*Das Ofner Stadtrecht*, német nyelvű kézirat) borítja, ami ugyanolyan mértékben valószínűsíti, hogy Budán kötötték, mint az, hogy a magyar nyelvű Virginia-kódex Magyarországon, s valószínűleg Budán kapta a kötését. A Ráth 1060 jelzetű Pelbárt-munkát is bizonyára Budán kötötték és itt vásárolta meg tulajdonosa, Zementhey (Szementhey, Zemenchey?) Kristóf szepesi lektor, aki a könyvet a lőcsei Szt. Jakab templomra hagyta.[37] Minthogy a tulajdonos 1518-ban elhunyt, a kötésnek 1501—1518 között kellett készülnie.

A XVI. század eleji velencei reneszánsz mindennapra szánt, egyszerű stílusában van kötve az RM III 87 (RMK III 218). Már a könyv kis mérete (175×105 mm) és a könnyű kasírozott papírtábla is a korszakváltás jele. Az eddigiek folyamán elemzett gótikus kötések zöme fólióméretű és nehéz fatáblás. A velencei aldinák kötésének a stílusa a francia reneszánsz kötések forrása. Az RM III 87-nek a kötését is inkább franciának tartjuk. A *Sermones de tempore* téli (hyemalis) időszakra írott beszédei vannak benne, s 1517-ben jelent meg Párizsban. Vigyázó Rosenthalnál vette Münchenben 1903-ban.

Pelbárt *Sermones de sanctis*, Hagenauban 1504-ben megjelent művének a példányát (RM III 41, RMK III 21) borítja az a negyedrét alakú, reneszánsz stílusú bőrkötés, mely az észak-olasz reneszánsz kötések modorában van díszítve. Az elő- és háttábla megegyezik. Az első keretben elszórt, apró rozetták, a másodikban stilizált, geometrikus jellegű indadíszes görgető látható. A tükröt egy nagyméretű rombusz élénkíti, amelynek oldalai S-idomok sorából állnak

[35] Sz. Koroknay, Éva: *Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe vom Anfang des 16. Jahrhunderts.* = Gutenberg-Jahrbuch 1966. 361.

[36] Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* Bp. 1973. = Művészettörténeti füzetek 6. Jegyzék 24, 119, 120. tétel, 25, 49, 47. kép.

[37] A címlapon olvasható bejegyzések: Ex testamento domini Christhophori de Zementhey Lectoris Scepusiensis, huic cathe. S. Jacobi assignatus, ut utentes orent pro eo. 1518 obiit — Más kézzel: Parochiae Leuchovensis.

össze. A tükör négy sarkában egy-egy, a rombuszon belül két, az olasz kötésekre nagyon jellemző, négyszöges motívumból összetett dísz látható, ezek csúcsain apró köröcskék. A kötés egyébként elég kopott, a gerinc újrakötött. A XVI. század első negyedéből valónak és Bergamo környékéről[38] származónak tartjuk a kötést. A címlapon olvasható bejegyzés: „Ex libris fris franci de Bonifo ord. Min." Eszerint egy Ferenc nevű minorita (ferences) barát könyve, s vagy rendjének háza, vagy inkább ő maga Bonifacioba, a Korzika déli csücskén fekvő városba való.

Öt német reneszánsz kötés van még hátra. Ezek a XVI. század közepéről és második feléből valók, tehát elég későiek és csak megszorítással lehet őket korabelieknek mondani, mivel a bennük levő nyomtatványok a XVI. század elején láttak napvilágot. Mégis szükségesnek tartjuk a bemutatásukat, egyrészt mert általuk a német reneszánsz kötések típusát is szemléltetni tudjuk, másrészt, mert azt bizonyítják, hogy 80—100 évvel később, a reformáció térhódításának ellenére is, használták és forgatták Pelbárt műveit. A német reneszánsz kötések műhelyhez kötését nagyon megnehezíti, hogy e kötések jellegzetes díszét alkotó görgetőket és lemezeket legtöbbször piacra dolgozó ötvösök metszik, és a könyvkötők nemegyszer másutt vásárolják ezeket, mint ahol használják őket. A görgetőkön gyakran láthatunk monogramot, még gyakrabban évszámot. A monogram, kevés kivétellel, az ötvös nevének a betűjele. Így a német reneszánsz kötéseknek inkább az idejét tudjuk meghatározni, és a bejegyzések alapján a használatuk, s ebből tovább következtetve a bekötésük helyét.

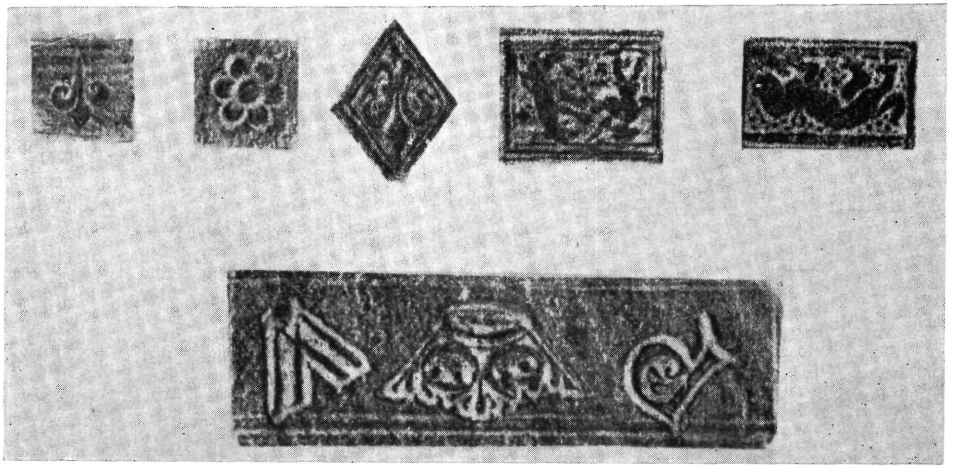
A Ráth 1067 az Aureum Rosarium theologiae I. és II. könyvét (Hagenau, 1503—4, RMK III 114, 125), a Ráth 1069—70 a III. és IV. könyvet (Hagenau, 1507—8, RMK III 145, 151) tartalmazza. Mindkét kötet azonosan, sőt az elő- és háttáblák is egyformán vannak bekötve. A táblákat egyetlen görgető díszíti, amely a szélen keretet alkot, a középmezőben pedig három függőleges sorban ismétlődik. A görgető négy képe: keresztrefeszítés — „Satisfactio", érckígyó — „Signū fidei", a bűnbeesés (Ádám és Éva a fa alatt, a fa két oldalán évszám: 15 36) — „Peccatum", feltámadás — „Justificatio".[39] A görgetőt tehát 1536-ban metszették, a kötés e szerint mindenképpen ez után készült. Haebler a XVI. századi görgetőket és lemezeket összefoglaló hatalmas munkájában ezt a görgetőt egy bizonyos I. B., II Coeln, monogramot használó mester öt görgetője egyikének tartja.[40] Haebler feltételezi, hogy egy a XVI. század első felében tevékenykedő könyvkötővel van dolgunk. A Ráth György birtokába került két kötetet annak idején a buxheimi kartauziak kolostorában használták, a kézírásos bejegyzés szerint.

Azonos műhelyből származik a következő két kötés. Az RM III F 34 a *Sermones de tempore* és a *Quadragesimales* beszédeit tartalmazza, mindkettő Hagenauban, 1501-ben jelent meg: RMK III 95, 97. A kötéstábla szélén stilizált indafonat fut körbe, a második keretben allegorikus nőalakok görgetője: „Fides Est S—Spes Non C—Caritas E—Prudenci[a]", a harmadik keretben:

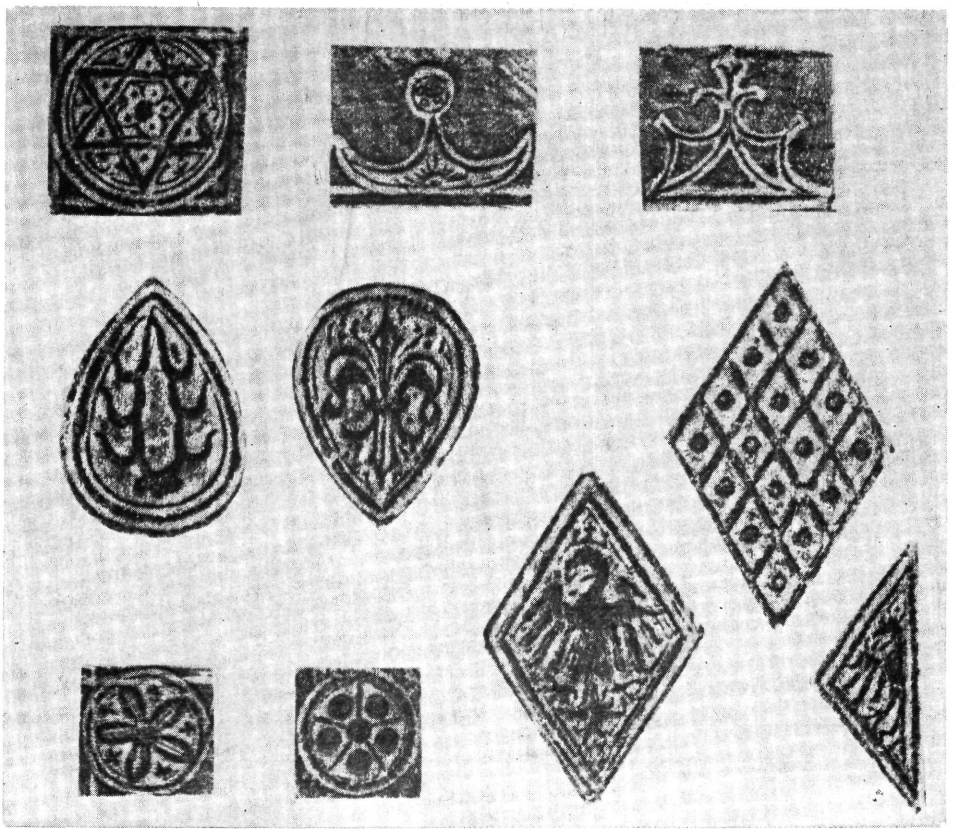
[38] De Marinis, Tammaro: *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI.* Vol. 1—3. Firenze, 1960. Vol. 3. 63. p. 2890. tétel, DIII tábla.

[39] Haebler, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts. 1—2. Bd.* Leipzig 1928—1929. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41—42. 2. Bd. 304. p. 5. görgető.

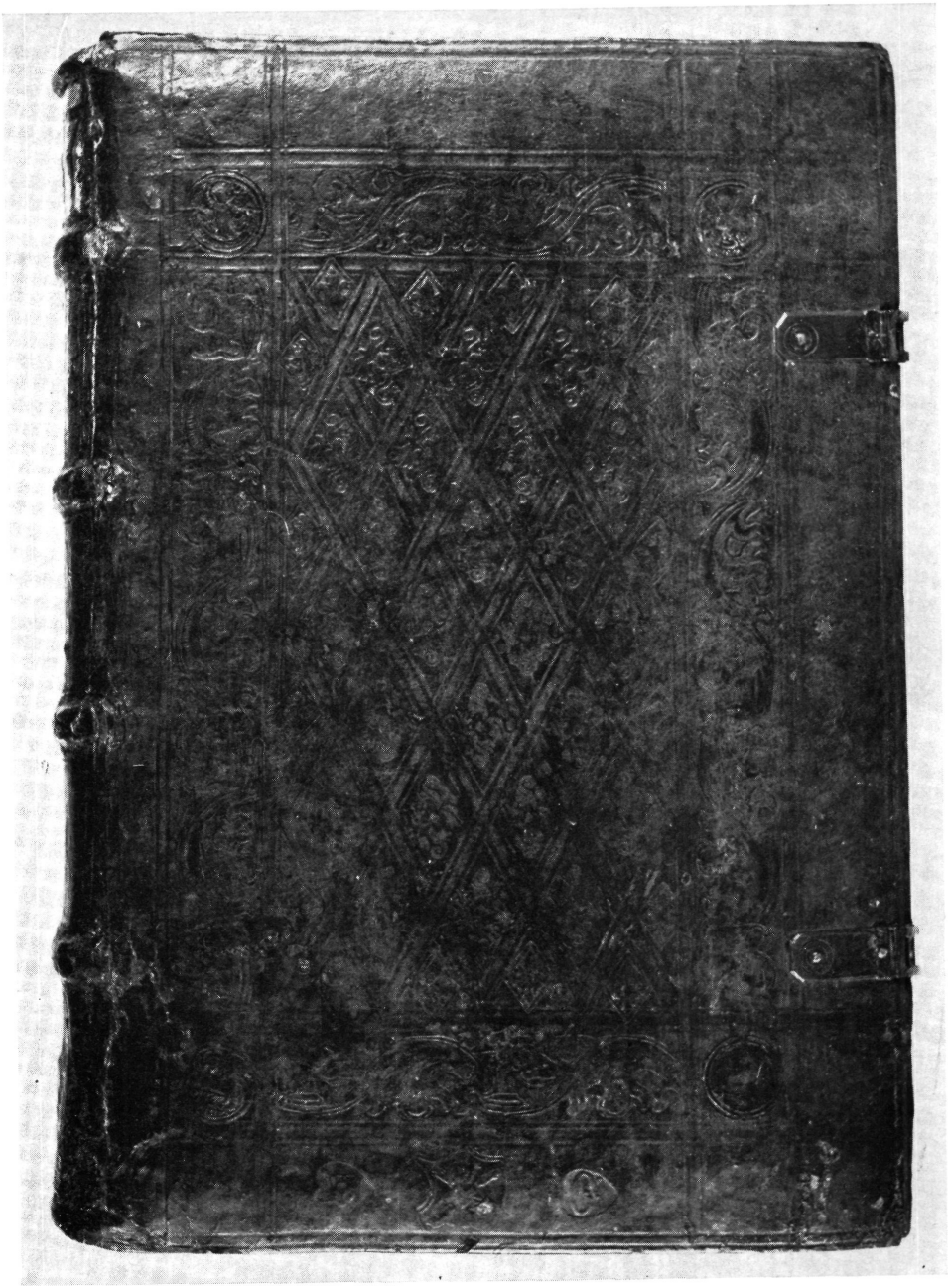
[40] Haebler, Konrad: *i. m.* 1. Bd. 53.

1. ábra. (a) A bécsi domonkos kolostor könyvkötőműhelye

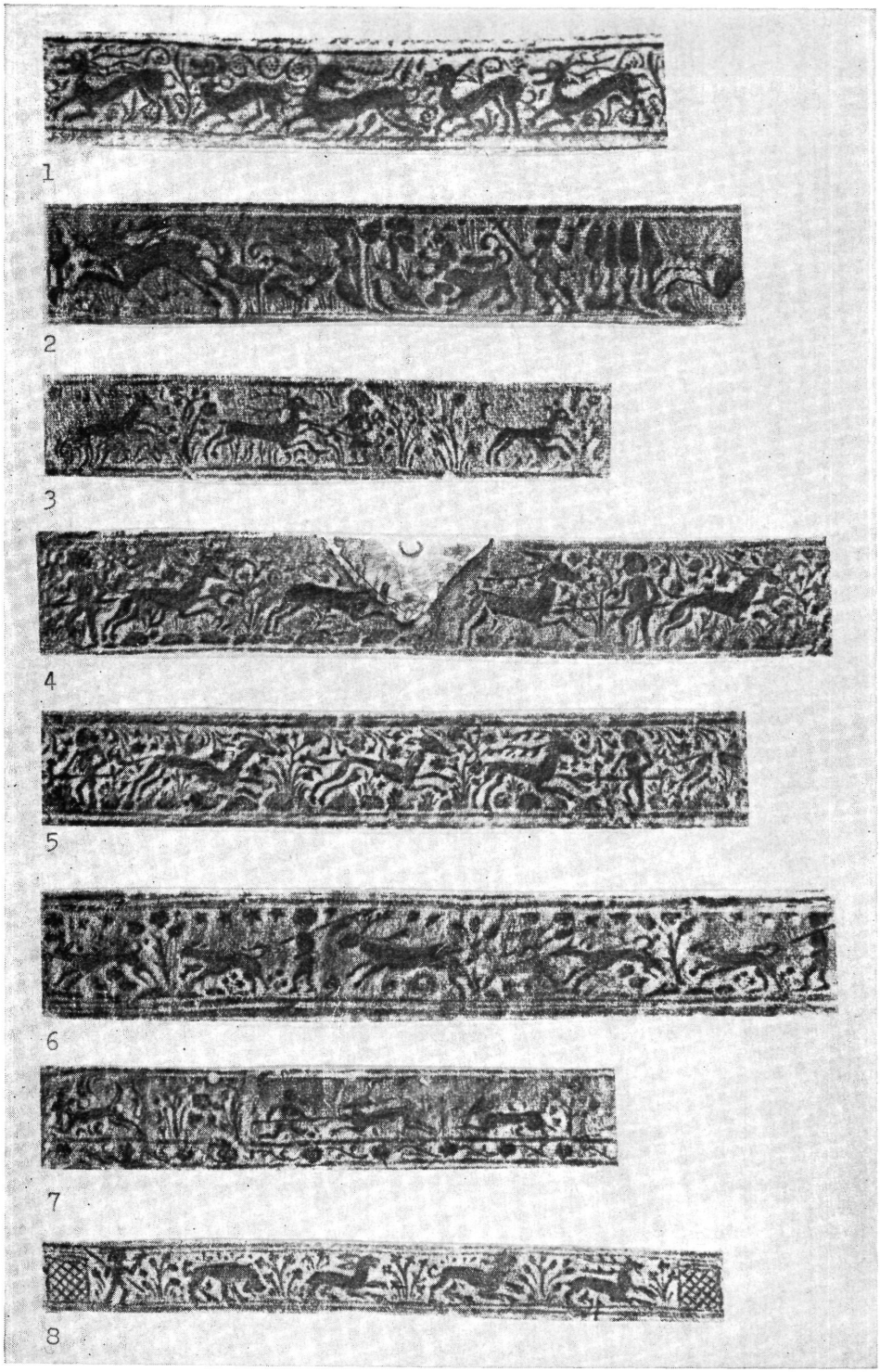
(b) Az ulmi „Szarvasaganes" könyvkötőműhely bélyegzői

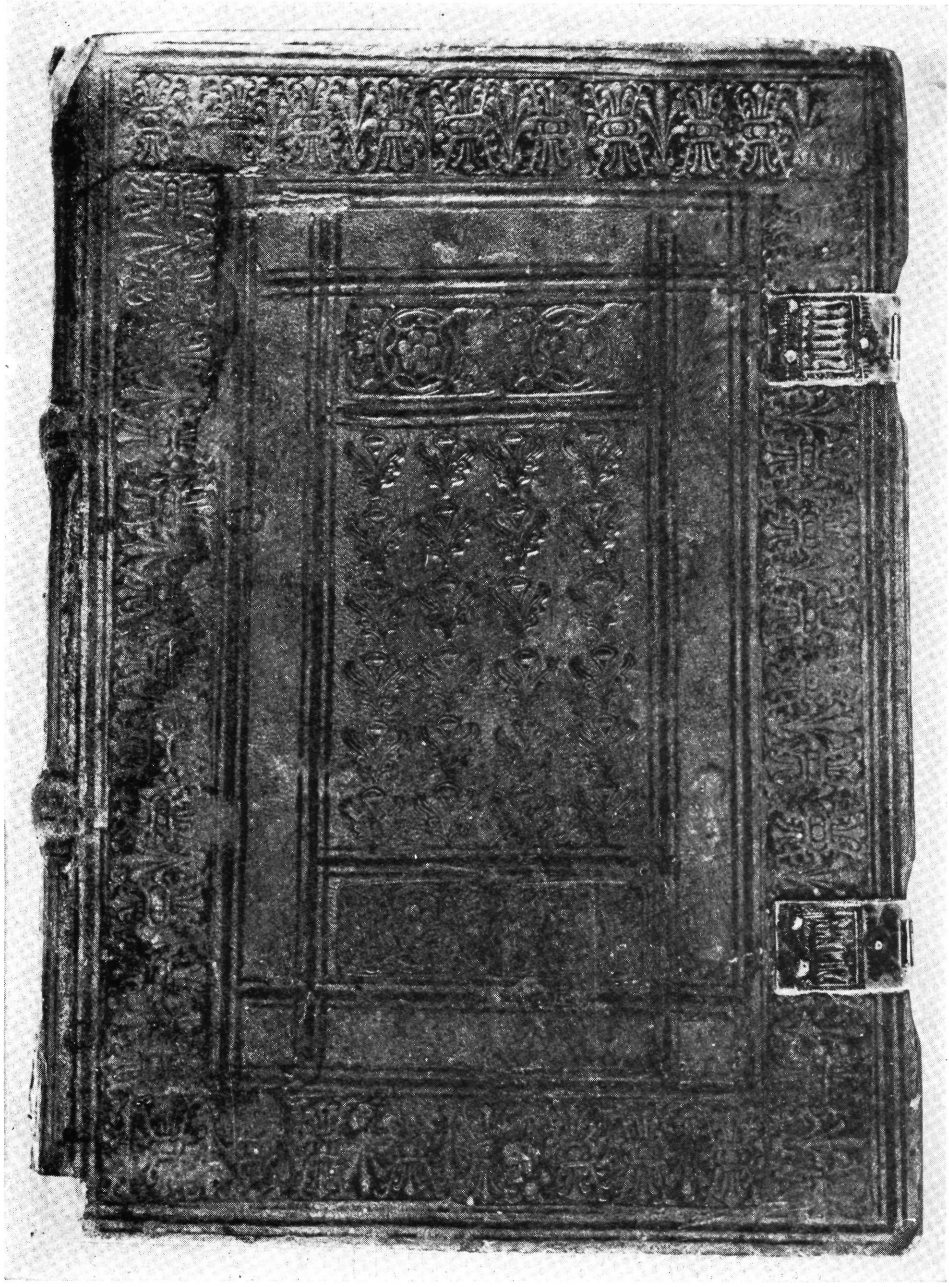
2. ábra. A wedderni kartauzi kolostorban készült kötés előtáblája

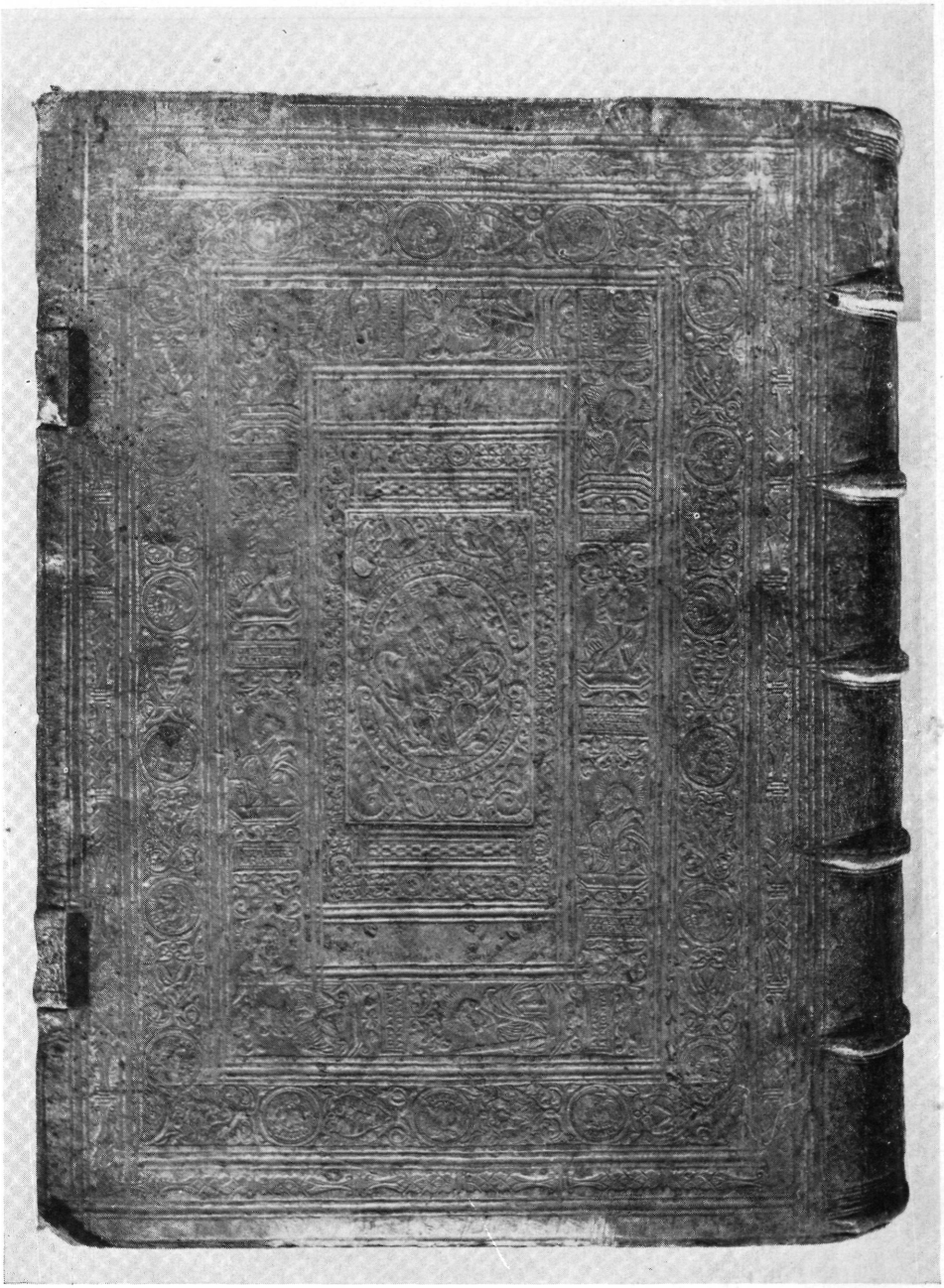
3. ábra. A wedderni kolostorban készült kötés háttáblája

4. ábra. Az augsburgi kötésekre jellemző vadászjelenetes görgetők néhány variánsa

5. ábra, Budai reneszánsz kötés

6. ábra. Német reneszánsz kötés Wittenbergből (háttábla)

„Gabriel – Raphael – Uriel – Zadkiel",[41] az ezután következő középmezőben négy függőleges sorban kandeláberes görgetőt látunk. Haebler 1574-re és *Stuttgart* környékére teszi az ezeket a görgetőket használó könyvkötő tevékenységi helyét. Ezt a bejegyzések is megerősítik; a címlapon kettő olvasható: 1, „Casparus Pontanus parochus in Schwab", 2. „Jacobus Schleich Waldseensis est verus possessor huius libri, emit a Reverendo Domino Casparo Pontano capellano maiore in Pfarrios [?] duodecim bacciis Anno dni 1602". Majd a szennylapon a következő: „Ex libris Jacobi Schleuchij parochi Winterruedensis Anno dni 1603." Tehát a könyv Caspar Pontanus plébánosé volt, akitől 1602-ben a waldseei születésű Jacob Schleich megvette. Az az érdekes, hogy az RM III 31, melybe a *Stellarium* van bekötve (Hagenau, 1501, RMK III 90) és kötése ugyanabból a könyvkötőműhelyből való, mint az előző köteté, ugyancsak Jacobus Schleich tulajdona lett 1604-ben. A címlap első bejegyzése „Sum Bartholomaei Doliatoris Bregantini, humanae salutis 1575", vagyis egy bizonyos bregenzi Bartholomeusé volt, akinek atyja talán kádár vagy pintér, ő maga viszont már tanult ember, s Pelbárt *Stellariumát* 1575-ben vásárolta, ami a dátumot tekintve összhangban van Haebler fenti, 1574-es évszámával. Feltevésünk szerint időben a második tulajdonos a „Tabula" levélen olvasható: „Coenobij Sorethani" és ezután a harmadik a szintén a címlapon olvasható: „Jacobus Schleich Waldseensis parochus in Winterrueden Anno dni 1604". A két könyv kézírásos bejegyzéseiben több helynév fordul elő: Waldsee; Winterrueden = Winterrieden (Illertissen mellett), vagy Winterreute (Biberach közelében); Brigantinum = Bregenz; Sorethani = Sorethana abbatia = Schussenried. Ezek a helyek egymás közelében vannak Biberachtól délre: Bad Schussenried és Bad Waldsee Baden-Württemberg tartományban, Bregenz a Bodeni-tó keleti partján, ma Ausztriában. Mind a két könyvet Vigyázó vette 1900-ban Dobrovszky antikváriustól Budapesten.

1591-ből datálódik a legkésőbbi kötés, amely Pelbárt *Sermones de sanctis* c. művét (RMK III 78 = 104?) és *Stellariumát* (Hagenau, 1502, RMK III 103) borítja. Jelzete: RM III F 1005. Elő- és háttáblája gyakorlatilag megegyezik, csak a középmezők lemeze más: az előtáblán a Salvator mundi, a háttáblán a Szentháromság (l. 6. ábra). Öt görgetőt használt a könyvkötő a világos bőrkötés díszítésére: az első keretben kandeláberes görgető, a másodikban címerek és medalionba foglalt fejek: Div. Juli (Caesar) — Cice TM (Cicero) — Ovidius — Virgilius, a harmadik keretben: Salvator: Data est mi- | hi omnes — Dávid: De fructu | Ventris tu — Pál: Apparuit | Benignitas — János: Ecce agnus | Dei qui tol; ebben az utolsó képben H H monogram van.[42] A negyedik, apró virágindás görgető közvetlenül a tükör körül fut körbe, ezen belül a rövidebb oldalakon egy-egy lánc-sor látható. A tükör alatt van a bőrbe nyomva az 1591-es évszám, a tükör fölött előbb I R V C, majd erre rányomva I G monogram olvasható. Haebler Wittenberg környékére helyezi a könyvkötőt, megjegyezve, hogy némely görgető származhat a nürnbergi *H*ans *H*ermanntól, aki 1589-ben lett mester.[43] A wittenbergi könyvkötőműhely mellett szólnak a második keretben az antik fejek között látható szászországi címerek is. A könyvben nincs kézírásos bejegyzés.

* * *

[41] HAEBLER, Konrad *i. m.* 2. Bd. 154. p. „1574" 1—2. görgető.
[42] HAEBLER, Konrad *i. m.* 1. Bd. 180—181. p. 3, és 20. görgető.
[43] HAEBLER, Konrad *i. m.* 1. Bd. 183.

A sorravett nyomtatványok háromnegyede Hagenauban jelent meg, a többi Augsburgban, Bázelben, Lyonban, Nürnbergben, Párizsban és Strasbourgban. A kötéseket Augsburgban, Bécsben, Boroszlóban, Brünnben, Budán, Ingolstadtban, Kölnben, Memmingenben, Nürnbergben, Rebdorfban, Stuttgartban, Ulmban, Weddernben, Wiblingenben és Wittenbergben készítették. A könyveket nagyrészt ott használták, ahol kötötték, vagy közel a bekötés helyéhez (Burghausen, Buxheim, Diessen, Tegernsee). Vonatkozik ez azokra a kötésekre is, amelyeknek nem tudtuk pontosan meghatározni a készítési helyét, csak a stílus és a kézírásos bejegyzés alapján a környéket vagy az országrészt (Luzern, Wimpfen vagy Dél-Németország), ahol a kötésüket készítették.

Az egy-egy kivételtől — mint a francia, olasz, magyar kötés — eltekintve, a kötések német nyelvterületről valók. Mi lehet ennek az oka, s jogos-e ezek alapján Pelbárt „európai népszerűségéről" beszélni?

A bevezetőben hangsúlyoztuk, hogy egyetlen könyvtár régi könyvanyagából választottuk ki a Pelbárt-műveket, s ez esetleges. Annál is inkább az, mert az Akadémia valamivel több mint százötven éves Könyvtárának ennél jóval régebbi könyvei, ősnyomtatványai, antikvái, régi magyar nyomtatványai jelentős részben különböző, bécsi, linzi, müncheni stb. antikváriumokban történt vásárlásokból erednek. Ez már meghatározza bizonyos mértékig azt a hátteret, ahonnan ezek a könyvek származnak. Ennél döntőbbnek tartjuk azonban, hogy a német területen uralomra jutott reformáció következtében itt nagyon sok kolostor megszűnt, a könyvek állami és egyetemi könyvtárakba, majd onnan gyakran mint másod- vagy többed-példányok antikváriusokhoz kerültek. Francia-, Olasz- és Spanyolországban nem szekularizálták tömegesen a kolostorokat, s bizonyára könyvtáraikban ma is gyakran találkozhatunk Pelbárt munkáival.

Biztos, hogy Magyarországon is sok Nyugat-Európában kiadott Pelbárt-művet megvettek megjelenésük idején, a XV. század végén, a XVI. század elején. Ezek azonban más könyvekkel és értékekkel együtt a török időkben nagyrészt elpusztultak, kisebb részüket pedig észak felé menekítették. Nem véletlen, hogy a fent tárgyalt, budai reneszánsz kötésben fennmaradt *Sermones de tempore* Lőcséről került Budapestre a századfordulón. A Felvidéken és Erdélyben alkalmanként készített olyan leltárakban, amelyekben nemcsak darabszám jelölik meg a könyveket, hanem cím szerint is, mindig találkozunk Pelbárt munkáival.[44] Utalunk itt például a bártfai Szt. Egyed templom könyvtárának az állományára. 1509-ben Georgius Petri a Szt. Egyed templomra hagyta a „Partes pomerij de tempore Sanctis Stellarium Quadragesimale" könyveit.[45] Ezen kívül ugyanebben a listában még előfordul a *De Sanctis* és a *Quadragesimale*, bizonyára ezek is Pelbárt munkái, így tehát két műve két példányban is megvolt a Szt. Egyed templomban. Az 1604. január 9-én készült leltár szerint a kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvei között tizenhárom Pelbárt-kötet volt.[46] Néhai Budai Jakab deák, magyar királyi udvari kamarai írnok 1561-ben Pozsonyban felvett hagyatéki leltárában a könyvek között szerepel a

[44] Hálás köszönetemet fejezem ki Csapodi Csabának, az irodalomtudományok doktorának, hogy ezekre felhívta figyelmemet.

[45] Ábel Jenő: *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története.* Bp. 1885. 63.

[46] Illésy János: *A kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvtárának jegyzéke 1604-ből.* = Magyar Könyvszemle 1890, 23—28.

„Liber pomerium sermonum de beata virgine genitrice", azaz a *Stellarium*.[47] A felvidéki Majthényi bárók családi könyvtárában ott találjuk a „Sermones Pomerii 1 folio" és a „Sermones quadragesimalis [!] autore Pelbarto de Themesvar folio 2do" köteteit.[48] Végül két erdélyi példa: a Bruckenthal Múzeum Gyűjteményében található *Sermones quadragesimalest* a meggyesi kolostorban, a *Stellariumot* a nagyszebeni városi könyvtárban használták, illetve őrizték egykor.[49]

Pelbárt XV. század végi, XVI. századi népszerűsége óriási volt egész Európában. A mai napig nincs még egy olyan magyar szerző, akinek műveit annyira jól és széles körben ismerték, és néhány évtized alatt olyan sokszor kiadták külföldön, mint Temesvári Pelbártéit.

ROZSONDAI, MARIANNE

Pelbartus de Themeswar und seine Popularität in Europa — wie davon die Bucheinbände zeugen

Pelbartus de Themeswar (geboren 1440 in Temesvár—Timisoara, heute Rumänien — gestorben 1504 in Buda) OMin war angesehener Prediger und Predigtschriftsteller und wirkte als Lektor der Heiligen Schrift am Generalstudium der Franziskaner zu Buda. In der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften befinden sich 107 Exemplare seiner Werke und von diesen sind 69 Exemplare in 54 Bänden noch in historischen Ledereinbänden. Die Werke von Pelbartus de Themeswar sind die folgenden: *Aureum sacrae theologiae rosarium, vol. 1—4.*; *Expositio compendiosa et familiaris sensus litteralem et mysticum complectens libri psalmorum*; *Sermones pomerii de sanctis, P. 1—2.*; *Sermones pomerii de tempore, P. 1—2.*; *Sermones pomerii quadragesimales;* *Stellarium coronae benedictae Mariae virginis.*

Diese wurden meistens um die Wende des 15—16. Jahrhunderts und am Anfang des 16. Jahrhunderts herausgegeben, vor allem bei Heinrich Gran in Hagenau, auf Kosten von Johann Rynman. Besonders schnell waren die Predigten (Sermones) populär geworden.

Die in der Akademiebibliothek näher untersuchten 69 Werke wurden in Hagenau (56), Augsburg (3), Lyon (3), Strassburg (3), Basel (2), Nürnberg (1) und Paris (1) gedruckt. Die Einbände konnten mit Hilfe der Werke von Kyriss, der Schwenke-Sammlung (hrsg. von Ilse Schunke), Haebler usw. bestimmt werden. Die Mehrzahl der Originaleinbände ist gotisch: sie waren in Werkstätten in Augsburg (17), Nürnberg (6), Brünn (Brno, Tschechosl.) (2), Memmingen (2), Ulm (— Wiblingen) (2), Wien (2), und je einer in Breslau (Wroclaw, Polen), Ingolstadt, Köln, Rebdorf und Weddern hergestellt. Zehn gotische Einbände stammen wahrscheinlich aus Süddeutschland (zwei davon eventuell aus der Schweiz), die Werkstätten sind aber unbekannt. Die deutschen Renaissance-Einbände wurden in Köln (2), Stuttgart (2) und Wittenberg (1) verfertigt, die weiteren in Buda, in Oberitalien und wahrscheinlich in Paris. Handschriftliche Eintragungen unterstützen oder ergänzen die Feststellungen über den Einband in vielen Fällen. Einband und Eintragung verraten uns den Besitzer, oder zumindest den Ort der Benutzung, der oft mit dem Ort des Einbindens identisch ist (z. B. Breslau, Rebdorf, Wien), oder von jenem nicht entfernt liegt (z. B. Einband aus Augsburg — Eintragung aus Tegernsee, Ulm — Buxheim) Die angeführten Ergebnisse geben eine Vorstellung über das Verbreitungsgebiet der Werke des Pelbartus de Themeswar und charakterisieren zugleich das Herkunftsgebiet des alten Bestandes der Akademiebibliothek.

[47] Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600.* Bp. 1937. = Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 4. 46. p. 95. tétel.

[48] Szerémi: *Monumenta, emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából 1451—1728.* = Történelmi tár 1897, 167—168.

[49] Jugăreanu, Veturia: *Catalogul colecţiei de incunabule. Biblioteca Muzeului Brukenthal.* Sibiu 1969. 117. p. 235—236. tétel.

NÉMETH MÁRTA

Kőhalmi Béla publicisztikája a Századunk (1926–1939) és az új Huszadik Század (1947–1949) lapjain

Kőhalmi Béla (1884–1969) beletartozott mind a *Huszadik Század* (1900–1919), mind a *Századunk* körébe. A *Könyvtári Szemle* (1913–1919) c. modern könyvtártudományi lapjába írt a *Huszadik Század* köré csoportosuló Társadalomtudományi Társaság (1901–1919) számos tagja, közelebbről Szabó Ervin és több munkatársa. Kőhalmi Béla is Szabó Ervin könyvtárosa volt. Gazdag életművének teljes feldolgozása még a jövő feladata, de máris nagyon értékes tanulmányok születtek tevékenységi körének egy-egy területéről. A megemlékezések közül kiemelkedik Remete László írása.[1] *Kőhalmi Béla és a Huszadik Század* címen Heverdle László[2] Kőhalminak a *Huszadik Század* lapjain megjelent cikkei közül azokat elemzi, amelyek a kiadáspolitikával, a könyvtárszervezéssel, konkrét kiadványok bírálatával és könyvészettel foglalkoznak.

Újabb és újabb bibliográfiák és forráskiadványok válnak fontossá a majdani Kőhalmi-monográfia írója számára, például *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiájának* megjelenő kötetei,[3] továbbá Károlyi Mihály levelezésének első kötete, melyben érdekes számunkra az a levél,[4] amelyet Károlyi Mihály Dienes László és Kőhalmi Béla könyvtárügyi népbiztosoknak írt a Károlyi-palotában levő könyvtár sorsáról.[5]

Kőhalmi Béla a Tanácsköztársaság bukása után emigrációba kényszerült. Bécsi emigrációja idején Kunfi Zsigmonddal és másokkal együtt sokat tett azért, hogy az ellenforradalom rémtetteit az egész világ elé tárja. Kőhalminak a bécsi *Világosság*, majd a *Bécsi Magyar Újság* lapjain megjelent publicisztikájáról Markovits Györgyi számol be.[6] Kőhalmi 1918-as, majd 1937-es *Könyvek könyve* c. munkáinak értékelését Batári Gyula *Magyar írók olvasmányaikról*[7] c. cikkében találhatjuk meg. Havasi Zoltán 1955-től 1975-ig vizsgálja a *Magyar Könyvszemle* c. folyóiratnak a könyvtári kutatások ösztönzésében betöltött

[1] Remete László: *Kőhalmi Béla (1884–1969).* = A Könyvtáros, 25. évf. 1975. 13–17.

[2] Heverdle László: *Kőhalmi Béla és a Huszadik Század.* = MKsz 93. évf. 1977. 66–71.

[3] *A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1–2. köt.* (Szerk. Litván György, Remete László). Kiad. az MTA Szociológiai Kutatócsoport. – FSZEK. (Bp. 1970, 1975). XXI, 647 p. – Ua. 3. köt. (Szerk. Remete László. Közrem. Bóna Márta. Kiad. a) FSZEK. Bp. 1981. X, 318 p. – Ua. 5. köt. (Szerk. Remete László, Bóna Márta. Kiad. a) FSZEK. Bp. 1977. IV, 257 p.

[4] *Károlyi Mihály levelezése. 1. köt. 1905–1920.* Szerk. Litván György. Bp. 1978, Akadémiai K. 452–453.

[5] Varga József: *Károlyi Mihály levelezése. I.* = MKsz 95. évf. 1979. 211–212.

[6] Markovits Györgyi: *A bécsi Világosságról.* = MKsz 95. évf. 1979. 301–307.; Markovits Györgyi: *A Bécsi Magyar Újság 1919. október–1923. december.* = MKsz 93. évf. 1977. 257–269.

[7] MKsz 93. évf. 1977. 335–344.

szerepét.[8] Méltatja Kőhalmi Béla érdemeit a *Magyar Könyvszemle* újraindításában, a magyar nemzeti bibliográfia fehér foltjainak feltérképezésében és a retrospektív magyar nemzeti bibliográfiai munkálatok elindításában.[9]

Kőhalmi Béla mint bibliográfus már az 1910-es évektől jelentős tevékenységet fejtett ki. A Könyvkereskedők Egyesülete *Corvina* c. kiadványában közreadott magyar könyvészeti anyag hiányosságait tette szóvá a *Könyvtári Szemle* c. folyóiratának 1913. évi évfolyamában.[10] A Corvina-bibliográfia nem regisztrálta a hivatalos kiadványokat, a tudományos egyesületek és intézetek új kiadványait, a szerzők saját kiadásában megjelent műveket. Egy évvel később önálló kiadványként[11] is megjelentette a magyar könyvészeti anyag hiányosságairól szóló írásait, s még egy fejezetet írt hozzá, amelyben többek közt a folyóirat- és hírlapirodalom feltárásának szükségességét hangsúlyozza. Kőhalmi *Nemzeti bibliográfiánk nem teljes* címmel akarta ezt megjelentetni, de ez a cím nem tetszett a kiadónak. A kiadó kikérte ebben Kőhalmi könyvtáros kollégájának, Braun Róbertnak a véleményét is. Braun javasolta, legyen a cím mozgósító erejű: *Nincs nemzeti bibliográfiánk.* Végül a kiadvány csakugyan ezen a címen jelent meg. Élénk sajtóvisszhangja lett[12] s komoly gyakorlati eredménye, ugyanis a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete Kőhalmi Bélát és Pikler Blankát[13] megbízta a kurrens nemzeti bibliográfia összeállításával és publikálásával.[14]

1945 után a kurrens nemzeti bibliográfiai munkálatokat az Országos Széchényi Könyvtár már folyamatosan végezte; ezután Kőhalmi Béla a szakbibliográfiai és a retrospektív nemzeti bibliográfiai munkálatokat sürgette. Kőhalmi 1945 utáni munkásságát a bibliográfia elmélete és gyakorlata oldaláról Ferenczi Zsuzsa vizsgálta.[15]

* * *

Kőhalmi Béla sokoldalú tevékenységének számos, teljesen feltáratlan területe van, ide tartozik a polgári radikálisok *Századunk* és az új *Huszadik Század* c. folyóirataiban kifejtett publicisztikai tevékenysége is.

Kőhalmi Béla 1934-ben tért haza az emigrációból, ettől kezdve publikált rendszeresen a *Századunk*ban. 1934-ig csak egyetlen publikációja jelent meg ebben a folyóiratban. K. B. szignóval a közüzemek kérdéséről[16] írt abból az alkalomból, hogy a budapesti kereskedelmi és iparkamara terjedelmes emlék-

[8] Havasi Zoltán: *A könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után.* = MKsz 91. évf. 1975. 1–8.

[9] Uo. 5. p.

[10] Kőhalmi Béla: *A magyar nemzeti bibliográfia kérdése.* = Könyvtári Szemle, 1. évf. 1913. 93–94, 101–103.

[11] Kőhalmi Béla: *Nincsen nemzeti bibliográfiánk.* Bp. 1914, Lantos. 29 p.

[12] Kőhalmi Béla: *Retrospektív nemzeti bibliográfiánk 1473–1920.* = MKsz 78. évf. 1962. 1.

[13] Pikler Blankáról önálló tanulmányt írt Remete László: *A budapesti könyvtárügy úttörői.* (Hat arcképvázlat.) Bp. 1964, FSZEK. 35–40.; lásd még Vékony Margit: *Az első magyar könyvtárosnő: Pikler Blanka.* = Az OSZK Évkönyve, 1968–1969. 399–416.

[14] Lásd az 1. sz. jegyzetben i. m. 15.

[15] Ferenczi Zsuzsa: *Kőhalmi Béla és a magyar bibliográfia.* = A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 2. évf. 1980. 249–261.

[16] K[őhalmi] B[éla]: *A közüzemek kérdése.* = Századunk (a továbbiakban Sz), 286–290.

iratot bocsátott ki *A közüzemi kérdés Magyarországon*[17] címmel. E könyv kapcsán mutat rá Kőhalmi a közüzemek szerepére: egyrészt létesítésük elősegíti az állami beavatkozást a gazdaságba, másrészt ha nemcsak a magánvállalkozás hiányos területein létesülnek, akkor átmenetet képeznek a kapitalisztikus gazdálkodásból a szocialisztikus termelési rendszer felé. Európában a közüzemek létrejöttét elősegítette az I. világháború és a technika fejlődése (rádió, repülés), az első világháború után azonban visszaszorultak, mert gazdaságilag eredménytelenek voltak, és súlyos pénzügyi helyzetbe kerültek. Kőhalmi kiemeli az emlékirat álláspontját: csak a magántulajdon alapján létrehozott vállalatok versenyzésén felépülő gazdasági szervezet tudja biztosítani a nemzeti tőke gazdaságos működését, a közüzem működése csak olyan területen indokolt, ahol a magántőke nem vállalkozik. A monopolisztikus közüzem helyzetével való visszaélésnek nincsenek korlátai. A magánmonopóliumot még mindig több veszély fenyegeti, s ez serkentőleg hat az eredményes működésre. Az 1929—1932-es gazdasági válság idején J. M. Keynes közgazdasági elmélete és a szovjet tervgazdálkodás tanulmányozása alapján néhányan a *Századunk*-körben is az állami beavatkozás hívei lettek (Gönczi Jenő, Braun Róbert). Kőhalmi, mint a *Századunk*-körének legtöbb tagja, a gazdasági automatizmus mellett szóló érveket fogadja el.

Kőhalmi Béla 1934-es hazajövetele után októberben publikált először a *Századunk*ban, témája a februári osztrák eseményekhez fűződik. 1934. február 12—15-ig az osztrák kormány a Heimwehr segítségével szétverte a szervezett munkásmozgalmat. A bécsi munkásság négy napig fegyveresen ellenállt, leverésüket követően a szociáldemokrata képviselőket megfosztották mandátumaiktól, a pártot betiltották, vezetőik közül többet kivégeztek.[18] A további események egy részéről informál Kőhalmi Béla *A Winter akció és az osztrák munkásság* c. cikkében.[19] Ernst Karl Winter, Bécs harmadik alpolgármestere röpiratokat ad ki, közli a munkások hozzá írt leveleit. Ő az alkotmányos megegyezés szükségességét hangsúlyozza. Kőhalmi leírása szerint a szociáldemokrata tömegek február óta négy táborra szakadtak: nemzeti szocialista, forradalmi marxista, kommunista és mérsékelt szociáldemokratákra, s csak ez utóbbi negyedik szárny hajlandó, a kényszerrel számolva, az együttműködésre, ha visszakapja szervezeteit és velük a munkásság önrendelkező jogát. Kőhalmi értékeli Winter kiállását a munkásság mellett, de akcióinak eredményességét illetően jóslásokba nem bocsátkozik.

Az 1930-as évek második felében az elnyomottakkal való együttérzés mellett egyre inkább a humanista és a pacifista gondolatok válnak uralkodóvá a *Századunk* lapjain, Kőhalmi publicisztikája ebben az értelemben tipikusan a Századunk-vonal követése.

1937-ben Jacques Maritain, katolikus filozófus Magyarországra látogatott; ebből az alkalomból írta Kőhalmi Béla *Integrális humanizmus*[20] c. cikkét. Idézek cikkéből: „A marxista humanizmussal szembeállított integrális humanizmus — tanítja Maritain — nem a faj, az osztály vagy a nemzet dinamizmusának és imperializmusának áldozza fel az embert, hanem egy testvéri közösség

[17] Bp. 1930, Athenaeum.
[18] *Világtörténet évszámokban. 1789—1945.* Összeáll. Ormos Mária. Bp. 1982, Gondolat. 127.
[19] Kőhalmi Béla: *A Winter akció és az osztrák munkásság.* = Sz, 9. évf. 1934. 295—297.
[20] Sz, 12. évf. 1937. 80—81.

jobb életformájáért, a személyiségek közösségéért."[21] Kőhalmi teljes mértékben azonosul Maritain „integrális humanizmus" gondolatával.

Szintén ezt az ideológiát tükrözi még árnyaltabban Kőhalmi Béla *Salvador de Madariaga*[22] c. tanulmánya. Kőhalminak ez az írása bevezető tanulmányként jelent meg 1938-ban Salvador de Madariaga *Elysiumi mezők* c. könyvéhez, amelyet a *Századunk* adott ki. A *Századunk* 1938-as és 1939-es évfolyamainak borítólapjain többször is találkozunk e könyv reklámjával, sőt 1945 után az új *Huszadik Század* lapjain is.[23] A *Századunk* szerkesztői röviden így jellemzik a könyvet: „A modern Symposion: kultúránk vezérlő szellemeinek képzelt vitája a diktatúrákról és az egészséges társadalomról."[24]

Salvador de Madariaga jellemzése Kőhalmi Béla által: Madariaga antifasiszta, antibolsevista és marxizmus ellenes, humanistának vallja magát, sem nem jobb-, sem nem baloldali, hisz a liberális demokrácia megújulásában, a szellem megváltó hatalmában. Madariaga a spanyol polgárháború elől emigrált, nem állt egyik oldalra sem.

Salvador de Madariaga művének lefordítása, kiadása és méltatása annak bizonyítéka, hogy a *Századunk* kis csoportja 1938-ban már tájékozódási pontjait is elveszíti. Lukács György a sztálinizmusról írt 1962-es magánlevelében[25] a kapitalizmuson és a szocializmuson belüli szélsőséges irányzatok de facto fennálló szövetségére a jobboldalról Madariagát említi példaként. Végső soron mindkét szélsőség „a sztálini módszerek változatlan fenntartására törekszik: a polgári ideológusok azért, mert egy Sztálinra redukált marxizmus sokkal kisebb vonzerővel rendelkezik, mint az igazi; az állítólagos szocialista ideológusok azért, mert a sztálini módszerekkel jóval kényelmesebb kormányozni, mint Marx és Lenin módszereivel. Ezért tartozik ma együvé — közvetlenül tekintve és paradox módon — Enver Hodzsa és Salvador de Madariaga. Alapjában véve mindketten a sztálini rendszer integritásáért küzdenek."[26]

Folyamatosan ismertetnek a *Századunk* szerzői könyveket a spanyol polgárháborúról (1936. július 18.—1939. április 1.), köztük Kőhalmi Béla, aki ismertetéseiben[27] kifejezésre juttatja, hogy Franco győzelmétől semmit sem várhatnak a demokráciák, a Francoékkal szembe nem szegülő baszk papok és polgárok is áldozatul estek, s számos baszk várost elpusztítottak (Guernica, Marquina, Elorrio stb.).

[21] Uo.

[22] Sz, 13. évf. 1938. 197—199.

[23] Salvador de MADARIAGA: *Elysiumi mezők* c. *könyvének reklámja.* = Sz, 13. évf. 1938. 5. sz. 184. után hátsó borítólap belső oldala. Uo. 6. sz. 232. után hátsó borítólap belső oldala.; *Huszadik Század* (a továbbiakban HSz), 35. évf. 1947. 2. sz. 176. után hátsó borítólap belső oldala.

[24] Salvador de MADARIAGA: *Elysiumi mezők* c. *könyvének reklámja.* = Sz, 14. évf. 1939. 1. sz. 48. után hátsó borítólap belső oldala.

[25] *Lukács György válasza a Nouvi Argumenti körkérdésére.* Közli VÖRÖS T. Károly. = Kritika, 1983. 1. sz. 23—28.

[26] Uo. 27.

[27] A baszk tragédia könyvei. 1. *The Basque Country and European peace.* An Analysis of German domination in Euzkadi. (Egy térképpel). London, 1938, Autonomous Government of Euzkadi. 1938 June. — 2. *Report on the Administration of Justice in the Basque Country during the Civil War.* Paris, 1938, February. Autonomous Government of Euzkadi. — 3. *Guernica.* 64 mélynyomású képes oldal szöveggel Guernica pusztulásáról. Angol és baszk nyelven. Hely és év nélkül. Ism. K[ŐHALMI] B[ÉLA]. = Sz, 13. évf. 1938. 294—295. p.

A nemzeti szocialista ideológiáról írt könyv ismertetésekor[28] Kőhalmi Béla azt mondja, nem lehet mást tenni, mint bemutatni, hogy a horogkeresztes ideológia milyen forrásokból származik. Horner Miklós könyvében főleg a nemzeti szocializmus teoretikusainak írásain keresztül veszi bonckés alá a hitleri rezsimet. Kőhalmi észrevétele szerint a vizsgálatot ki kellene terjeszteni a birodalom szociális és gazdasági tényeire is. Kőhalmi értékeli, hogy Horner bemutatja, hogyan lett a német kapitalizmusból monopolkapitalizmus s ennek ideológiai fegyvere, a nemzeti szocializmus. A vállalatokat a verseny készteti új befektetésekre, szeretnék kikapcsolni a versenyt, így aztán megszületnek a szabad verseny és a liberalizmus „átkos" hatásairól szóló ideológiák. Kőhalmi megállapítja, hogy a nemzeti szocialista teoretikusoktól vett idézetek Horner könyvében valójában önleleplező írások. Kiderül az is, hogy a nemzeti szocialista politika fontos szerepet szán a német kisebbségeknek. Egyes német teoretikusok megfogalmazása szerint a hitleri Németország beavatkozási jogot igényel más országok német kisebbségeinek sorsába. Továbbá a nemzeti szocialista agitáció monopolisztikus helyzetet ígért minden osztálynak. A munkások jártak legrosszabbul, de például ők is örülhetnek, ha nem zsidók, mert a korabeli (1936) helyzetben az is monopolisztikus örömmel tölthet el valakit, ha nem zsidó. A német szociáldemokráciával elégedetlen osztályok megnyerésében nagy szerepet játszott a nemzeti szocialista propaganda.

A fasiszta ideológia kritikájának körébe tartozik még Kőhalmi Béla két könyvismertetése;[29] az egyik arról szól, mennyiben fajformáló tényező az ösztön, a másik elsősorban arról, hogyan oldódhatna meg a magyarországi zsidók asszimilációja. A könyv szerzője szerint vallási megújhodás és polgár-nemzetté válás útján. Ezen könyvismertetésekben Kőhalmi hangneme egyre „objektívebb", már 1936-ban is erősen a sorok közé kellett rejtenie a kritikát, 1938-ban ez még inkább érvényes.

Az Anschluss (1938. március 12—13.) után *A magyar idegenforgalom alakulása 1927—1937*[30] c. kiadvány ismertetésekor megjegyzi: „Az utolsó év egyben egy periódust zár le, mert a magyar idegenforgalom Ausztria bekebelezésével amúgy is új, válságos fázisába jutott, szervezete új utakra kényszerül."[31] A statisztikai adatokat elemezve bemutatja, hogy a beutazások folyamatosan növekedtek, a kiutazások viszont csökkenő tendenciát mutatnak, ennek okát a gazdasági válságban (1929—1932) látja és abban, hogy korlátai vannak a külföldre utazásnak.

A magyar történelem témakörén belül Buchinger Manónak az 1918-as októberi forradalomról írt tanúvallomását[32] értékeli és bírálja. Értékeli, hogy

[28] Horner Miklós: *A német nemzeti szocializmus útja*. Bp. 1936, Studio. 47 p. Ism. Kőhalmi Béla. = Sz, 10. évf. 1935. 428.

[29] Veszprémi Ferenc: Ösztön és faj. Szerző kiadása. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda ny. 1938. 228. Ism.: K[őhalmi] B[éla]. = Sz, 13. évf. 1938. 296.; Roykó Viktor: *Keresztény ség, magyarság, zsidóság*. Adalék a csonkamagyarországi zsidókérdés megoldásához. Kiskunfélegyháza, 1938, Szerző kiad. 18. Ism.: K[őhalmi] B[éla]. = Sz, 13. évf. 1938. 296. Mindkét ismertetést k. b. szignóval jegyezte.

[30] *A magyar idegenforgalom alakulása 1927—1937*. Közread. az Orsz. Magyar Idegenforgalmi Hivatal közreműködésével a Magyar Gazdaságkutató Intézet. Bp. 1938. 54. Ism. Kőhalmi Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 231—232.

[31] Uo. 231.

[32] Buchinger Manó: *Az októberi forradalom tragédiája*. Bp. 1936, Népszava. 174 p. Ism.: Kőhalmi Béla. = Sz, 11. évf. 1936. 349—350.

Buchinger megírta emlékeit, ennek kapcsán buzdítja Kőhalmi a kortársakat, írják meg valamennyien emlékeiket októberről. Kifogásolja, hogy Buchingert nem fűtötte izgalom az emlékek megírásánál, azaz nem hatnak Buchingerre lelkesítőleg október emlékei, így írása nem tanúvallomás, csak egyes részleteiben az.

Két, magyar történelemre vonatkozó írásában[33] közvetve Szekfű Gyula szellemtörténeti irányzatát bírálja; az egyikben méltatja Zoványi Jenő Szekfű Gyula történetírását bíráló tanulmányait, a másikban Grünwald Béla *A régi Magyarország, 1711—1825* c. könyve megjelenésének 50. évfordulójára emlékezik, kiemelve, hogy Mocsáry Lajos értékelte és bírálta Grünwaldnak e könyvét, Szekfű pedig mellőzte.

Szekfű szellemtörténeti irányzatát a *Századunk* folyamatosan bírálta, de a folyóirat munkatársait ez nem akadályozta meg abban, hogy a Szekfű által szerkesztett *Magyar Szemle* c. folyóirat egy-egy értékes aktuális számát ismertessék. Kőhalmi az 1936. évi augusztusi szám tartalmát ismerteti.[34] Elöljáróban Reményi Józsefnek az amerikai elnökválasztás kilátásairól szóló cikkével foglalkozik, közli azt a megállapítását, hogy Rooseveltet, aki a szociális lelkiismeret valóságát honosította meg Amerikában, valószínűleg újra megválasztják elnöknek. Mint ismeretes, valóban újraválasztották 1936-ban, majd 1940-ben és 1944-ben is.

A folyóiratszám cikkei közül Kőhalmi a Tiszántúl agrárproblémáinak gazdasági, politikai és szociális szempontú elemzését nyújtó cikksorozattal[35] foglalkozik részletesen. A cikksorozat általa ismertetett tartalma: a mezőgazdaságban elsősorban értékesítési és többtermelési válság van, amely birtoknagyságra való tekintet nélkül sújt minden földtulajdonost, és improduktívabbá teszi a mezőgazdasági termelést. A nemzeti szocialista gondolat gyorsan terjed a Tiszántúlon, a mozgalom egyik legnagyobb előnye és hibája a pártprogram határozatlansága. Előnye, hogy „minden belefér"; hibája, hogy a német nemzeti szocializmus külpolitikai koncepciója keresztezi a magyarság dunavölgyi érdekeit. Különösen megkapónak tartja Kőhalmi a parasztság legszegényebbjei közt terjedő kaszáskeresztes mozgalomnak és a vallási szekták terjedésének leírását. Idézi Kovács Imrétől a következőt: „Az utóbbi években olyan nagyarányú strukturális eltolódások következtek be agrártársadalmunkban, hogy azok gyorsított ütemben fogják a tragédiát befejezni."[36]

A Kőhalmi által ismertetett cikksorozatról el kell mondanunk, hogy a magyar agrárhelyzet nagyon konkrét leírását adja, kimutatja a termelés csökkenését, az extenzív gazdálkodás előrenyomulását a belterjes gazdálkodás rovására. A 4,5 milliónyi agrárlakosságból 3,5 millió agrárproletár, ezek sorsa

[33] Zoványi Jenő: *Szekfű Gyula és társai történetírása.* Bp. 1938. 73 p. Ism.: Kőhalmi Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 231—232.; Kőhalmi Béla: *Az ötvenéves „Régi Magyarország".* = Sz, 13. évf. 1938. 259—260.

[34] *Magyar Szemle.* Augusztus. Ism. K[őhalmi] B[éla]. = Sz, 11. évf. 1936. 343—344. A cikket k. b. szignóval jegyezte.

[35] Pongrácz Kálmán: *Tiszántúl agrárproblémái.* = Magyar Szemle, 27. köt. 1936. 307—315.; Draskóczy Antal: *A Tiszántúl politikai arca.* = Magyar Szemle, 27. köt. 1936. 315—323.; Kovács Imre: *A kaszáskereszt-mozgalom.* = Magyar Szemle, 27. köt. 1936. 324—328. — Kovács Imre író, publicista, szociológus. Az 1930-as években bekapcsolódott a falukutató munkába, majd a Márciusi Front mozgalomba. 1937-ben *Néma forradalom* c. könyve miatt perbe fogták.

[36] Lásd a 34. sz. jegyzetben i. m. 344.

teljesen kilátástalan. A cikkek írói földreform végrehajtását nem javasolják a közeljövőben semmiképp, egyéb — a mezőgazdasági termelést serkentő és ezáltal az agrárlakosság helyzetét javító — reformok bevezetését sürgetik, így: vám-, adó- és hitelpolitikai reformokat. Mintegy érzékeltetik, hogy az ország vezetésének cselekednie kell, nem szabad továbbra is elhanyagolni a mezőgazdasági termelés területét.

A konzervatív beállítottságú *Magyar Szemlé*ben publikált nézetekkel szemben a *Századunk* körének gondolkodása radikális a magyar mezőgazdaság helyzetének megítélésében. Már a *Huszadik Század* lapjain érveltek a feudális nagybirtokrendszer tarthatatlansága mellett, a két világháború közt látták az elmaradt földreform súlyos következményeit, s továbbra is a földreform és a kisbirtokos rendszer megvalósítását sürgették.

Még egy cikket ismertet Kőhalmi a *Magyar Szemle* 1936-i augusztusi számából, Török Árpádnak *A hazai németség válsága* című írását. A hazai németség egyetlen szervezete a Német Népművelési Egyesület, ennek „volksdeutsch" nevű ellenzéke elégedetlen a vezetőséggel, amelynek élén Gratz Gusztáv áll. Kőhalmi úgy gondolja, hogy a német iskolák felállításáról szóló 1935-ös rendelet „a kisebbségi kérdésnek kivette a méregfogát".[37]

Kőhalmi Béla üdvözli a Lázár Vilmos és Horner Miklós szerkesztésében megjelenő *Világkép. Világpolitikai, geopolitikai és gazdasági szemle* c. új folyóiratot,[38] megállapítja, hogy a folyóirat címében is jelzett tárgykörök összefogása újszerű. Röviden méltatja az új folyóirat első számában megjelent cikkeket. Ezen új folyóirat ismertetésénél nyilván az is közrejátszott, hogy Lázár Vilmos, a szerkesztő munkatársa volt a *Századunk*nak is.

Kőhalmi érdeklődése a *Századunk* lapjain több irányba mutat, fő érdeklődési területe, a könyvészet sem sikkad el teljesen. 1938-ban a *More Books* c. könyvészeti folyóiratot ismerteti.[39] E folyóirat főleg könyvritkaságokról számol be, ezeknek toboroz közönséget abból a célból, hogy vásárolják is a könyvritkaságokat. Tájékoztatja az olvasókat a hónap tíz legfontosabb történelmi, szociológiai, politikai és közgazdasági kiadványáról is. A folyóirat a könyvkultúra terjesztését köti össze az üzlettel.

Braun Róbert szociográfus és könyvtáros a *Huszadik Század*nak és a *Századunk*nak is egyik központi egyénisége volt. 1937-ben, halálakor a *Századunk*beli megemlékezések közt Kőhalmi Béláé Braun Róbertről, a bibliográfusról és lexikográfusról szól.[40] Megírja Kőhalmi, Szabó Ervin vezetése alatt hogyan dolgoztak együtt a public library hazai meghonosításáért. Kőhalmi szerint Magyarország első kiváló referenszkönyvtárosa Braun Róbert volt. „Amit Braun a Városi Nyilvános Könyvtár reference-szolgálatában végzett, az úgy, ahogyan ő végezte, ahogyan azonosította magát a kutató gondjaival, példa nélkül volt eddigi közművelődési szolgáltatásainkban, s felejthetetlen marad azok számára, akik élvezői lehettek."[41] A Tanácsköztársaság bukása után

[37] Uo.

[38] *Világkép.* Ism.: K[őhalmi] B[éla]. = Sz, 11. évf. 1936. 344. A cikket k. b. szignóval jegyezte.

[39] *More Books.* Bulletin of the Boston Public Library. Issued monthly by Order of the Trustees. Ism. Kőhalmi Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 354—355.

[40] Kőhalmi Béla: *Braun Róbert, a bibliográfus és lexikográfus.* = Sz, 12. évf. 1937. 115—116.

[41] Uo. 116.

Braunt megfosztották referenszasztalától. „Elkövetkezett életében a névtelen munkák — a lexikográfusi, bibliográfusi, lektori munkák — majdnem azt mondtuk, a néger-munka időszaka; ..."[42] Kőhalmi felsorolja Braun számos névtelen vagy Magyarországon el nem ismert bibliográfiai, lexikográfiai, lektori és szerkesztői munkájának eredményeit: a *Közgazdasági lexikon* megtervezése, szerkesztése és számos cikkének megírása mellett az *Encyclopaedia of Social Science* több nagy cikkét ő írta meg, munkatársa volt a *Társadalmi lexikon*nak, a *Világ lexikon*nak, a *Géniusz lexikon*nak, a *Révai lexikon* pótkötetének, Pikler Blankával elkészítette a hozzáférhető magyar könyvtermés válogatott katalógusát angolul, szerkesztette az Athenaeum jubileumi katalógusát és a Könyvkereskedők Egyesületének 1934-es *Karácsonyi könyvét*.

Kőhalmi Béla *Az Új könyvek könyve*[43] c. összeállítását 1937-ben adták ki, újra megkérdezte olvasmányaikról azokat is, akiket korábban, 1918-ban megkérdezett, köztük Jászi Oszkárt. Jászi Oszkár ekkor már második évtizede élt Amerikában, csak levél útján lehetett megkérdezni, a korrektúrát sem tudta időben visszaküldeni, így két hiba csúszott Jászi vallomásába, amelynek javítását *Helyreigazítás*[44] címen közölte a *Századunk*ban. A Litván György és Varga F. János által szerkesztett, *Jászi Oszkár publicisztikája*[45] c. kötetben Jásznak *Az Új könyvek könyvé*ben megjelent vallomása már a *Századunk*beli helyreigazítással szerepel.[46]

A teljesség érdekében meg kell említenünk, hogy Kőhalmi Bélának még két könyvismertetése jelent meg a *Századunk* lapjain. Az egyik egy tánctörténeti könyvről[47] szól, a másik Balassa József nyelvművelő könyvét[48] mutatja be. Kiemeli Balassának mint a *Magyar Nyelvőr* szerkesztőjének érdemeit: Balassa sokat tett a *Magyar Nyelvőr* lapjain azért, hogy a közönséget érdekelje a szép magyar beszéd.

A *Századunk* az 1930-as években igen veszteségesen működött,[49] így a közvetlen munkatársak számára a *Századunk*ban leadott publikáció pénzforrást nem jelentett. Kőhalmi Béla 1934-es hazajövetele után családját a *Rádió Újság* szerkesztésével tartotta fenn 1944-ig, a németek bevonulásáig, akkor a *Rádió Újság*ot is beszüntették.[50]

* * *

Kőhalmi Béla is aktívan bekapcsolódott az 1945 március—áprilisában újjáalakult Társadalomtudományi Társaság munkájába.[51] 1945 májusától már

[42] Uo.

[43] Kőhalmi Béla: *Az Új könyvek könyve*. 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól. Bp. 1937, Gergely R. kiadása. 398 p.

[44] Jászi Oszkár: *Helyreigazítás*. = Sz, 12. évf. 1937. 144.

[45] *Jászi Oszkár publicisztikája*. Válogatás. Vál., szerk. és jegyz. Litván György, Varga F. János. Bp. 1982, Magvető K. 590.

[46] Uo. 439—442.

[47] Haraszti Emil: *A tánc története*. A Kincsestár, A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtárának 54. száma. 78. Ism.: Kőhalmi Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 232.

[48] Balassa József: *A nyelvek élete*. A nagyközönség számára. Bp. 1938, Rózsavölgyi kiad. 266. Ism.: Kőhalmi Béla. = Sz, 13. évf. 1938. 354.

[49] A *Századunk* 1937—1938-ban komoly anyagi nehézségekkel küzd, a lapot Csécsy finanszírozza, az anyagiak miatt a lap további megjelentetése is veszélybe kerülhet. Lásd: Beke Ödönnek Csécsy Imre. = MTA Kézirattár Ms 4785/468—473.

[50] Lásd az 1. sz. jegyzetben i. m. 16.

[51] *A Társadalomtudományi Társaság hírei*. = HSz, 35. évf. 1947. 96.

nyilvános előadásokat és ankétokat tartottak. Csécsy Imre tartott bevezető előadást, vázolva a Társadalomtudományi Társaság múltját és jövő programját. Az előadások sora Erdei Ferenc *A magyar agrárdemokrácia fejlődési lehetőségei* c. előadásával kezdődött. Supka Géza *Német áfium a magyar politikában* címmel tartott előadást, Kőhalmi Béla *Irányított és szabad kutatás* címmel.

Az első ankétot *A beteg néplélek gyógyítása* címen rendezték, előadói közt szerepelt például Kassák Lajos. A második ankét Szent-Györgyi Albert *A tudomány, az egyetem és az Akadémia válságá*ról tartott expozéjával kezdődött, a hozzászólók közt voltak Keresztury Dezső, Ortutay Gyula, Bibó István és mások. A harmadik ankét tárgya a szociológiai kutatás volt.

A Társadalomtudományi Társaság tagjai folyóiratukat, az új *Huszadik Század*ot csak 1947-ben tudták megindítani, s az 1949-ben már meg is szűnt. Az 1945 utáni három évfolyamban Kőhalmi Bélának csak Rácz Gyuláról írt nekrológja[52] jelent meg. Az újjáalakult Társadalomtudományi Társaság nevében búcsúztatta Rácz Gyulát, a század elején működő Társadalomtudományi Társaság alapító tagját, Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Szende Pál, Rónai Zoltán és más, a *Huszadik Század* élvonalába tartozó polgári radikálisok munkatársát.[53] Kőhalmi e nekrológja érzékelteti a folytonosságot az 1919 előtti és az 1945-ben újjáalakult Társadalomtudományi Társaság közt, a régi és az új *Huszadik Század* közt (bár Rácz Gyula a Századunknak és az új Huszadik Századnak már nem volt munkatársa).

* * *

A *Századunk* köre a maga szerény lehetőségei közepette — Polgári Radikális Párt és Társadalomtudományi Társaság nélkül — ébren tartotta a polgári radikális szellemet a két világháború közt is. Munkatársi gárdájába rövidebb vagy hosszabb időre be tudta vonni a „kapun kívüli" progresszív társadalomtudósok, szakemberek és művészek egy részét, köztük Erdei Ferencet, Róheim Gézát, Vikár Bélát, József Attilát, Kassák Lajost, Veres Pétert. Az emigrációból hazatérő Kőhalmi Bélát, a Tanácsköztársaság egykori könyvtárügyi népbiztosát, azonnal rendőri felügyelet alá helyezték, így ő is a „kapun kívüli" tudósok számát növelte. Kőhalmit, aki beletartozott a régi *Huszadik Század* körébe is, természetesen számon tartotta és befogadta a *Századunk* köre. A *Századunk* köre „csak" 1918 októberéhez volt hű — ezt tükrözi Kőhalmi Századunkbeli publicisztikája is —, de a két világháború közt ennek a hűségnek a vállalása is egyre nehezebb feladatot jelentett.

NÉMETH, MÁRTA

Die Publizistik von Béla Kőhalmi in der Zeitschrift Századunk (1926—1939) und in der neuen Folge des Huszadik Század (1947—1949)

Die Zeitschrift der bürgerlichen Radikalen *Huszadik Század* (Zwanzigstes Jahrhundert, 1900—1919) erschien zwischen den zwei Weltkriegen unter dem Titel *Századunk* (Unseres Jahrhundert). In den 1930-er Jahren wurde Béla Kőhalmi Mitarbeiter bei *Századunk*. Während der Wirtschaftskrise 1929—1932, auf Grund der ökonomischen Theorie von J.

[52] Kőhalmi Béla: *Rácz Gyula (1874—1948).* = HSz, 36. évf. 1948. 453.

[53] Rácz Gyula publicisztikája a *Huszadik Század* (1900—1919) lapjain elsősorban a feudális nagybirtokrendszer elleni harcot tükrözi.

M. Keynes und des Studiums der sowjetischen Planwirtschaft wurden einige auch im Kreis von *Századunk* die Anhänger des staatlichen Eingriffes (Jenő Gönczi, Róbert Braun). Kőhalmi, wie die meisten der Glieder des Kreises von *Századunk*, stellt sich auf den Standpunkt des wirtschaftlichen Automatismus. Die politisch-ideologische Artikel von Béla Kőhalmi spiegeln vor allem pazifistische, humanistische und antifaschistische Gedanken wieder. Im Gebiet der Kritik der ungarischen Geschichtsschreibung eifert er die Zeitgenossen an, ihre Erinnerungen über die Oktoberrevolution von 1918 niederzuschreiben, und kritisiert er die Geschichtsschreibungsmethode von Gyula Szekfü. Sein Mitgefühl mit den Unterdrückten drückte er auch in zwei Artikeln aus: der eine behandelt die Ereignisse, die die Niederlage der österreichischen Arbeiterbewegung (12—15 Februar 1934) folgten, der andere knüpfte sich an die Artikelserie der Zeitschrift *Magyar Szemle* (Ungarische Revue), die die Lage der 3,5 Millionen ungarischen Agrarproletaren untersuchte. Sein Nekrolog über Braun aus dem Jahre 1937 ist auch heute eine bedeutende Schrift über Robert Braun den Bibliothekar und Bibliograph.

Im Jahre 1945 begann der 1919 eingestellte Geschichtswissenschaftliche Gesellschaft (Társadalomtudományi Társaság) zu funkzionieren, 1947 wurde auch ihre Zeitschrift, das neue *Zwanzigste Jahrhundert* in Bewegung gesetzt. Auch Béla Kőhalmi schliess sich der Arbeit der Gesellschaft und des *Zwanzigsten Jahrhunderts* zu.

KÖZLEMÉNYEK

A Königsbergi Töredék új lelőhelye. A Königsbergi Töredék és Szalagjai néven a lejegyzés sorrendjében negyedik (XIV. sz. közepe), a rögzített nyelvállapot tekintetében azonban a második, a Halotti Beszéd közvetlen közelébe helyezhető nyelvemlékünket tartja számon a magyar nyelv- és irodalomtudomány.[1] E nyelvemlék-együttesnek mind első felfedezése, mind második, mostani verifikálása a nemzetközi tudományos együttműködés szép példája.

1863 tavaszán, valószínűleg március végén, Franz Hipler königsbergi káplánnak feltűnt, hogy az egyetemi könyvtár 1194. számú latin kódexének előzéklapján valamilyen számára ismeretlen nyelven írt szöveg áll. Felhívta erre a könyvtár igazgatójának — egyúttal az egyetem germanista professzorának — Julius Zachernak a figyelmét. Zacher és könyvtáros kollégái sem boldogultak a szöveggel. A nyelvi azonosítás Friedrich August Pott általános nyelvész (Halle) és Johann von der Gabelentz ural-altáji nyelvtörténész (Altenburg) közreműködésével ment végbe. A felfedezésről Pott 1863. április 26-án értesítette a Magyar Tudományos Akadémiát.

A múlt század Európájának lelkes, tudományos összetartozástudatát dokumentálja ez a hónap, amely 1863 márciusának és áprilisának vége között eltelt, amelynek végén, ötödik lépcsőként Toldy Ferenc akadémiai titkár megkapta a hírt, és előbb felolvasó ülésen, majd nyomtatásban is publikálta a nyelvemléket. Az elnevezés, Königsbergi Töredék is tőle származik.[2]

Harminc év múltával, 1894-ben Szily Kálmán akadémiai főtitkár újabb információkat kért a töredéket tartalmazó latin kódexről a königsbergi könyvtárból. Az igazgató ekkor már Paul Schwenkle volt. Schwenkle vette észre, hogy a kötésen belől, a gerincet borító pergamencsíkokon is magyar nyelvű írás van. A kötést szétbontották és az előkerült őt csík közül négy valóban magyar szöveget őrzött meg, töredékesen és csak az egyik oldalon jól olvashatóan. Ezeket a Szalagokat is feltehetően ugyanaz a kéz írta mint a Töredéket, és a szövegek tematikailag is összetartoznak, mariológiai témájúak, emelkedett stílusú, ritmikus prózában íródtak.

Az őrző kódexet, egy dominikánus eredetű, XIII—XIV. századi latin teológiai traktátusokat tartalmazó kéziratot, magyar tudós eddig még nem vizsgálta meg. Annyit tudunk róla, hogy 1393-ban Boroszlóban (Wrocław, Breslau) volt, innen került a Königsberg melletti, wehlaui minorita kolostorba, majd a kolostor feloszlatása után, néhány közbülső állomáson keresztül a königsbergi egyetemi (később állami és egyetemi) könyvtárba.[3] A könyvtárnak a második világháború alatti pusztulása ugyan köztudomású volt, a magyar kézikönyvek azonban még 1976-ban is úgy regisztrálták a Töredéket

[1] Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest 1980.
[2] *Budapesti Szemle*, 1863. XVIII. köt. 129—130. l.
[3] Jakubovich Emil—Pais Dezső: *1 Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs 1929. 173—191. l.

és a Szalagokat, hogy azokat a Szovjetunió-beli kalinyingrádi (Königsberg mai neve) könyvtár őrzi.[4] Ez azonban csak az előző állapoton alapuló következtetést tükrözte, az azonosításra, megtekintésre vonatkozó kísérletek nem jártak eredménnyel.

1983 decemberében a varsói Központi Régi Levéltár (Archiwum Głowne Akt Dawnych) igazgatója Dr. Edward Potkowski hazánkban járt, meglátogatta a Széchényi Könyvtárt és a közelmúltban tragikusan elhunyt Mezey László, a magyarországi kódex-fragmentumkutatás irányítóját is. Neki tett említést arról, hogy a Töredék ma a toruňi Kopernikusz-Egyetem könyvtárának birtokában van. Mezey László a hírt továbbította a Széchényi Könyvtárnak. A könyvtár szorgalmazására, a Művelődési Minisztérium kiküldetésében és előkészítő munkája után utaztam 1984. június 12-én Toruňba, hogy a hírről megbizonyosodjunk és a kéziratot azonosítsam.

A nyelvemlékek közül, sajnos csak a Töredéket találtam meg Rps 25/III jelzet alatt. A Toruňban készült cédulakatalógusban a XV. századi jogi kéziratok között szerepel. Ma is abban a fekete vászonborítású tékában, ill. kazettában őrzik, amit az Ó-magyar olvasókönyv leírásából ismerünk. Elől, két kemény lap közé cérnával rögzítették a Töredéket, a régi leírásokból és a kísérőanyagból arra következtethetünk, hogy még Königsbergben. A második kemény lap egyúttal egy kb. 6—7 mm mélységű, fehér filccel bélelt kazetta fedőlapja. Ebben kellett lenniök a Szalagoknak, az említett leírás szerint két üveglap közé rögzítve. A kazetta ma üres. Az egész dobozos-tékát fémcsat tartotta össze, amelynek pántja hiányzik. Így, ha valaki az egész alkotmányt nyílásával lefelé tartva megemelte, a szabadon, vagy az üveglapok között levő Szalagok könnyen kicsúszhattak a tékából, ill. a dobozkából. Ha a menekítés (csomagolás, ládázás) közben csúsztak ki, ezek eredeti helyét újból megtalálni, nem lehetett könnyű. Az is elképzelhető, hogy az üveglapokat a csíkokkal együtt a szállítás előtt kivették a kazettából és gondosabban külön csomagolták, hogy össze ne törjenek, az üveg ne sérthessen meg más kódexet. De mindez csak a lehetőségek sorravétele.

A tékát egyszer már a gerincen, egy ráragasztott fekete vászoncsíkkal meg kellett erősíteni. Ez a csík a gerincen levő feliratot *(Altungarische Fragmente)* részben takarja. A téka fedelének belső oldalán áll a nyelvemlék-együttes régi jelzete *(Ms: 1194[a])* a következő megjegyzéssel:

Zusammengestellt aus dem Vorsatzblatt (f.1) von Ms. 1194 und den im Rücken derselben Handschrift aufgefundenen 4 + Pergamentstreifen.
(Mai 1894)
+ der 5te enthielt nichts Ungarisches

Alatta a königsbergi könyvtár körbélyegzője.

A Töredék visszahajtott hosszanti szélére (ennél fogva fűzték be) modern papírlapot ragasztottak. A visszahajtott pergamen szélén két helyütt három betűnyom látható. Hogy a folytatás latin vagy magyar nyelvű volt-e, ebből aligha állapítható meg (egy *c* formájú betűmaradvány, ami *a* vagy *o* eleje, vagy rövidítésjel is lehet, és egy ligatúra, ami leginkább összeírt *vg*-nek felel meg, de a *g* (?) betűnek csak a fele látható).

A papírlapon a következő XIX. századi rájegyzések állnak: rektó: *Cod. 1194*

Genaues Fascsimile der altung. Zeile, angefertigt von H[errn] Dr. jur. Steffenhagen, nebst genauen Beschreibung der hs. an H[errn] Prof. Dr. Toldy kgl. ungar. Rath und Oberbibl. in Pesth gesandt. 27. Jun. 1863.
Z. [= Julius Zacher]

Verzó: *Umschreibung ins Neu-Ungarische, mit Übersetzung, von Herrn Geh[eim] R[at] von der Gabelentz in Altenburg; erhalten durch Herrn Prof. Pott in Halle, 27. Apr. 1863.*

[4] Molnár József—Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek.* Budapest 1976. 53. l.

Ezután a magyar szövegnek — néhány ékezet kivételével — a betűhív, korrekt átírása, majd német fordítása áll. Ez utóbbit idézem, mert ha nem csalódok, a Töredék szövegének első értelmezési kísérletét képviseli:

> *So sprachen sie: Von Anfang der Welt . . . . dieses nicht geschehen war, daß eine Jungfrau einen Sohn gebären könne, ihrer Jungfrauschaft Spiegel verbleiben könne und unsere Kunde darin nicht . . . Wir wissen, wir sehen in dieser Jungfrau Schoße hält sie den wunderbaren Sohn . . . erwähnt, so daß . . . geboren, aber wer sei ihm Vater, das nicht wir wisten. Das ist Gott, denn ihn kennen wir, den Makel nicht berühren kann, denn wenn Gott dies nicht wäre, in ihm Sünden könnten wir finden. Amen.*[5]

A Töredék sokkal jobb állapotban van, mint amit a kézikönyvekben, monográfiákban közölt régi fotók alapján remélni lehetett. A reprodukciók nagyon felerősítették a pergamen halvány, sárgásbarna foltjait. Az eredetin jobban megfigyelhető a magyar szöveget javító kéz munkája is, mint a fakszimiléken. A korrigáló, betoldó kéz talán azonos a szövegkézzel, de utólag javított: írása vékonyabb vonalú, halványabb tintájú. Inkább tétován mint határozottan korrigált. A 4. sor végefelé a *latiuc c* betűje fölé előbb *v*-t írt, ezt áthúzta (az áthúzás pl. Benkő könyvében közölt fotón nem is látszik), a *latiuc* után álló *lc*-t törölte és betoldó jellel föléje írta az *evt* ('őt'), ami azonban *evc* olvasatot is megengedne.

A magyar szöveg alatt az őrangyalokról szóló prédikáció áll. Témáját Szent Pálnak a zsidókhoz írt leveléből vette (1,11):

> *Omnes enim sunt amministratori spiritus etc. Hebr. 1. Duo notantur hic scilicet ammiranda diuine pietatis clemencia danda homini angelum ad custodiam, secunda dignitas humane nature . . .*

A lap verzóján kéthasábos szöveg áll. Itt előbb az imádságról, ill. az imádság erejéről szóló *prothema*-t találunk,[6] a 17. zsoltár 29. versét:

> *Prothema, psalmus, deus illumina tenebras malas. Legitur de beato Bernhardo quod quando studere uolebat aperto libro oracionem promittebat dicens, declinate a me maligni et scrutabo mandata dei . . .*

Ez a rész a *prothema* megismétlésével zárul a *b* hasáb elején. Az utána álló prédikáció *themája* (Mt. 19,27) látszólag nem kapcsolódik a *prothemához*, a Krisztus követését választott papokról, szerzetesekről szól: *Ecce nos reliquimus omnia et secuti sumus te . . . Verba preposita continentur in Matheo et conuenienter adaptantur ad hominem . . .* A szöveg *Secundo debemus religuere peccatores* [valószínűleg tévesztés *peccata* helyett] *similiter propter duo* mondattal végződik, ami után pont van és csak a két utolsó szó *(propter duo)* került új sorba, tehát lett volna még hely a folytatáshoz. Úgy látszik azonban ennek a második *divisio*nak a kifejtését már a szónokra bízta a scriptor.

E prédikációk teljes szövegének elemzésére lesz szükség, hogy eldönthessük, egy szövegegyüttest alkot-e a *prothema* és a Mt. 19,27-el kezdődő sermo, és hogy vajon

[5] Összehasonlításul álljon itt Benkő Loránd olvasata (i. m. 57. l.). A betoldások gömbölyű zárójelben, a kiegészítések szögletes zárójelben vannak: *Ugy szólának: világ(nak) kezdetétől fogva rajtunk ez nem lett vala, hogy szűz leány fiat szülhessen, szűzségnek tükre tisztán maradhasson, és nekünk hírünk benne ne lehessen. Tudjuk, látjuk (őt) szűz leánynak, [a]ki ölében tart csodálatos fiat: fürészti, mossa, eteti, emleti, úgy, [a]mint anya szülöttét; de ki legyen neki atyja, azt nem tud[hat]juk. Ez az[on] Isten, [a]mint (őt) ismerjük, [a]kit szeplő nem illethet; mert ha isten ő nem volna, benne bűnt lelhetnénk. (Ámen.)*

[6] A prédikációk szerkezetéhez l. Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik.* Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest 1984. c. monográfiájának az *ars praedicandi*ról szóló részeit.

(amint a szövegkezdetek megengedhetnék) mindkettő ugyanazon jellegű közösséghez (pl. tanulmányaikat végző szerzetesekhez) szólhatott-e?

E latin szövegkörnyezetnek — egyelőre vázlatos — ismeretében fel kell vetnünk, hogy a Töredék magyar szövege is, nem a prédikációs gyakorlattal függött-e össze? Az eddigi irodalomban legenda, elmélkedés, traktátus műfaji megjelölések szerepeltek, ami feltehetőleg azzal függ össze, hogy a teljes nyelvemlék-együttes latin nyelvű megfeleléseit ilyen jellegű szövegekben lehetett kimutatni. Ezek a megfelelések azonban nem szabják meg feltétlenül az őket felhasználó magyar szövegek funkcióját.

Mindennek eldöntéséhez, vagy legalábbis jobb megközelítéséhez, a Szalagok és az 1194. sz. latin kódex újabb vizsgálata is szükséges lenne. Előkerülésükre talán még van remény.

A volt königsbergi állami és egyetemi könyvtár sorsát, anyagának pusztulását, részbeni fennmaradását Carl Dieschnek, a könyvtár utolsó igazgatójának feljegyzései, jelentései alapján rekonstruálta 1980-ban Manfred Komorowski.[7] Az illetékes német szakminisztérium már 1942-ben rendeletet adott ki a légitámadások által veszélyeztetett könyvtárak értékeinek evakuálására. Az ún. A-kategóriába tartozott az összes kódex. Ezek elszállítását, mégpedig több helyre, elsősorban vidéki, félreeső kastélyokba, kolostorokba, azonnal meg kellett kezdeni. Diesch 1944 elejére végrehajtotta a kiürítést. A kéziratok egy része Schlobittenbe (ma: Słobity) került, ami két más, nyomtatványokat tartalmazó vidéki raktárral együtt a háború után lengyel felségterületre esett.

A toruni egyetem már alapításakor, 1945-ben engedélyt kapott, hogy az egykori Nyugat-poroszországban, Mazuriában és az ún. Ermlandban (Mazuria és a Keleti Tenger között) hátrahagyott, volt német könyvtárak anyagát, köztük a słobity-i depot, birtokba vegye. Ezek 1946-ban kerültek Toruńba. Állománybavételük, feldolgozásuk persze hosszabb időt vehetett igénybe. Az egykori königsbergi egyetemi könyvtár állományrészeinek új toruni lelőhelyéről az első nyomtatott hír már 1970-ben megjelent.[8]

A Königsbergben maradt anyag pusztulása az 1944 augusztusi nagy bombatámadással kezdődött, majd az 1945 januárjától április 9-ig tartó ostrom alatt folytatódott. Diesch csak 1945 április 6-án hagyta el a várost, megkísérelve még három láda kézirat és ősnyomtatvány kimentését, amelyeknek kitelepítése valamilyen oknál fogva elmaradt. Ezek nagy részét sikerült is magával vinnie, ma Nyugat-Berlinben vannak (Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz). Ezen a lelőhelyen kívül megemlít még Komorowski több olyan szovjet gyűjteményt, ahol feltételezése szerint volt königsbergi állományrészek találhatók.

VIZKELETY ANDRÁS

Tolhopff János, Mátyás király csillagásza. Tolhopff János neve, személye, valamint az a csillagászati tárgyú munka is, melyet Mátyás király számára készített, meglehetősen kevéssé ismert a budai könyvtárral foglalkozó tudományos irodalomban. Ennek egyik oka talán az, hogy Tolhopff mint csillagász, nem különösebben jelentős, ezért sem életével, sem tudományos munkásságával érdemben senki nem foglalkozott. Másik oka nyilván az, hogy ha közelebbről szemügyre vesszük Mátyás király számára írt *Stellarium* c. művének kéziratát — melyet ma a wolfenbütteli Herzog August könyvtárban őriznek[1] —

[7] Manfred KOMOROWSKI: *Das Schicksal der Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg.* In: Bibliothek. Forschung und Praxis, 1980, 4. sz. 139—154. l.

[8] Karl FISCHER: *Ein Beitrag zur Geschichte der Sternatlanten.* In: Bohemia, 1970. 345. l.

[1] A kódex jelzete a wolfenbütteli könyvtárban: 84. 1. Aug. 2°, terjedelme 32 perg. fol. — Azok közül a korvinák közül való, melyek Corvin János özvegyének, ill. második férjé-

az ennek címlapját díszítő alakos miniatúrák első látásra megmagyarázhatatlannak, érthetetlennek látszanak[2] — éppen ezért azonban izgalmasaknak tűnnek.

Csak nemrég sikerült e kis képek jelentéséhez, értelmezéséhez a kulcsot megtalálni, amióta — egy valóban szerencsés véletlen folytán — elő nem került a távoli Kanadában, Vancouverben, annak a nemeslevélnek hitelesített, német nyelvű példánya, melyet Mátyás 1480-ban Tolhopffnak adományozott.[3] Bár ez a díszesen kiállított, pergamenre írt okirat csupán későbbi másolata az eredeti latin oklevélnek, hitelessége nem vonható kétségbe, már csak azért sem, mivel tartalma, utalásai lényegében a Tolhopff-kódex képeire vonatkoznak. A nemeslevél szövegének ismeretében már érdemes, sőt szükséges volt Tolhopff életrajzi adatainak felkutatása, összegyűjtése. Mindenekelőtt ezeket kívánjuk ismertetni, mivel eddig csak annyit tudtunk róla, hogy egy időben a lipcsei egyetem tanára volt.[4]

Születési évére csak következtethetünk azon az alapon, hogy tudjuk, miszerint tanulmányait 1465-ben kezdte meg Lipcsében[5] és így születésének idejét a XV. század 40-es évei közepére vagy végére tehetjük. A hely, ahol született, Kemnat, egy Nürnberg és Bayreuth között fekvő kis német város. Lipcsében előbb a baccalaureusi, majd a magister artium fokozatot szerezte meg, aztán előbb Lipcsében, majd 1471-ben az újonnan alapított ingolstadti egyetemen lett professzor, sőt az utóbbi helyen 1473 és 1475 között rektor és dékán. Asztronómiával, asztrológiával, matematikával és később irodalommal is foglalkozott. Számunkra legérdekesebb, hogy már Lipcsében megismerkedhetett Johannes von Königsberggel, azaz Regiomontanussal, aki éppen azokban az években — 1466/67-ben — tartott előadásokat Lipcsében, amikor Tolhopff ott folytatta tanulmányait.[6]

---

nek, Brandenburgi György őrgrófnak a hagyatékából kerültek Wolfenbüttelbe. A kódexben a díszes címlapon kívül még 2 ábra és 12 kis színezett és arannyal díszített iniciálé is van. — Vö. még: Csapodi, Csaba: *Die corvinischen Codices in Wolfenbüttel.* Wolfenbütteler Beiträge Bd I. 35—36. 1972.

[2] Heinemann O. katalógusa (*Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel.* 1894—1903. 2866. sz.) a kódex díszítéséről a következőket írja: „Mit Miniaturmalereien und astronomischen Zeichnungen, nicht hervorragend und schwerlich italienischen, eher niederländischen Ursprungs, wenigstens nach in Gold und Farben ausgeführten Initialen zu urteilen. Das Titelblatt mit Randleiste, mit goldenen Arabesken und Genien, dazwischen in grünen Kränzen Medallionbilder, deren Bedeutung zum Teil nicht zu ermitteln ist: das unterste scheint den Perseus darzustellen, wie er die Medusa enthauptet. In der Mitte der rotgeschriebenen Titelschrift das ungarische Wappen mit dem corvinischen Raben als Herzschild. In den Biegungen der großen, goldenen Initiale R eine Darstellung der vier Elemente".

[3] A nemeslevél németre fordított, hitelesített másolatát Horváthné Krisztinkovich Mária találta meg Vancouverben, a British Council Library anyagában. Eredetéről mindössze annyit tudni, hogy egy Charles W. Berry nevű angol vette meg 1946-ban Berlinben, egy bélyeggyűjteménnyel együtt. A pergamenre írt díszesen kiállított oklevélnek a közepén van a kétarcú Janust ábrázoló címerkép, ami német jellegzetesség. A német szöveg hitelesítése 1618-ban történt, a Regensburgtól északra fekvő Neustadt a. d. Waldnaabe nevű város közjegyzőjénél. Ugyanebben az évben került a Tolhopff-kódex a wolfenbütteli hercegi könyvtárba.

[4] Vö.: Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana.* Budapest 1981, 3. bővített kiadás, 71.1., CVIII. T.

[5] Tolhopff életrajzi adatait részletesen közli a köv. munka: *Der Briefwechsel des Konrad Celtis.* Gesammelt, herausgegeben und erläutert von Hans Rupprich. München 1934. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation. Humanistenbriefe Bd. III. S. 69.

[6] Vö.: Stübel, Bruno: *Urkundenbuch der Universität Leipzig von 1409 bis 1555.* Leipzig 1879. Codex diplomaticus Saxoniae Regiae. II. Hauptteil XI. Bd. 173, 174, 642.

Minthogy eléggé ismeretesek Regiomontanus magyarországi kapcsolatai, aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ő lehetett az, aki Tolhopff figyelmét Magyarországra irányította. amikor Regiomontanus 1475-ben a naptárreform ügyében Rómába utazott, Tolhopff is ide vette útját, de nem bizonyítható, hogy itt találkoztak volna, mivel Regiomontanus 1476-ban Rómában meghalt. Fennmaradt azonban ebből az időből Tolhopffnak egy csillagászati munkája, melyet IV. Sixtus pápának ajánlott, s amelyet ma is a Vatikáni Könyvtárban őriznek; címe: *De motibus celestium mobilium*.[7] Az ebben található csillagászati táblázatok számításainak alapja — Tolhopff szerint — a római délkör.

Hogy Tolhopff, amikor távozott el Rómából és hogy innen egyenesen Budára vette-e útját, ez idő szerint nem tudjuk. Magyarországi tartózkodásának első nyoma az a levél, melyet Mátyás király Budán, 1480. május 3-ról keltezett, címzettjei pedig Ernő szász választófejedelem és Albrecht herceg,[8] akiktől azt kéri a király, hogy az ő tanácsosát, a kedves, hűséges Tolhopff János mestert, az ő asztronómusát, ne fosszák meg lipcsei tanári fizetésétől addig, amíg Magyarországon tartózkodik.

A Tolhopffnak adományozott nemeslevél Zágrábban kelt, 1480. okt 20-án. Tudjuk, hogy Mátyás ez év szeptemberétől egészen a következő év elejéig Zágrábban és általában az ország déli részein tartózkodott[9], hogy az országot csapataival a török ellen megvédje. Ugyanebben az időben hadban állt a német császárral is, aminek oka ezúttal a hozzá hűtlen esztergomi érsek, Beckensloer János személye volt, akiért a császár az ígért anyagi kárpótlást még nem térítette meg.[10]

A nemeslevél felsorolja Tolhopff érdemeit és főleg csillagászati tudását emeli ki, mellyel ő a királyt jó tanácsaival támogatta a török, a keresztény vallás gonosz ellenségével szemben vívott harcaiban. Címerkép gyanánt Janust, a kétarcú pogány istent és a vízöntő képét adományozza neki, mivel e két csillagkép találkozása befolyást gyakorolt az országra. Janus álljon két fejjel, vagyis arccal — rendelkezik a nemeslevél — egy sötétzöld sziklán, balkezében egy kulcsot tartson az ég felé, amellyel az ég csillagait kutassa és megfejtse; jobb kezében egy vizèsvödröt tartson, mely csillagokkal legyen díszítve s amelyből az öreg Inachus (vizi istenség) vize kiömlött; a háttérben legyen egy hajó, melyen a Jupiter által elűzött Saturnus a tengeren hajózni látszik. Ugyanez legyen a sisakdíszen, arany koronával és a kétarcú Janusszal. Ezt a címert nemcsak Tolhopff, hanem legtávolabbi vérrokonai is viselhetik a szokásos alkalmakkor.

Valószínűnek tartjuk, hogy Mátyás részéről a nemesség adományozásának időpontja azzal van összefüggésben, hogy Tolhopff ekkor már távozni készült Magyarországról. A fent leírt címerkép megtalálható ugyan a Tolhopff által Mátyásnak ajánlott műben, de itt még nincs címerszerűen ábrázolva. Véleményünk szerint magának Tolhopffnak az ötlete lehetett, hogy címerében Janus isten és a vízöntő szerepeljen, talán azért, mivel esetleg január hónapban született.

1480 után keveset tudunk Tolhopff tartózkodási helyéről, de valószínűnek tartjuk, hogy legkésőbb 1481-ben visszatért hazájába. 1485-ben regensburgi kanonok lett és emel-

[7] A kódex jelzete: Cod. Vat. lat.3103., terjedelme 32 f. — Vö: KRISTELLER: Iter Italicum Bd. II. London-Leiden 1967. 358. l. — A kódex tartalmát részletesen ismerteti Thorndike LYNN: *Science and thought in the XVth century*. New York—London 1963. 298—301.

[8] Mátyás levelének szövegét közli STÜBELnek a 6. sz. jegyzetben idézett munkája 220—221. lapján. A levél eredetijének lelőhelyeként a drezdai Hauptstaatsarchívot adja meg.

[9] Vö.: FRAKNÓI V.: *Mátyás király külügyi levelei*. Budapest 1895. II. kötet.

[10] Erre nézve l. Mátyás király levelét Gothard Stahremberghez, 1480. május 3-ról, FRAKNÓI i. m. 15—16.

lett még más egyházi tisztségeket is viselt.[11] Mindenesetre regensburgi tartózkodása annyiban is jelentős, hogy időközben megismerkedett Celtis Konráddal, akinek németországi működése, mely főleg a humanizmus eszméinek terjesztésére és tudós társaságok alapítására vonatkozott, Tolhopffra sem maradt hatástalan. Celtis Konrád levelezésében 1492 és 1500 között 10 levelet olvashatunk Tolhopfftól, melyek mind arról tanúskodnak, hogy utóbbi lelkes követője lett Celtisnek, antik auktorok kiadását tervezi, foglalkozik Ptolemaeusszal és Ovidius *Fasti*jának illusztrált kiadásával. Egy levél, melyet Albert Blar (lengyelül: Brudzevo) Celtishez intéz Krakkóból, arról tanúskodik, hogy Tolhopffnak nagyobb könyvtára kellett hogy legyen, mivel Blar arra kéri Celtist, hogy bírja rá „Tolophus"-t, hogy neki asztrológiai könyveket küldjön, mivel a kollégiumi tűzvészben könyveinek jórésze odaveszett.[12]

Közben Celtis egymás után alapította a tudós társaságokat Németországban, Bécsben pedig a számunkra is nevezetes Sodalitas Litteraria Danubianat (1497).[13] 1503. ápr. 26-án Tolhopff meghalt Regensburgban, ahol a Dóm keresztfolyosójának padlózatán talán még ma is megtalálható síremléke.[14]

Az eddig elmondottak közül számunkra legérdekesebb az a csillagászati mű, melyet Tolhopff nyilván Magyarországon írt és melyet a királynak ajánlott. Munkájának tudománytörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy bár nem jutott túl a ptolemaeusi világképen, ismereteit kétségkívül Regiomontanus tudásából, műveiből merítette. Munkájának címe *Stellarium* és kétségkívül 1480-ban készült. A bevezetésképpen Mátyáshoz intézett, szokásos humanista hízelgésekkel teli ajánláson kívül 12 fejezetből áll, melyek a főbb égitestek mozgására, illetve helyzetük kiszámítására vonatkozó szöveget és ehhez kapcsolódó táblázatokat tartalmaznak. A számítások alapjául Tolhopff a budai meridiánt vette alapul[15] és példának a planéták (bolygók) helyzetét az 1463-as év szerint adta meg. Művéhez egy általa „Instrumentum"-nak nevezett számítási segédeszközt is csatolt a király számára, ami tulajdonképpen nem más, mint egy ún. „abacus", amilyent már az ókorban is használtak, s amely a számtani alapműveletek elvégzésének megkönnyítését szolgálta. Erre azért volt szükség, mivel ekkor még főleg a római számokat használták, amelyekkel nem lehetett a legegyszerűbb műveleteket sem elvégezni.[16]

Tolhopff munkájának és csillagászati ismereteinek jellemzésére álljon itt néhány sor — pontos, de nem irodalmi stílusú magyar fordításban — művének Mátyáshoz intézett ajánlásából:[17]

[11] A regensburgi Bischöfliches Hauptarchivtól értékes adatokat kaptam Tolhopffról: 1484-ben prépost lett Forchheimban, 1485-től kanonok Regensburgban, 1493-ban plébános Mockersdorfban.

[12] Albert Blar a krakkói egyetemen az asztronómia professzora volt; Celtis Konrádon keresztül könyveket kért Tolhopff-tól; vö. Rupprich i. m. 92.

[13] Vö. Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest 1880. 1—20.

[14] A síremlék felirata Rupprich szerint: „Anno m° CCCCCIII° XXVI mensis aprilis obijt clarissimus vir dominus Johannes Tolhopff, praepositus in vorchhaim ac canonicus Ratisponensis cuius anima requiescat in pace"

[15] ifj. Bartha Lajos: *A legrégebbi magyarországi alapmeridiánok története*hez c., a Technikatörténeti Szemle XII. 1980—81. számában megjelent cikkében említi Tolhopff Mátyásnak ajánlott munkáját azzal a megjegyzéssel, hogy Tolhopff a budai délkörre hivatkozik. Ifj. Bartha szerint Tolhopff táblázatait már Magyarországra érkezése előtt készítette — erre nézve azonban semmi bizonyítékunk nincs, sőt inkább az a valószínű, hogy munkája Budán készült, persze csak hozzávetőleges számítások alapján.

[16] Egy ifjú matematikus, Loránd László kiszámította, hogy a kódexben található táblázatból 1465. márc. 27-es dátum adódik.

[17] Magyarországon Tolhopff művét elsőként említi Carl Georg Rumi: *Auszüge aus Handschriften der corvinischen Ofner Bibliothek zu Wolfenbüttel*. 5. J. Tolhopff: *Stellarium*

Ad Serenissimū ac Inuic
tissimum Dominum
principem Christianis
simū: Dñm Mathiam
Hungarie Bohemieq3
Regem &c Johannis
Tolhopff In Stellarium
Prefatio:

Em notam Serenissime princeps
ac Regum maxime denuo eius
Maiestatis uestre uarta demostra
tiones antiquoꝝ et modernoꝝ
obseruationes compertā Stellari
um dico instrumentū nobilissimū
perutile et iocundissimū elucubra
tionibus tandem solertissime ordi
natum eidem elemente uestre
dedicaturum cum humillima subiectione offero donoq3 per quod
celestium mobilium numerus tandem nra ingemanone unie
tus q celestis corporis sit dispositio uaria clarissime conspicitur.
Quo etiā a mundi origine usq3 in finem seculi per totum orbem
terrarū uarii loci omnium stellarū tam erraticarū q fixarū qbus
in primi mobilis signoꝝ partibo et octaue spere imaginibo com
perimur: passiones q3 earū an directe an retrograde: Stationarie
an in angulis uel oppositis a quibus locis aut longitudinibus
medijs. An ascendentes descendentesq3 in suis centricis et epi
clis: An orientales occidentalesq3: An coniuncti aut oppositi ad
quemus alio aspectu confederati fuerint: an ecclipsim paciant
Vel ne luminaria prauiq3 fausta atq3 iocundissima speculatoe
et ad sensum celestis corporis oculatissime Astronomica contem
plare habebit. Multitudo etiā celestium mobilium et iporum
motuum tam stellaꝝ erraticaꝝ q octaue none et decime spere.
ipoꝝq3 motuū mensurationes temporales perspicuē clarissime
Reuolutiones insuper suas q3o tempore adimpleant: Distantie
etiam ac magnitudines tam inter se q ad terre centrū et eius
terre molem relate quante sint: iuxta ptholomei Alphonsiq3
Regis et aliorū horum excellentis sciencie pertinentiū demon

Tolhopff Stellarium c. munkájának címlapja

„Felséges Fejedelem és királyok legnagyobbika, új dolgot ajánlok fel, amely a régi és új szerzők megfigyelései szerint bizonyos. Stellariumnak nevezem a legnemesebb, igen hasznos és igen kellemes eszközt, amely vizsgálatokkal a leghozzáértőbben készült és ugyanazon legkegyesebb fejedelemnek van ajánlva és ajándékozva a legalázatosabb hódolattal, amely által a mozgó égitesteknek a mi kutatásainkkal megállapított száma látható... Amely által a világ kezdetétől a világ végéig az egész földkerekségen valamennyi csillagnak, mind a bolygóknak, mind az állócsillagoknak igazi helye megtudatik és hogy a csillagképek első mozgójának mely részében és a nyolc szféra mely képeiben jelennek meg és hogy vajjon haladásuk előre vagy visszafelé irányul, amint ezt már előbb Ptolemaeus és Alfonz király és más tudósok bebizonyították. Valamint ki fog derülni, hogy milyen tudást rejtettek el az isteni költők és a legnagyobb tudósok a régi mesékben" ... Ő, Tolhopff, tíz éven át éjjel és nappal dolgozott és izzadt, elhanyagolva gazdagságot és előnyöket, visszautasítva ösztöndíjakat, melyek úgyis csak összetűzésekre vezettek volna. Ő — Tolhopff — meg fogja magyarázni művében, hogy hogyan kell érteni az isteni költők meséit és hogy milyen fontos és tudásra méltó filozófiai dolgok vannak elrejtve a szavak kérgében...[18]

Ebből a rövid idézet-részletből is kiviláglik, hogy Tolhopff munkájában az antik mitológia és a korabeli csillagászati ismeretek olvadnak egybe, egy olyan korban, amikor még az asztronómia és az asztrológia nehezen választható el egymástól. A csillagképek elnevezése Babylóniából származik, ott figyelték meg talán először (i. e. 2000 körül), hogy bizonyos csillagcsoportok az égen időről időre visszatérnek, és ezért közelfekvő volt a gondolat, hogy ezeket élőlényeknek — istenségeknek — tekintették. A csillagképek mozgását, ismételt visszatérését az emberek fantáziája mesés történetekkel hozta kapcsolatba, s úgy gondolták, hogy ezek a földön élő emberekre is hatással vannak. A csillagos ég tudományos vizsgálatával Görögországban is foglalkoztak, átvéve a babyloniak tapasztalatait. Ezt egyben tovább is fejlesztették. Majd az i. sz. 2. századában készítette el a világmindenség geocentrikus felfogását reprezentáló legnagyobb összefoglaló művet Claudius Ptolemaeus.[19]

Párhuzamosan az asztronómia tudományával továbbfejlődött az asztrológia is, különösen a csillagjóslás vonatkozásában, mivel az emberek többsége hitt abban, hogy a csillagok — az istenek akaratának megfelelően — hatással lehetnek az egyes emberek és általában az emberiség életére, történetére.

Tolhopffnak nyilván tudomása volt arról, hogy a magyar király élénken érdeklődik a csillagászat mindkét ága — az asztronómia és az asztrológia iránt. Udvarában, környezetében nem egy csillagász talált otthonra. Mátyás ilyen irányú érdeklődése ifjúkori nevelőjére, majd kancellárjára, Vitéz Jánosra vezethető vissza. Mindkettőjükre nagy hatással lehetett prágai tartózkodásuk — még V. László életében —, amely város ebben az időben a csillagászat fellegvára volt. Eljutottak ide e tudománynak legkorábbi ismeretei, részben arab közvetítéssel, részben görög és latin fordításban. Így nem csoda, hogy mind Vitéz, mind Mátyás könyvtárában meglehetősen nagy számban megtalálhatók voltak az akkor ismeretes csillagászati munkák.[20]

... mit schönen Zeichnungen u. Einiges aus der Vorrede. In: Zeitschrift von und für Ungarn. Jg. 1804. S. 18. — A Mátyáshoz intézett ajánlásból rövid szövegrészt közöl: Ábel-Hegedűs: *Analecta nova*. Budapest 1903. 452—454.

[18] Vö.: Boll Franz: *Schriften zur Sternkunde des Altertums*. Hg. v. Stegemann. Leipzig 1950. (passim).

[19] Kiadása: *Ptolemaeus. Handbuch der Astronomie*. Hg. v. K. Manitius. Leipzig 1963. Bd. I—II.

[20] Mátyás könyvtárára nézve l.: Cs. Csapodi: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1972. — Vitéz János könyvtáráról sajtó alatt áll e tanulmány szerzőjének monográfiája.

Mindezt azért volt szükséges előrebocsátani, mivel a Tolhopff kódex címlapjának miniatúráiban mind az asztrológiai, mind az asztronómiai korabeli ismeretek szerepet játszanak, és ezek nélkül meg nem érthetők. Mindezeken kívül a kis alakos miniatúráknak még szimbolikus jelentésük is van, amelyeket a lehetőség szerint ismertetésünkben nem mellőzhettünk el.[21]

A Tolhopff-kódex illusztrációinak magyarázata és bemutatása előtt még csak annyit jegyzünk meg, hogy a kis képek ikonográfiai előképeit nem minden esetben sikerült megtalálni, de kétségtelennek tartjuk, hogy ezek nem a miniátor képzeletében születtek meg, vagy nem a szerző — Tolhopff — elképzelése alapján készültek. Valószínűnek tartjuk, hogy Tolhopff Rómából hozhatott magával olyan vázlatokat vagy rajzokat, amelyeket a kódex díszítésekor felhasználtak.

Lássuk tehát a gazdagon díszített címlap képeit egyenkint. Induljunk ki a szövegkezdő R-iniciáléból, melyről már korábban is feltételezték, hogy a betű üresen maradó helyeire a világmindenség négy alapelemének gondolt anyagokat: a vizet, a tüzet, a földet és a levegőeget ábrázolta a miniátor[22]. Ez annyiban áll összefüggésben Tolhopff művének szövegével, mivel szerinte ez a négy elem összefügg az állatkör 12 alakjával: a tűzhöz tartozik a kos, az oroszlán és a nyilas, a földhöz a bika, a szűz és a bak, a vízhez a rák, a skorpió és a halak, a levegőéghez az ikrek, a mérleg és a vízöntő. — Az R betű elülső részét két hal alkotja, ami talán célzás arra, hogy Mátyás a halak jegyében, februárban született. A vízöntőt a képen egy kígyótest veszi körül, amelyre nem találtam eddig más magyarázatot, mint azt az ősi héber és egyiptomi mítoszt, amely szerint a világ egy Ophion nevű kígyó testéből keletkezett, ami egy óriáskígyó volt és az egész világot körülölelte.[23]

A címlap szövegét mind a négy oldalon keret veszi körül, amelyben dekoratív elemeken kívül összesen 8, babérkoszorúval övezett alakos miniatúra látható.

Fönt, bal oldalt elkezdve az első képen az antik Janus isten alakját látjuk, kétfelé tekintő, illetve kettős arccal, amint teljesen meztelenül egy sziklán ül; balkezében egy kulcsot tart, amellyel kinyitja, ill. megfejti az ég titkait, jobb kezében pedig egy csillagokkal díszített vizesvödröt látunk, amely nyilván célzás a nemeslevélben is említett „vízöntő"-re. A háttérben egy hajó látszik, amelyen — a monda szerint — Saturnus menekül az őt elűző Jupiter elől.

E képhez jobbfelől csatlakozik egy másik, amelyen két alak egymással küzdeni látszik — ezek nyilván Jupitert és Saturnust kívánják ábrázolni. Ruházatuk azért látszik különösnek, mivel a derékban és vállakon feketének tűnik, ami eredetileg nyilván ezüst lehetett, de oxidálódott. Egy ehhez az ábrázoláshoz nagyon hasonló görög vázafestmény reprodukcióját találtuk egy kötetben, sajnos, a forrás megnevezése nélkül.[24]

A jobb fölső sarokban egy ősz, szakállas férfi ül, kezében kormánypálcával és egy nagy méretű kehellyel. Előtte egy fiatalabb alak áll, aki egyik kezével szívére mutat, másik

[21] Vö.: CHOJECKA, Eva: *Astronomische und astrologische Darstellungen bei kunsthistorischen Betrachtungen alter, wissenschaftlicher Illustrationen des XV. bis XVI. Jahrhundert.* Berlin 1967. 8. l.: „Die Illustration, die als Erklärung dem wissenschaftlichen Text beigefügt wurde, besitzt obwohl mit dem Text eng verbunden, einen Charakter der einem Werk der Darstellenden Kunst entspricht. Die Illustration besitzt deshalb in gewissem Grade ein vom Text unabhängigem Eigenleben, sie entwickelt eine eigene Überlieferung der Darstellungsformen des gegebenen Themas eine eigene, ikonographische Tradition." U. a. 23. l.: „Astronomische Motive wurden ... nicht wegen ihres wissenschaftlichen Inhalts, sondern als Träger eines allegorischen Sinnes verwendet."

[22] Erre célzott már HEINEMANN is i. m.-ben.

[23] GRAVES R.: *The greek myths.* Harmondsworth 1955.

[24] A kép ugyan nem Jupitert és Saturnust, hanem Heraklest és Antäust ábrázolja a Springer-féle művészettörténet I. kötetének 222. lapján.

kezének három ujját pedig fölemeli. Egy szimbolumokat magyarázó kézikönyv szerint a kehely és a kormánypálca — ami lehet, hogy Áron vesszeje — együttes ábrázolása a bibliai Ószövetséget jelképezi;[25] így a vele szemközt álló alak Krisztus kell hogy legyen, mint az Újszövetség képviselője.

A jobb oldali lapszéldísz közepén két díszes öltözetű király ül egymással szemben — nyilván az ajánlásban is említett Ptolemaeus és Alfonz király. Ptolemaeus ugyan nem volt király, de királyként szokták ábrázolni. Castiliai Alfonz spanyol király pedig arról nevezetes, hogy uralkodása idején (XIII. sz.) 50 tudóssal ellenőriztette és helyesbíttette Ptolemaeus számításait, és az így készült táblázatokat a királyról nevezték el Alfonz-féle táblának, melyek számtalan kéziratban fennmaradtak.

A jobb oldali legalsó képen egy ülő alak koronával a fején, egyik kezével megérinti az előtte, de neki háttal térdelő ifjú haját, aki egy toronyszerű épület felé fordulva a földön térdel. A torony legtetején egy kisméretű, szakállas, koronás alak látható — alighanem valamilyen istenség. A torony valószínűleg egy ún. zikkurat, vagyis olyan torony, amilyen Babyloniában a csillagok megfigyelésére, de egyszersmind istentiszteleti célra szolgált. Ezért gondoljuk, hogy a torony tetején lebegő alak valószínűleg valamilyen földre leszálló istenség lehet, a kép bal oldalán ülő király talán csillagászatra oktatja a fiatalabb, neki háttal térdelő koronás ifjút.

Az alsó lapszélkeret közepén minden bizonnyal azt a jelenetet látjuk, amikor a monda szerint Perseus levágja a Medusa fejét. Perseus fegyverzete és egész alakja a fölső lapszélkeret közepén látható miniatúra egymással harcoló alakjaival mutat rokonságot: fegyverzetének és ruházatának egy része itt is azért látszik feketének, mivel eredetileg ezüst lehetett, de oxidálódott. Perseus háta mögött rózsaszín ruhás, lobogó szőke hajú nőalak áll, akinek a nyaka körös-körül piroslik a vértől, arca pedig visszatükröződik Perseus pajzsán.

A bal alsó sarokban két felnőtt és egy gyermek alakját látjuk. Ezek: Mátyás király, Corvin János és minden bizonnyal Tolhopff. Az alakok a miniatúrán annyira kicsinyek, hogy nyilván ezért nem tűnt fel eddig, hogy a bal oldali szélső alak tartásában, arckifejezésében Mátyás királyhoz hasonlít és a háta mögött elhelyezett aranykorona, valamint oroszlános pajzsa alapján sem lehet más, mint ő. Hogy a mellette álló gyermekalak Corvin János, az már csupán logikus következtetés, minthogy Mátyás fia 1480-ban 7—8 éves lehetett. Hogy mellette ebben a kódexben aligha ábrázolhattak mást, mint Tolhopff Jánost, aligha vonható kétségbe.[26]

Az összes alakos képek között azonban legérdekesebb a bal oldali lapszéldísz közepén látható, amely a lernai Hydra és Herakles küzdelmét ábrázolja. Hogy ez mennyire Mátyásra vonatkozik, azt Klaniczay Tibor vonatkozó tanulmánya alapján kétségtelennek tartjuk.[27] Ebben az időben a törökök ellen hősiesen harcoló magyar királyt ezzel az ókori mitológiai hőssel azonosították. Európa népei Mátyásban látták a török veszedelemtől való egyetlen megmentőjüket. A magyar reneszánsz korból töredékesen megmaradt művészeti emlékek, vagy erre vonatkozó feljegyzések is tanúsítják ezt: a budai palota előtt Heraklesnek hatalmas szabadtéri szobra állt, a visegrádi ásatásoknál előkerült a vörös-

[25] Ezt az adatot a köv. munkából merítettem: Gerd Heinz-Mohr: *Lexicon der Symbole.* 6-te Aufl. Düsseldorf—Köln 1981.

[26] E kép előképének látszik egy antik dombormű, amely eleusisi reliefként ismeretes, eredetije az athéni Nemzeti Múzeumban van s azt a jelenetet ábrázolja, amikor a leányát kereső Démétér átadja a gyermek Triptolemosnak, Kelos király fiának az első búzakalászt. (A relief eredetije az i. e. 440. évből való, de több másolatban is ismeretes.)

[27] Klaniczay Tibor: *A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mitosz.* Budapest 1975. Reneszánsz füzetek 28.

márvány kút tetején álló figura töredéke, amely a Hydrát legyőző Herkulest ábrázolta. Antonio Bonfini pedig följegyezte, hogy Budán látott egy bronz ajtót, melyet Herakles tetteinek reliefjei díszítettek.[28]

A török elleni harcokkal kapcsolatban itt most csak az 1479-ben lefolyt kenyérmezei ütközetre és Otranto városának magyarok által való felszabadítására utalunk. Egyébként nem az országba, hanem Mátyás személyébe vetett hit volt ez a Mátyás-mítosz — írja Klaniczay idézett művében.

Talán nem érdektelen még néhány adatot megemlíteni Tolhopff művével kapcsolatban: megtalálhatók ugyan munkájában a főbb bolygók mozgására vonatkozó számítások és táblázatok, de egyébként jóformán nem esik szó szövegében arról, amit a királyhoz írt ajánlásában említ, hogy ő majd elmondja, „milyen tudást rejtettek el az isteni költők és a legnagyobb tudósok a régi mesékben". Erre legfeljebb a kézirat címlapján ábrázolt képek vonatkoztathatók, ha ezekre vonatkozó magyarázataink valóban megegyeznek Tolhopff elképzeléseivel.

Feltűnő az is, hogy bár Tolhopff munkájában több antik szerzőre is hivatkozik (Platon, Aristoteles, Marcus Manilius, Martialis, Lucanus, Ovidius, Firmicius Maternus, Ptolemaeus stb.), nyomát sem találjuk egyetlen kortárs asztronómus említésének sem, noha bizonyos, hogy ezek közül többet személyesen is ismert. Az is meggyőződésünk, hogy Tolhopffnak magyarországi tartózkodása idején alkalma volt betekinteni a budai könyvtár anyagába, ahol mind a régebbi, mind az újabb kori asztronómiai és asztrológiai szerzők munkái nagy számban képviselve voltak.

Még egy kérdésre szeretnénk válaszolni: hol készülhetett a Tolhopff-kódex? Budán, vagy máshol? E kérdésre nézve választ adhat a miniatúrák stílusa és a kódexbe festett címer sajátos jellege.

Ami a dekoratív motívumokat illeti, azokat még két másik korvinában is megtalálhatjuk, még pedig a budapesti Trapezuntiusban és a bécsi Ptolemaeusban.[29] A mitológiai tárgyú képek azonban kevés hasonlóságot mutatnak az említett két másik kódex alakos miniatúráival.

Teljesen azonosak viszont mind a három kódexben a címerek, mivel mind a háromban az oroszlánok egymással szembe fordulnak. Azt pedig tapasztalatból tudjuk, hogy az azonos összeállítású címerek azonos miniátor kezére utalnak. Ezen az alapon tehát bizonyosra vesszük, hogy ugyanúgy, mint a két másik kódex, a Tolhopff-kódex is a budai könyvkészítő műhelyben kellett hogy készüljön.

Tolhopff munkásságának tudományos értékét a csillagászattörténet szakemberei hivatottak elbírálni.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke. „Habent sua fata libelli" írta Jakubovich Emil a Magyarok története második töredékének ismertetésekor.[1] Cikkét a következő szavakkal zárta: „Ha rövid pár év alatt a szerencse véletlen kedvezéséből e nagyszerű mű egymástól oly távoleső helyről származó két töredéke kerül-

[28] Vö.: BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest 1966. 142, 143, 248, 250. l. — A visegrádi szökőkutat OLÁH Miklós is leírja. KARDOS Tibor is írt a Heraklestettek szimbolikus jelentéséről és VITÉZ János Livius kódexéről. (1940. 55. l.)

[29] A két említett kódex jelzete: a Trapezuntiusé: Országos Széchényi Könyvtár Clmae 281, a Ptolemaeusé: Österreichische Nationalbibliothek Cod. lat. 24.

[1] JAKUBOVICH Emil: *Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke*. = MKsz 1925. 20.

hetett kezünkbe, nem lehetetlen, hogy az idők folyamán szerencsésebb kutatók nagyobb részleteire bukkannak."[2]

A XX. század elejéig úgy tűnt, hogy Mátyás király udvari történetírója, az itáliai Antonio Bonfini nagy terjedelmű magyar történeti munkájának sem az eredeti kéziratából, sem a Corvinában elhelyezett első hiteles másolatából nem maradt fenn egyetlen fólió sem. Pedig a *Rerum Ungaricarum decades* első töredéke már 1872-ben nemzeti könyvtárunk tulajdonában volt, fölfedezéséhez azonban Jakubovich Emil hozzáértésére volt szükség. Ez a fragmentum, mely az I. decas IX. könyvének egy részletét tartalmazza, a nürnbergi Germanisches Museum akkori igazgatója, A. Essenwein ajándékaként került gyűjteményünkbe. A második töredék a szegedi ferencesek könyvtárából származik, s 1924-ben P. Kaiser Nándor ferencrendi gvárdián nagylelkűsége folytán jutott Kézirattárunk birtokába. A IV. decas V. könyvéből Mátyás és II. Ulászló 1479-es olmützi találkozásának történelmi eseményéről tudósít.

Jakubovich fentebb idézett óhaja, ami a mű nagyobb részleteinek megtalálását illeti, sajnos, eddig nem vált valóra, sőt ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy egy, az előbbi kettőhöz hasonló darabja felbukkanjon. A most első ízben bemutatásra kerülő harmadik töredék 1975-ben egy XVII. századi nyomtatvány kötéseként került a Széchényi Könyvtárba az egyik budapesti antikváriumból. Az őrzőkönyv-kolligátum az alábbi műveket tartalmazza: Florentius Schilling: *Sonntägliche Predigten... von dem heiligen Oster-Tag an biss Trinitatis...*, ill. *Sonntägliche Predigten oder Pfingstliche Lauberhütten...*, mindkét prédikációgyűjteményt Constantius Arzonni állította össze, és Sultzbachban jelentette meg 1675-ben, ill. 1677-ben.

Az első kötéstábla belső oldalán a következő bejegyzés található: „H1b3t5m 1 P1tr2 Q51rd31n4 p4st C4nv2t5112 s1cr5m" (Habitum a Patre Quardiano post Conve[n]tuale sacrum). Fent a nagyváradi ferencesek könyvtárának jelzete: „N° 40 Arzoni Constantino". Az első előzéklapon „V[enerabilis] Con[ven]tus M[agno] Varadiensis MV" és probatio calami nyomai. A címlapon még egy bejegyzés: „Residentiae Varadiensis 1703". A könyv tehát eredetileg a nagyváradi ferencesek tulajdona volt, de az 1787-es leltárban,[3] mely II. József rendeletére feloszlatásukkor készült, nem szerepel. Bonfini művének 1581-es frankfurti kiadása viszont megvolt könyvtárukban. A töredékek alatt a könyvkötéshez töltelékanyagként használt kiáztatott két kis papír nyomtatvány latin nyelvű, a kotta-jelzéses hártyacsík szintén. Töredékességük folytán elégtelenek a szöveg-, ill. mű-meghatározásra.

A harmadik töredék az 1478-as év eseményeit beszéli el a IV. decas V. könyvéből. A fragmentum kezdő-, ill. végsorai a következők:

f 1a inc.: ...Occeani Sarmatici sunt Accolę Vistule amnis hostia...
des.: ...[Cer]tiorem redderet a Pannone Prutenos nunquam Societatis...
f 1b inc.: ...haberetur Quo demum Vtrique Reges [in colloquio coirent] ...
des.: ...prior affuit Secumque florentissimum duxit exercitum...
f 2a inc.: ...[sicci]tate Sauus in Plerisque locis uado transiri poterat Drauus...
des.: ...Centum milia Cesari e collata stipe dedisse illum au[aritia]...
f 2b inc.: ...Bellumque hinc futurum prospiceret, Iam copias clam parauerat...
des.: ...[Sexdec] im hominum milia sunt emissa: Que Turcos cum preda...

Ezen a töredéken is, akárcsak a másodikon, kétszer csak maiusculával (1b oldal, 6. és 24. sor), egyszer a nagy kezdőbetű kivételével minusculával szerepel II. Ulászló neve (2a oldal, 21. sor). Apjának, IV. Kázmérnak a nevét egyszer szintén maiusculával írta a scriptor (1a oldal, 7. sor), egyébként minusculával.

[2] Jakubovich *i. m.* 1925. 27.
[3] MOL, C 103.: Inventarsakten Grosswardeiner oder Varadolasser franziskaner Klöster. 18. csomó. Katalog.

A töredékek összehasonlító vizsgálata a következő képet mutatja: mindhárom fragmentum íróanyaga azonos minőségű és kikészítésű, eléggé vastag, sárgás színű pergamen. A fóliók mérete:

1. töredék
   I. 252 × 182 – 186 mm
   II. 256 – 258 × 165 – 170 mm
2. töredék
   235 – 237 × 170 – 226 mm
3. töredék
   234 – 238 × 170 – 191 mm

Az írástükör méretét az első fragmentum épsége folytán lemérhetjük: 230 × 130 mm. Mivel a második töredék első levelének felső és külső oldalmargója ép, a belső margó pedig mindhárom fragmentumnál 25 mm-es, következtetni tudunk a kézirat eredeti méretére: 316 × 225 mm. Punctatio nem található a hártyákon. A sorok kijelölése vakvonalozással történt, a keretvonalak nyomai felfedezhetők az első töredék 2b és a harmadik 1a oldalán. Az első fragmentum 30 soros, a második és harmadik 26 – 26 soros, ugyanis a harmadik töredék éppúgy, mint a második egy negyedrét alakú könyvet borított, ezért az 1b és a 2a oldal, mely eredetileg a külső borító volt, eléggé megkopott, pecsétes, néhol olvashatatlan.

A töredékek írása egyenletes, kerek betűs, gondosan formált, merev ductusú textualis humanistica. Az angulus általában 90° szöget zár be az alappal, néha kissé balra dőlő. A betűk lazán illeszkednek egymáshoz. Egy kéz írása mindhárom fragmentum. Rövidítéseket az első töredékben még alig találunk, a másik kettőben viszont már igen gyakran. A két utóbbi, mint említettük, a IV. decasból származik, amelynek leírásakor a scriptor a pergamen szűkös volta és a szöveg terjedelme miatt valószínűleg takarékoskodott a rendelkezésére álló hellyel. A harmadik töredék is gyakran alkalmaz nagy kezdőbetűt; vesszős helyett kettőspontot. Mindhárom fragmentumon azonos formájú vörös caput jel található (az első 1b és 2a, a második 2b és 1a és a harmadik 2b oldalán).

Összegezve az eddig leírtakat megállapítható, hogy a három kézirat kétség kívül egyetlen, szerényen díszített példány részét képezte. Jakubovich Emil az általa bemutatott két töredéket az első tisztázott példány darabjainak tartotta.[3a] Megállapítását figyelembe véve a harmadik töredék kapcsán szeretnénk újra megvizsgálni, vajon valóban a korvinapéldányból származnak-e a fragmentumok, vagy a XVI. századi másolatokból. Erre a kérdésre két XVI. századi könyvnyomtató véleménye és a belőlük levonható következtetések alapján keressük a választ. Brenner Márton az 1543-as baseli kiadás[4] Révay Ferenchez intézett ajánlásában említi, hogy Istvánffy Pál Pécsett a birtokában levő másolatból elkészítette Bornemisza Ferenc székesfehérvári kanonok számára Bonfini története 30 könyvének újabb másolatát. A kiadó azonban nem a Bornemisza-féle, hanem az Istvánffy Pál tulajdonában lévő példány alapján nyomtatta ki a művet, melyben „sok kéz nyoma fedezhető föl, amiből arra következtetek, hogy valami püspök parancsára lopva és töredékesen, titkon íratott le"[5] – jegyezte meg Brenner.

Heltai Gáspár a *Chronica az Magyaroknac dolgairól* Kolozsvárott 1575-ben megjelent műve előszavában pedig így írt: „a könyv nem volt nyomtatva, hanem csak írva. És a püspekek annak utána ki ki mind magának meg iratta. De miért hogy a könyv nagy és

[3a] JAKUBOVICH Emil: *Bonfini-kódextöredék a Magyar Nemzeti Múzeumban.* = MKsz 1919. 117. ill. JAKUBOVICH *i. m.* 1925. 20. 26 – 27.

[4] RMK III. 344.; *Humanista történetírók.* Vál. és jegyz. ell. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. Szépirod. K. 7 – 13.: Brenner Márton Révai Ferenchez, Bécs, 1543. szept. 1.

[5] *Humanista*... i. m. 9., 12.

hosszú, restelték meg irnyi mind a könyvet. Ezért egyik egy részét irta, másik a másikat, harmadik az harmadikat..."[6]

A két nyomdász tudósításából több dologra következtethetünk. Ha egy püspök (vagy más udvari ember) parancsára történt a másolás, terve vagy az volt, hogy a saját magánkönyvtárát gyarapítsa vele, vagy pedig hogy külföldön kiadja. Ha több püspök másoltatta le a kódexet, szintén kétféle meggondolás vezethette őket: egymás példányáról ki-ki kiegészítteti a sajátját, ill. hogy kiadják külföldön. Ez utóbbi szándék azért nem lehetetlen, mert éppen a másolati példányok mutatják, milyen nagy volt az érdeklődés a magyar és külhoni humanisták[7] részéről a hazai történelmet 1495-ig összefoglaló mű iránt.

Mind magánhasználat, mind kiadási szándék esetén célszerűtlen és fölösleges lett volna nemes és költséges íróanyag használata, mert a négy és fél decasra, azaz 45 könyvre terjedő eredeti korvina kézirat Jakubovich számításai[8] szerint négy, körülbelül egyenlő vastagságú: 495; 552; 546; 472·5 lapnyi terjedelmű kötetet tett ki. Ez a mennyiség pedig mindkét, előbb említett másoltatási cél esetén kizárja a pergament, s inkább a papír felhasználását valószínűsíti. Kevesen engedhették meg maguknak Magyarországon, hogy ilyen nagy terjedelmű művet hártyára másoltassanak. A pergamen igen drága, legfeljebb egy-egy kötetet, vagy privilegiális okleveleket írtak rá. II. Ulászló udvarában sem készült Bonfini munkáján kívül más pergamenre írt korvina, csak egy templomi szerkönyv és a király testvére, Zsigmond herceg számára egy imakönyv.[9] A Budai Krónika családjába tartozó, történeti forrásaink között számon tartott XV. századi keletkezésű Dubniczi Krónika íróanyaga sem pergamen, hanem papír, éppúgy, mint a valószínűleg ugyanabból a századból származó Pozsonyi Krónikáé. Tudjuk, az elszegényedő budai udvar helyett a főpapok ápolták a könyvgyűjtés nemes szenvedélyét, s az anyagi áldozattól sem riadtak vissza. Az is lehetséges, hogy az egykori királyi másolóműhely scriptorainak egy részét — a királyi kancellárián kívül — ők foglalkoztatták.[10] Az azonban nem valószínű, hogy előbb titkon lemásoltatták Budán a Magyarok történetét papírra, majd pedig saját rezidenciájukban pergamenre. Valószínűbb, hogy a korvináról leírt szöveget eredetileg is papírra vetették, s arról már nem készült pergamen-, legfeljebb újabb papírmásolat.[11]

A XVI. századi másolatokat látva Brenner és Heltai azt a következtetést vonta le, hogy szövegüket nem egyetlen és azonos íródeák írta le — túlságosan sokáig tartott volna —, hanem többen fogtak hozzá a munkához. Tehették ezt annál inkább, mivel a mű — Jakubovich számítását elfogadva — valószínűleg több kötetes volt, így a másolás párhuzamosan is folyhatott. Ha a három fragmentum azonos lenne a XVI. századi másolatok valamelyikével, az azt jelentené, hogy kéziratainkban több kéz írását kellene fölfedeznünk. Töredékeink ezt a lehetőséget kizárják, mert — mint már említettük — egyetlen kéztől származnak.

Ha a titkos másolás hipotézise helytálló, akkor szükségszerűen jelentkezik a gyorsaság igénye. E követelménynek viszont a kurzív írás sokkal inkább megfelelt, mint bármelyik

[6] RMK I. 118.

[7] *Bohuslaus Hassensteinius, baro a Lobkovicz: Epistolae.* Ed. A. Potuček. Bp. MCMIVL. Egyet. ny. 55—56.: 54. levél (1499. szept. 14.); Johann Cuspinianus Briefwechsel. Hrsg. H. Ankwitz v. Kleehoven. München, 1933. 44—45.: 22. levél (1513 ápr. vége).

[8] Jakubovich *i. m.* 1925. 23—24.

[9] Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and stock.* Bp. 1973. Akad. K. 69—71.; Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Theil.* Halle, 1797. 91. 94. 122. 169. 172, ill. 112.; Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500—1502. 1505.) Közzéteszi Divéky Adorján. Bp. 1914. 49. 66. 111. 142. 153.

[10] vö. Csapodi *i. m.* 70.

[11] Ilyen másolatról készült másolatnak tekinthető a Brenner ajánlásában említett Bornemisza-féle példány, vö. 4. jegyzet.

könyvírás — jelen esetben a textualis humanistica —, hiszen az előbbi írástípust éppen az írásbeli teendők megnövekedése, s ezáltal a gyorsaság iránti igény alakította ki. A tetszetős okfejtésnek ellentmondani látszik maga az íróanyag: a megfelelően kikészített pergamenre ugyanis könnyebb volt írni, mint a sokszor szálkás rongypapírra. A másoltatók azonban nyilván tisztában voltak azzal, hogy a másolás célja és költségei szempontjából még mindig olcsóbb megoldás jobb minőségű papírt vásárolni, mint azonos mennyiségű pergament. A fennmaradt lengyelországi másolat is papírra készült, írása XVI. századi kurzív írás, szintén több kéz munkája. Korábban Tadeusz Czaki Poryck-i könyvtárában volt. Ezt a gyűjteményt 1818-ban megvásárolta Adam Jerzy Czartoryski, s így a Puławyban lévő gyűjteménybe került a mű, mely az első három decas 10 – 10 könyvét tartalmazza.[12] Az első oldalon a következő bejegyzés szerepel: „Ex dono illustris Wierzbowski". Az egykori, de nem az első possessor valószínűleg Stefan Wierzbowski (1620 – 1687) gniezno-i érsek lehetett,[13] a kézirat korábbi tulajdonosait nem ismerjük.

A három fragmentum tehát nagysága, íróanyaga, szövegelhelyezése, írása, díszítése és annak alapján, hogy egyetlen kéztől származik, a Corvina részére készült másolat kell hogy legyen, nem pedig a nyomtatott kiadások alapjául szolgáló kéziratok része. A maiusculás névírásnak is, mint a tisztelet és hódolat jelének, csak egy, az éppen uralkodó király számára készült példányban van értelme. II. Ulászló számadáskönyvei alapján megállapítható, hogy az 1494/1495-ös években kezdték el tisztázni Bonfini kéziratos művét a Corvina-gyűjtemény számára.[14] A másolás befejezése után kapott János scriptor címeres nemeslevelet.[15] Jóllehet az oklevél másolatai nem tüntetik fel a dátumot, mégis következtethetünk kiadása évkörére. Már Décsényi Gyula felhívta a figyelmet arra, hogy a diploma felirata Bonfini közbenjárására utal,[16] ő azonban 1503 tavaszán elhunyt, így az oklevél kiállítása 1496 – 1503 közé tehető. Egy másik adat segítségével ez az évkör tovább szűkíthető. Lobkowitz Bohuslav 1499. szept. 14-én[17] megpróbálta kölcsönkérni az eredeti példányt. Ez azt jelenti, hogy akkorra már elkészülhetett, s az oklevél kiadása is kb. erre az időpontra esik.

[12] „Kronika wegierska Antoniego Bonfiniusza do r. 1463." A kézirat a Biblioteka Czartoryskich w Krakowie kéziratgyűjteményének tulajdonában van. Jelzete: Czart. 1415. ill. OSZK, Kzt. FM 1/2992.; Sárospatakon is őriznek egy XVIII. századi kivonatos, nem teljes másolatot, vö. Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, Kézirattár 686. ill. MTA, Mf. A 3218/1.; A lengyelországi példány XVI. századi keletkezését nemcsak az írás paleográfiai vizsgálata, hanem a vízjelek is megerősítik. Bár az eredeti kézirat nem volt a kezünkben, a Muzeum Narodowe w Krakowie elküldte a kéziratban szereplő három filigrán fényképét. 1. kéz nyitott ujjakkal, a középső ujj fölött háromágú korona rajza. Motívuma hasonló Briquet III/10894. ábrához = Tulle 1516; Toulouse 1516/17; Limoges 1521; Montauban 1523; Navarreinx 1543.; 2. kalap (chapeau), alatta P betű rajza, vö. Briquet I/3447. = Verona 1515.; 3. kétkarú mérleg csillaggal, vö. Piccard V. köt. VI. rész. 30-as ábra: Landau (Pfalz) 1512; 33-as ábra: Magerbach 1515. A méretbeli 0,1 – 1,5 mm-es eltérések a felvételek pontatlanságából is eredhetnek. A vízjelek alapján a XVI. sz. tizes-húszas éveire datálható papírokra vagy még a korvina-példányról, vagy az arról készült másolatról készülhetett a lengyelországi változat, s nem a nyomtatott kötetekről.

[13] A Muzeum Narodowe w Krakowie szíves közlése.

[14] Vö. 9. jegyzet, Engel *i. m.*

[15] Nemesítő oklevele teljes, ill. részleges szövegét közlő lelőhelyek a következők: Décsényi Gyula: *Bonfini másolójának címeres levele.* = MKsz 1891. 264 – 267.; Décsényi Gyula: II. Ulászló korabeli címeres levelek. = Turul, 1891. IX. köt. 57 – 67.; Tóth László: *Analecta Bonfiniana.* = Turul, 1929. 56 – 60.; Wagner, Carolus: *Analecta Scepusii. Pars II.* 113 – 114.; Egyetemi Kvt., Kzt. Collectio Prayana XVI. köt. 264 – 265., ill. XXV. köt. 118.; MOL, C 509. Oláh Miklós formuláskönyve. Matica Slovenska, Jászó. 99rv.; MOL, C 1603/4. Cocavinus Mátyás formuláskönyve. 1567. 15rv.

[16] Décsényi *i. m.* 1891. 267.; Tóth *i. m.* 1929. 58.

[17] L. 7. jegyzet.

A továbbiakban szeretnénk néhány támpontot adni annak a problémának a tisztázására, hogy mikor keletkezhettek a másolati példányok, ill. kik lehettek az első possessorok.

Úgy gondoljuk, hogy Bonfini műve a másolás időpontjában még a Corvina könyvállományába tartozhatott. Nem valószínű ugyanis, hogy II. Ulászló, miután költséget nem kímélve letisztáztatta könyvtára számára a kéziratot akár ajándékozás, akár kölcsönzés[18] révén túladott volna rajta. A királyi udvar részéről valószínűleg nem merült fel igény a mű kiadására sem. Hiszen minden mecénás és humanista nemcsak értékes, hanem egyedi darabok megszerzésére és őrzésére törekedett.[19] Az is közismert, hogy a kincstár sokszor még a királyi udvar kiadásait sem tudta fedezni. Elképzelhetetlen tehát, hogy az értékes pergamen példánnyal már rendelkező uralkodó a nyomtatás mecénási költségeit magára vállalta volna. Inkább az a természetes, hogy a példány becsességét megőrzendő, nem adott volna engedélyt sem a másolásra, sem a nyomtatásra, s ez Brenner és Heltai idézett véleményét — a titkos másolást — támasztja alá. Minthogy a korvina 1499 körülre elkészülhetett, a XVI. századi másolatok legkorábbi keletkezési időpontját is ettől az évtől számíthatjuk. Cuspinianus 1513 április végén kelt levelében[20] hívta fel Miksa császár figyelmét Bonfini történetére, megemlítve, hogy Magyarország királyának könyvtárában megvan a mű öt decasa. Óvatosan megkockáztatjuk azt a föltevést, hogy 1526-ig ott is maradt, nem ajándékozták el, és nem tulajdonították el. Ahhoz, hogy a másolásnak a fentebbi adatokkal jelzett évkörét szorosabbra vonhassuk, foglalkoznunk kell az első possessorok személyével, és meg kell vizsgálnunk, kiknek nyílt alkalma a mű-, ill. kéziratbeszerzés e forrásának igénybevételére.

A korábbi kutatási eredmények azt mutatják, hogy nem a *Rerum Ungaricarum decades* példánya volt az egyetlen olyan korvina, melyet valamely udvari tisztségviselő parancsára leírtak, s nyilván azok a kéziratok is Ulászló tudta és engedélye nélkül készültek. A humanista Johannes Schlechta, II. Ulászló budai udvari kancelláriájának cseh alkalmazottja pl. 1498 táján másoltatta le Celtis Konrád számára Celtis notariusával a Corvina Ptolemaeus-kódexét papírra, néhány közbefűzött hártyalappal.[21] Lobkowitz ugyancsak Schlechtához fordult idézett 1499-es levelében. Teljesítette-e a kérést a cseh humanista, vagy lemásoltatta-e valamelyik kódexet, nem tudjuk.

Egy másik adat szerint Antonio Surriano, aki 1512—1516 között Velence követeként működött II. Ulászló udvarában, szintén másolt, ill. másoltatott 1513—1514 folyamán egy — öt különböző munkát tartalmazó — korvinát a könyvtárból. E papírkódex írása szintén cursiva currens, ill. cursiva textualis formata.[22]

Velence későbbi követének, Lorenzo Orionak titkára, Francesco Massaro, 1520 májusában Budán kelt levelében a Corvinában végzett búvárkodása eredményéről és esetleges szándékáról így számolt be a doge titkárának: „Ráakadtam sikeresen egy igen régi longo-

[18] A Corvina más darabjainak sorsával kapcsolatban l. Csapodi *i. m.* 60—61., ill. Bibliotheca Corviniana. Bp. 1981. Magyar Helikon-Corvina. 29., 31., 37., 39—44. stb. tételeket.; Fógel József: *II. Lajos udvartartása 1516—1526.* Bp. 1917. 88—89., 92—93.; Bohuslaus Hassensteinius *i. m.* 54. és 59. levél stb.

[19] Ismeretes, hogy II. Ulászló is tett kísérletet az Itáliában maradt korvinák visszaszerzésére, vö. Kumorovitz L. Bernát: *II. Ulászló levélváltása Firenzével a Mátyás halála után ottrekedt Corvinák ügyében.* = MKsz 1956. 294—296.; Fógel József: *II. Ulászló udvartartása (1490—1516).* Bp. 1913. 102. — Ugyanakkor a meglevő állományt nem gondozták kellőképpen, vö. Csapodi *i. m.* 60—61.

[20] L. 7. jegyzet.

[21] Ábel Jenő: *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság.* Bp. 1880. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VIII. 8.) 95., 98., 101., 117., 119.

[22] Fraknói Vilmos: *A Korvina-könyvtárban másolt kéziratok Emich Gusztáv gyűjteményében.* = MKsz 1901. 337—348.; OSZK, Kézirattár. Cod. Lat. 371.

bárd írású Vergiliusra, meg más műveire Aelianusnak, Gaza Theodor fordításában. Nem tudom, megjelentek-e már ezek nyomtatásban. Ha nem, akkor lekörmölöm őket."[23]

A Magyarok története esetében azonban nem valószínű, hogy a leírás gondolata külföldi tisztségviselőtől eredt, hiszen a XVI. században még meglévő másolati példányok magyar tulajdonban voltak. A mű tárgya inkább a magyar kezdeményezést sugallja,[24] s elfogadhatóbbnak látszik Brenner és Heltai közlése, amennyiben a püspök(ök) alatt — akik között számos külhoni volt — magyar származásút értettek. A korabeli magyarországi másolatok, melyekből, úgy tűnik, egy sem maradt fenn, részben egyházi, részben világi tulajdonból kerültek a nyomdába. A XVI. századi kiadások gondozói megemlítették az 1526 utáni possessorok nevét: Istvánffy Pál (első három decas); Révay János (negyedik decas tíz könyve); Csáky Mihály (negyedik decas hat könyve); Forgách Ferenc (ötödik decas öt könyve),[25] de őket nem tekinthetjük első tulajdonosnak. Olyan személyeket kell keresnünk, akik II. Ulászló vagy II. Lajos közvetlen környezetéhez tartozhattak, ill. valamilyen fontos udvari állást töltöttek be, gondoljunk csak Schlechtára vagy Surrianora. Másképp elég nehezen juthattak volna hozzá huzamosabb időn át ehhez a — többinél talán nagyobb becsben tartott — korvinához.

Mind Brenner, mind Heltai püspököt jelölt meg kezdeményezőként. Ha ezen a nyomon indulunk el, a possessor családok közül Csáky Mihály ősei között találunk egy püspököt: Csáky (V.) Miklóst,[26] aki 1495—1498 között a paduai egyetemen tanult. Előbb szerémi, majd csanádi püspök lett, s kortársai is elismerték klasszikus műveltségét, érdemeit a tudományok és művészetek pártolásában. Tagja volt a Velencén keresztül Magyarországra érkező Anne de Foix magyar kíséretének, ekkor dedikálta neki egykori paduai tanára, Matthaeus Andronicus Tragurinus, II. Ulászló házasságkötése alkalmából írt művét.[27] Az udvarban főként a cseh humanistákkal barátkozott, elképzelhető tehát, hogy Schlechta Celtisnek tett korábbi gesztusa nem maradt előtte ismeretlen, s esetleg hasonló gondolatra serkentette. Magyar lévén kézenfekvőnek látszik, hogy Bonfini műve másoltatására (esetleg kiadására) gondolt, annak ellenére, hogy a magyar és olasz humanisták Janus Pannonius szellemi hagyatékán kívül nem a magyar, ill. a magyar vonatkozású művek, hanem inkább az ókori szerzők munkáinak kiadását szorgalmazták. A történetíró személye és a mű tárgya azonban — kiadása esetén — mindkét nemzet hírnevét öregbíthette volna. Csáky, mint sok más magyar humanista és mecénás, valószínűleg kapcsolatban állt néhány itáliai nyomdásszal. A királyné kíséretében nyilván ő is megtekintette Aldus Manutius nyomdáját, a másik helybeli könyvkiadót, Bernardino Vitalit, személyesen is ismerhette, hiszen Tragurinus nászdala nála jelent meg.[28]

Ha nem ragaszkodunk feltétlenül egyházi személyhez, akkor világi kezdeményezőt kell találnunk. Itt elsősorban a királyi gyermekek környezete keltheti fel figyelmünket, mert szinte elképzelhetetlen, hogy — különösen a herceg tanulmányaiban — ne kapott volna

[23] Fógel: *II. Lajos* i. m. 89., ill. Magyar Történelmi Tár 1878. 168—172.

[24] Természetesen azt nem lehet kizárni, hogy idegenek számára is készültek másolatok, erre utal a Tricesius-féle és a még ma is meglevő lengyelországi példány. Andreas Tricesius lengyel humanista birtokában megvolt az ötödik decas öt könyve, vö. Jakubovich *i. m.* 1919. 112—113.; Verancsics Antal—Pesti Gáspárhoz, Krakkó, 1549 nov. 10. (ill. nov. 2.) = *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores. IX. köt. Verancsics összes munkái. VI. köt.* 352—354.; ill. személyére: *Bibliografia Polska.* Összeáll. Stanisław Estreicher. Kraków, 1936. 31. köt. 361—372.

[25] Jakubovich i. m. 1919. 112—113.; 1925. 25—26.

[26] Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pest, 1857—1868. II. köt. 76—77. 87.; Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története. (1500—1552). VI. köt.* Makó, 1947. 32—33.; Fógel: *II. Ulászló i. m.* 85.

[27] Gerézdi Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai.* = MKsz 1945. 58.

[28] Gerézdi *i. m.* 58.; OSZK, RRT. App. Hung. 63.

helyet a magyar történelem. Ennek pedig legfrissebb, a legutóbbi időkig terjedő és jeles humanista szerzőtől származó összefoglalása éppen Bonfini műve volt. Lehetséges azonban, hogy ezt a kódexet nemcsak a korvina-készíttető Ulászló személye, hanem a királyfi későbbi nevelése szempontjából is gondosabban őrizték, s ezért azok férhettek hozzá könnyebben, akik valamilyen fontos udvari tisztséget töltöttek be. Újra szemügyre véve a possessor családok őseit, kisasszonyfalvi Istvánffy (II.) István vonja magára figyelmünket, akit — unokája, a történetíró szerint — II. Ulászló 1508-ban, miután Lajost megkoronáztatta és gyermekei számára külön udvartartást rendezett be, az ott szolgálatot teljesítők fejévé (praefectus ministrorum) tett.[29] Uralkodója kegye és saját érdemei — elsősorban vitézsége, hűsége és megbízhatósága — folytán tehát bizalmi állást töltött be. Ő maga ugyan nem tollal, hanem karddal, ésszel és rátermettséggel szolgálta hazáját és családja felemelkedését, de ne felejtsük el, hogy a kor szokása szerint a nagybirtokos famíliákat nemcsak a birtokszerzésben, ill. a házassági politikában illett követni, hanem a tudományok és művészetek művelésében, vagy pártolásában is. Ez utóbbi körébe tartozott a könyv- és kéziratgyűjtés. Azt is tudjuk, hogy fiai közül Pált már gyermekkorától papnak szánta, és végrendeletében külön gondoskodott tanulmányi költségeiről.

Csáky Miklós hagyatékából lehetséges, hogy testvére, (V.) László birtokába jutott a másolat egy része, s tőle örökölhette unokája, (VI.) Mihály, gyulafehérvári kanonok, Szapolyai János kancellárja.[30]

Istvánffy örököse fia, Pál lett, aki apja kívánságának megfelelően több évet töltött a paduai és bolognai egyetemen.[31] Jeles jogtudós volt, képességeit az uralkodó is elismerte, 1549-től királyi tanácsosként működött.[32]

Révay (II.) Jánoshoz szintén apjától, (I.) Ferenctől[33] kerülhetett a kézirat, aki Báthory István nádor titkáraként bejáratos lehetett az udvarba. A IV. decast mégsem akkor szerezhette, hanem valószínűleg 1543 után, mert ha már előbb is rendelkezik vele, Brenner nemcsak az első három tizedet, hanem mind a négyet kiadta volna.[34] 1550 körül már a tulajdonában lehetett a példány.[35] Istvánffy (II.) Istvánhoz hasonló típusú és koncepciójú egyéniség lévén, a kéziratgyűjtés hozzátartozott családja tekintélyének emeléséhez. Mintha csak erre utalt volna Hadritius György protonotarius a nádorhoz 1637. szept. 26-án kelt jelentésében, melyben Révay (V.) Ferencnek özv. Révay Pálné ellenében vitt peréről számolt be, s a könyvekkel kapcsolatban a következőket írta: „sokat azok közzül, az Révay familiának elei még az budai bibliothecaból hoztak s olt ki magokkal. . .”[36]

Forgách (III.) Ferenc váradi püspök, történetíró, kétféleképpen is hozzájuthatott a kézirathoz. Nagyapja, (I.) Gergely és annak testvére, (III.) Péter, nyitrai és barsi főispánok, II. Ulászló hívei, gyakorta megfordultak az udvarban. Fiaik szintén jelentős tiszt-

[29] Holub József: *A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család.* = Turul, 1909. 114—115, 118—119.; Fógel: *II. Ulászló i. m.* 41.; [Istvánffy Miklós] Istvánfi Nicolaus: *Historia regni Hungariae* . . .libris XXXIV. Viennae-Pragae-Tergesti, MDCCLVIII. 36.; Berlász Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból. — A zágrábi Corvina-kódex.* = OSZK Évkönyv, 1972. 242.

[30] Nagy I. *i. m. II. köt.* 76—77, 87.

[31] *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. (1264—1864).* Összegyűjt. és közreadja Veress Endre. Bp. 1915. 26—27.

[32] Holub *i. m.* 118—119.

[33] Nagy I. *i. m. IX. köt.* 696, 709—712.

[34] Vö. 4. jegyzet.

[35] Vö. „Révay Ferencnek Verancsics Antal” Bécs, 1550 márc. 5. = *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores X. köt. Verancsics összes munkái. VII. köt.* 45—46.

[36] Thallóczy Lajos: *Egy XVII. századbeli adat Corvin-codexekről.* = MKsz 1877. 352.; Mednyánszky Dénes: *Révay Ferencz szklabinai könyvtára 1651-ben.* = MKsz 1881. 336—345., ill. 339.

ségeket töltöttek be. Péter fia, (II.) Ferenc, főpohárnok, Mária királyné kamarása és kísérője, Gergely fia, (I.) Zsigmond pedig kamarás, majd királyi kincstárnok volt.[37] A történetíró tehát vagy nagyapja, vagy apja, Zsigmond révén juthatott a másolathoz. Elképzelhető az is, hogy unokatestvére, (V.) Péter felesége: Gersei Pethő Orsolya révén sikerült megszereznie, amennyiben ez utóbbi nagyapját az első possessorok közé számítjuk. Gersei Pethő (II.) János 1507-ben II. Ulászlótól címerbővítő oklevelet kapott. Az érdemfelsoroló részben elmondja a király, hogy kedvelt híve korábban Anna királyné udvarmestere (magister curiae) volt, most pedig gyermekei udvarmesterévé nevezi ki, mivel senki sem alkalmasabb nála erre a tisztségre.[38] Pethő, akárcsak Istvánffy, a trónörökös közvetlen környezetéhez tartozott.

Feltételezve, hogy valóban Csákyhoz és Istvánffyhoz (esetleg másokhoz) kapcsolódik a másoltatás, az említett 1499, ill. 1526 közötti időhatár még tovább szűkíthető. Csáky 1499-ben még szerémi, 1500-ban már csanádi püspök volt,[39] s kb. ettől az időtől tartózkodott a budai udvarban. Istvánffy 1508-ban lett praefectus, s 1516/1517 körül már nem volt az élők sorában. Csáky még korábban, 1514-ben meghalt.[40] Így a másolás ideje 1508—1513/1514 körülre lenne tehető. A feltételezett két kezdeményező halála az esetleges kiadást is meghiúsította. 1515-ben Aldus Manutius is elhunyt, Csáky olasz nyomdász ismerősei közül a híresebb és tekintélyesebb. A felgyorsuló történelmi események aztán a megvalósításnak még a gondolatát is elsodorhatták. Aktualitása — immár nem a humanista érdeklődés, hanem a nemzet erősítése és az európai közvélemény fölrázása szempontjából — 1541 után olyan parancsoló szükségszerűséggel jelentkezett, hogy a kiadás nem késhetett tovább.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a XVI. századi másolatok léte a könyvnyomtatók tanúsága szerint kétség kívül bizonyított, ugyanígy az egykori possessorok személye is. Ezekből az adatokból kiindulva kíséreltünk meg mind az első tulajdonosok, mind a másolás idejének kérdőjelekkel tarkított történetére választ keresni. Természetesen mindkettővel kapcsolatban még további kutatásra van szükség, ez vonatkozik a korvina-kódex sorsára, a lengyelországi példányok keletkezésére és ez utóbbiaknak a magyar kéziratokkal való esetleges összefüggésére is.

Nem látszik kérdésesnek viszont a három megmaradt töredék hiteles korvina volta, melyek sorsukban példázzák a Magyarok történetét.

FÜLEP KATALIN

Az eltűnt csepregi Mihálykó-imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei. 1606-ban Grácban jelent meg Pázmány Péter imádságoskönyve,[1] amelynek anyagát Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor jelentősen felhasználta az evangélikus egyház céljaira összeállított azonos műfajú munkájában. Mindkét imádságoskönyv messzemenően kielégítette a kor gyakorlati vallásos szükségle-

[37] NAGY I. *i. m. IV. köt.* 201, 203, 211—212.; FÓGEL: *II. Ulászló i. m.* 68.; FÓGEL: *II. Lajos i. m.* 25.; BÁRTFAI SZABÓ László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története.* Esztergom, 1910. 156—160.

[38] NAGY I. *i. m. IX. köt.* 259, 262—264.; FÓGEL: *II. Ulászló i. m.* 41.; Egyetemi Könyvtár, Kzt. Kapr. B. 3. D III/128—132. p.

[39] FÓGEL: *II. Ulászló i. m.* 85.

[40] JUHÁSZ *i. m.* 34. 36—37.

[1] *Keresztyéni imádságos könyv.* — SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár* (=RMK). I—III. Bp. 1879—1898. I. 403. — *Régi magyarországi nyomtatványok* (=RMNY). I—II. Szerk.: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla. Bp. 1971—1983. 945.

teit, s így igen népszerű lett. Mihálykó Jánosnak a *Keresztyéni istenes és ájtatos (áhitatos) imádságok* című munkája hatszor jelent meg bő három évtized alatt. Magyarországi könyvtárakban mégis alig akad példány belőle.

1609-ben Bártfán készült a mű első kiadása, amelyből csupán Martinban, Sárospatakon és töredékként az Országos Széchényi Könyvtárban van egy-egy példány.[2] A múlt század végén Szabó Károly csupán irodalmi utalás alapján vette számba a Bártfán megjelent evangélikus imádságoskönyvet,[3] miután Pázmány Péter említett munkája 1610. évi második kiadásának előszavában a következőket olvasta: „Az elmúlt esztendőben egy csekély indulattul elragadtatott eperjesi prédikátor, maga nevével, nagy részét kinyomtatá Bártfán az előbbi imádságos könyvecskémnek."[4]

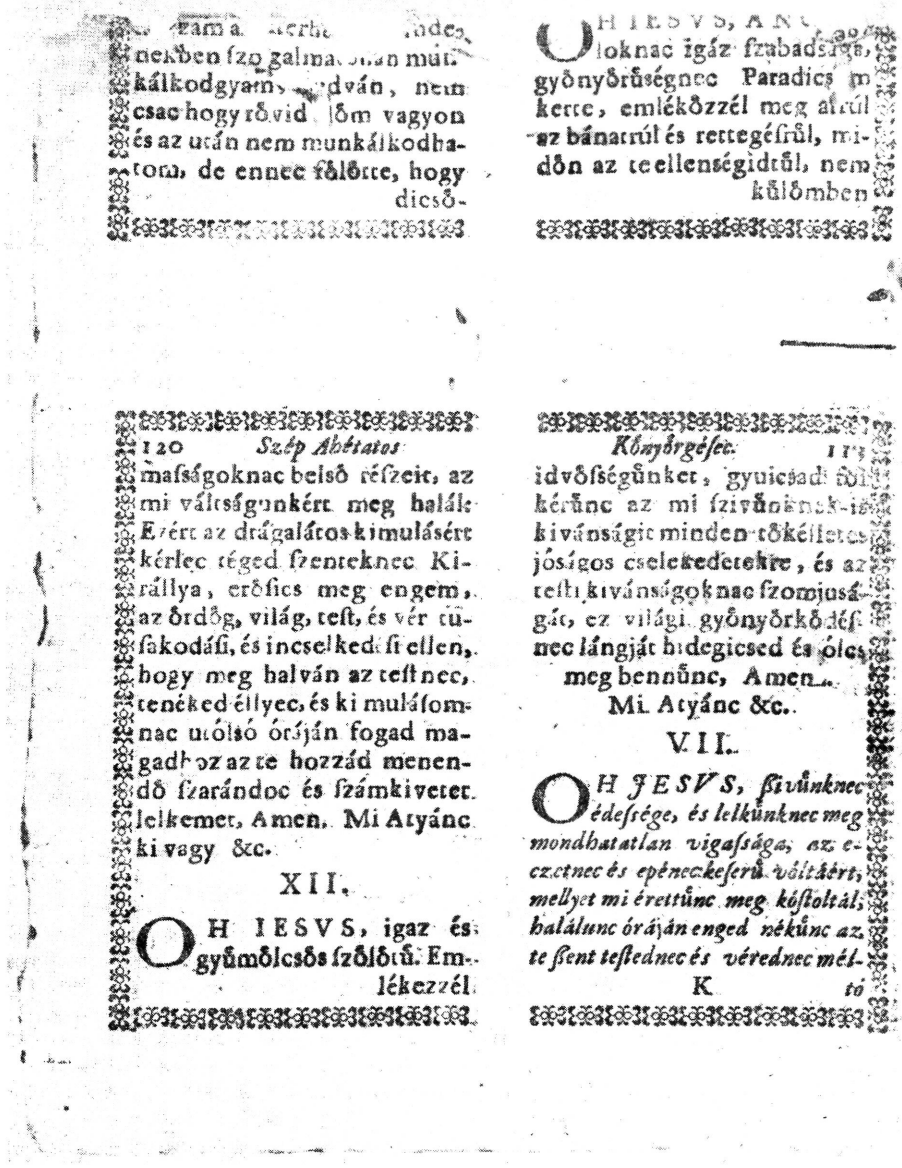
A mű következő két kiadásáról Szabó Károlynak tudomása sem volt. A lőcsei Brewer-nyomdában 1629-ben megjelent Mihálykó-imádságoskönyv egyetlen ma ismert példánya ugyanis csak az utóbbi évtizedekben került a híres Zay-könyvtárból Martinba.[5] Ennek a kis kötetnek az előszava alapján állapította meg Ján Čaplovič, hogy a Thurzó Imréné Nyáry Krisztinához intézett ajánlás nem az 1629. évi kiadáshoz íródhatott, mert Nyáry Krisztina 1624-től Eszterházy Miklós felesége volt. Így jutott Ján Čaplovič arra a következtetésre, hogy léteznie kellett egy korábbi, 1620 körüli lőcsei kiadásnak.[6]

1630-ban Farkas Imre csepregi nyomdája adta közre Mihálykó János imádságos- és énekeskönyvét. Ez a csepregi kiadás a második világháború végéig megvolt Sárospatakon,[7] azóta nyoma veszett. Az 1640. évi bártfai kiadásból Kolozsvárott, az 1642-ben Lőcsén nyomtatott Mihálykó-kiadványból pedig az Országos Széchényi Könyvtárban,[8] illetve Sárospatakon maradt fenn egy-egy példány.[9] Ez utóbbiban Brewer Lőrinc könyvnyomtató 1642-re változtatta ugyan az ajánlás dátumát, de a címzett továbbra is Thurzó Imréné Nyáry Krisztina. Az ajánló sorok szerint azért kellett újra kinyomtatni a művet, mert belőle „már csak egy exemplár sem találtatnék."

Csaknem ugyanez érvényes ma is Mihálykó János imádságoskönyvére: hat kiadásából ugyanis Magyarországon csupán két példány és egy töredék maradt fenn. Ezért érdemel figyelmet, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban nemrég előkerült egy kisebb töredék a mű 1630. évi csepregi kiadásából, amelyről az egyetlen sárospataki példány eltűnése óta kizárólag Szabó Károly leírása tájékoztat.[10]

A töredék nem a csepregi kiadás valamelyik példányából való, hanem két fel nem használt ívből áll. Mindkét ív két példányban került elő s valamennyi ívnek egynegyedét a könyvkötő levágta. Az első íven az I^4 és I^5 szignatúrájú, 12^0 nagyságú levél (a 103—106. számozott lap) teljes szövege, valamint az azonos ívre nyomtatott 97—98. és 111—112. számozott lap szövegének mintegy a fele maradt fenn. A második íven a K^1 és K^4 szignatúrájú levél (a 113—114. és 119—120. számozott lap) teljes szövege, valamint az azonos ívre nyomott két további levél utolsó hat-hat sora olvasható. Valamennyi lapot három oldalról egyetlen körzetből összeállított keret övezi; a fűzés mellett nincs keretléc a szövegtükör mellett. A szemben levő oldalpárokon a kurzívval szedett „Szép Ahétatos Könyörgéfec" fejcím olvasható. E műfaji meghatározás segítségével előbb Pázmány Péter

[2] RMNY 976. — Jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK. I. 413a.
[3] RMK. I. 1789.
[4] RMK. I. 424):(5 rektó lev. — RMNY 1003. — Incze Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században.* Debrecen, 1931. 126.
[5] Čaplovič, Ján: *Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700. Diel 1.* Martin, 1972. 786. — RMNY 1442.
[6] Čaplovič 756. — RMNY 1229.
[7] RMK. I. 591. — RMNY 1459.
[8] RMK. I. 699.
[9] RMK. I. 727.
[10] RMK. I. 591.

…nekben ſzo galma… …kálkodgyam… …dván, nem csac hogy rövid …ôm vagyon és az után nem munkálkodhatom, de ennec fölötte, hogy dicsô-

O HIESVS, AN… …loknac igáz ſzabadſá…, gyönyörûſégnec Paradics… kerte, emlékôzzél meg arrúl az bánatrúl és rettegéſrûl, midôn az te ellenségidtûl, nem külômben

120 *Szép Áhétatos*

maſságoknac belsô réſzeit, az mi váltságunkért meg halál: Ezért az drágalátos kimulásért kérlec téged ſzenteknec Királlya, erôſics meg engem, az ördög, világ, teſt, és vér tüſakodáſi, és inczelkedéſi ellen, hogy meg halván az teſtnec, tenéked éllyec, és ki muláſomnac utólsó óráján fogad magadhoz az te hozzád menendô ſzárándoc és ſzámkivetet lelkemet, Amen. Mi Atyánc ki vagy &c.

XII.

O H IESVS, igaz és gyümölcsös ſzôlôtô. Emlékezzél

Könyörgéſec. 121

idvôſségünket, gyuicsad föl… kérünc az mi ſzivünknek… kivánságit minden tökéletes jóſágos cſelekedetekre, és az teſti kivánſágoknac ſzomjuſágát, ez világi gyönyörködéſ… nec lángját hidegicsed és ólcs… meg bennünc, Amen.

Mi Atyánc &c.

VII.

O H JESVS, *ſivünknec édeſſége, és lelkünknec meg mondhatatlan vigaſſága, az eczetnec és epénecskeſerû váltáért, mellyet mi érettünc meg kóſtoltál; halálunc óráján enged nékünc az te ſzent teſtednec és vérednec mél-*

K tó

imádságoskönyvében bukkantunk azonos szövegrészletekre, majd a műve másodlagos felhasználására utaló megjegyzése alapján kezdtünk nyomozni Mihálykó János evangélikus imádságoskönyve után. Szövegösszevetéseink során beigazolódott, hogy a töredékeken fennmaradt, római számokkal ellátott imádságok azonosak a Mihálykó által összeállított evangélikus imádságos- és énekeskönyv megfelelő szövegrészleteivel. Arra is fény derült azonban, hogy a töredékek nem az eredetiben rendelkezésünkre álló 1642. évi lőcsei

MARKALFITT VITETIC
az Salamon Kiraly eleibe, az ô Felesegevel egyetembe, Pulicana aſzſzonnyal.

Mikoron üle Salamon Kiraly az ô Attyának Dauid Királynac ſzekiben, kellyes leuen bölczeſſegel és gazdagſagockal, Lata egy neminen ü embert nap keleti felöl iönni kinec neue vala Markalf. Ki tekentetre rut é iſzonyu ember vala, de mind az által vala igen ekeſſen ſzollo.

Az ô Felesegeis Pulicana nevö aſzſzony vele vala, mely igen ektelen rut és paraſzc aſzſzony allat vala.

Mikoron azért Salamon Király mind ketiöc eleibe vitetté volna, allanac vala ô elöttc ketten egy más ſzemeben nezven.

MARKALF ALLAPATTYA.

VALA penig Markalf rövid allapatu embes

A bölcſeſſec ſol tartya, gyakorlatoſſagoc teibül. *Salamon.*

Minden allat az ô termeſzetire hayland o, és rater. *Markalf.*

A mely abroſzt igen el viſelnec, azö ſze valic, és csöpüc.

Salamon.

Az igaz Biro á mit ert, azt ſzollya.

Markalf.

Az mely Pûſpöc fölöttc, halgato, vegy aytoa alova tetetic,

Salamon.

A tanitoc meſtert riſzeſſegöcn kel tartani, és folni kel az ô veſzſzejetül.

Markalf.

A ki az ô birajanac poſaiat törlögeti, az ô ſzamarkaiac ſzokta tapogatni és töröl söini. *Salamon.*

Az erös hatalmas ember ellen, és az lyo viz ellenne törekedgyel:

Markalf.

Az erös Sas meg ſzokta mélyezni, és nyuzni az egyeb madarakat.

Salamon.

kiadásból, illetve a csupán mikrofilmen tanulmányozható 1640. évi bártfai kiadásból valók.[11] A fennmaradt szövegrészletek ortográfiai és tipográfiai sajátosságai alapján arra következtethettünk, hogy a két csonka ívnyi töredék az elveszett csepregi kiadáshoz készülhetett. E feltevés igazolására vezetett a betűtípusok összehasonlítása, melynek eredményeként megállapíthattuk, hogy a keretdíszként alkalmazott körzet és a felhasznált valamennyi betűtípus azonos formában fordul elő Farkas Imre 1630. évre kiadott kalendáriumában.[12] Bár a két csonka ívnyi töredék nem pótolhatja az egykor Sárospatakon meglevő csepregi kiadványt, mégis örvendetes, hogy ma már legalább némi fogalmat alkothatunk Mihálykó János imádságos- és énekeskönyvének a csepregi Farkas-nyomdában megjelent 1630. évi kiadásáról.

A csepregi kiadvány töredékei ugyanúgy Pázmány Péter egyik vitairatának — a Sallai István püspöki (Pozsony megye) plébános nevével megjelentetett *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630) című munkának[13] — festett papírkötéséből kerültek elő, mint a Farkas-nyomda nemrég ismertetett 1631. évi kalendáriumának és Árgirus-

[11] RMK. I. 727, 172—174., 178—179. és 182—183. l.
[12] RMK. I. 589.
[13] RMK. I. 595. 2. példány, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár 1983-ban értékes kéziratért átengedett a Borda antikváriumnak.

kiadásának részletei.[14] Az ugyanezen kötéstáblából kiáztatott negyedik töredék egy ismeretlen Salamon és Markalf kiadás emléke. Ez is csupán két ívből áll, amelyen a nyolcadrétű népkönyv A^2, A^4 és A^5 szignatúrájú, valamint a nem szignált A^7 levele maradt fenn. Az A^2 levél rektóján az ajánlás utolsó három bekezdése olvasható. Maga a mű az A^2 levél verzóján kezdődik a „Markalf itt vitetic az Salamon király eleibe" fejezetcímmel. Hogy ez a töredék is a Farkas-nyomdából való, azt a szövegkezdő M iniciálé önmagában is igazolja, mert ugyanezt a fametszetes kezdőbetűt Farkas Imre már korábban használta.[15] A betűtípusok vizsgálata alapján azt is megállapíthattuk, hogy a töredék szövegének szedéséhez használt két antikva típus és a balra dőlt sajátos j-betűjéről könnyen felismerhető kurzív típus egyaránt megtalálható Farkas Imre 1630. évre kiadott kalendáriumában.[16]

Az Árgirus-kiadás töredékeinek ismertetésekor már utaltunk arra, hogy a most előkerült töredékek értékesen gazdagítják a Farkas-nyomda kiadói politikájára vonatkozó ismereteinket. Eddig ugyanis szinte kizárólag a magyar kalendáriumok képviselték a népszerű kiadványtípust a Farkas-kiadványok között. E töredékek alapján nyilvánvaló, hogy Farkas Imre gazdaságossági szempontokat és az olvasók igényeit is figyelembe vevő, átgondolt kiadói terv alapján dolgozott. A vallásos témájú, hitbuzgalmi művek és vitairatok kinyomtatásával egyértelműen a dunántúli evangélikus egyház céljait, megerősödését támogatta. Emellett azonban olyan műveket is közreadott, amelyek a XVII. század első felében már az elég széles körben igényelt szórakoztató, könnyebb olvasmányokhoz tartoztak, s így nagyobb példányszámban is gyorsan vevőre találtak. Nyilván ezért határozta el az egymástól műfajban és irodalmi értékben eléggé eltérő, de egyaránt népszerű két mű — a verses Árgirus-história és a vaskosabb tréfákat kedvelők körében Európaszerte olvasott Salamon és Markalf népkönyv — közreadását.

Ez utóbbi humoros történet kéziratos másolatok és külföldi kiadások alapján terjedhetett el Magyarországon, mert Tinódi Sebestyén már 1548-ban utalt rá a *Sokféle részegségről* írt énekében.[17] Bornemisza Péter „haszontalan történet"-nek minősítette a Salamon és Markalf históriát.[18] A bölcs király felett szópárbajban győzedelmeskedő, furfangos paraszt története azonban Magyarországon is egyre inkább elterjedt, sőt a XVIII. századi népies ponyva-kiadásokban újabb virágkorát élő, kedvelt olvasmánnyá vált.[19]

A joggal kelendő nyomtatványnak ítélt népkönyvet magyar nyelven először 1577-ben Heltai Gáspárné adta közre. 1591-ben Johann Manlius, a 17. század első évtizedében pedig a Heltai-sajtó nyomatta újra a mulattató elbeszélések gyűjteményét.[20] E kiadásokon kívül csupán egy debreceni és egy XVII. századi lőcsei Salamon és Markalf-népkönyv maradt fenn.[21] Most az eddig ismert kiadások sorát kiegészíthetjük azzal, hogy a Dunántúl magyar

[14] Soltész Zoltánné: *A csepregi Farkas-nyomda eddig ismeretlen kalendáriuma és Árgirus kiadása*. MKsz 1984. 224—233.

[15] Zvonarics Mihály: *Magyar postilla*. Csepreg, 1628. RMK. I. 567. 650. l. Mivel ebben a kötetben az iniciálét még kevésbé kopott dúcról nyomták, a Salamon és Markalf-kiadás a Zvonarics-mű, vagyis 1628 után készülhetett.

[16] RMK. I. 589.

[17] *Régi magyar költők tára. XVI. századbeli magyar költők művei*. Szerk.: Szilády Áron. II. köt. Bp. 1881. 266. l. 108. sor.

[18] Bornemisza Péter: *Negyedik része az evangéliumokból való tanúságoknak*. Sempte 1578. RMK. I. 146, 839. verzó és 862. rektó lev.

[19] Holl Béla: *A Salamon és Markalf magyar kiadásairól*. MKsz 1965. 351. 14. jegyzet.

[20] Az első kiadást ismerteti Holl *i. m.* 351. és RMNY 389. — A Manlius-féle és az újabb kolozsvári kiadást leírja: RMK. I. 247 = RMNY 668, valamint RMNY 935.

[21] A debreceni kiadást hely, év és nyomda nélkül közli RMK. I. 365. A könyvdíszek és betűtípusok alapján e sorok írója állapította meg, hogy a nyomtatvány 1596 után, Lipsiai Rheda Pál idejében, Debrecenben jelenhetett meg. Soltész Zoltánné: *Impressum nélküli*

lakosságának szórakoztatására — feltehetően az 1631. évi csepregi kalendáriummal azonos évben, 1630-ban — Farkas Imre is kinyomtatta a humoros népkönyvet.[22]

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Bél Mátyás tudománytörténetének keletkezéséhez. Ha egyszer feldolgozásra kerülnek Bél töredékben maradt historia litterariájának eredeti kéziratai, talán sikerül rekonstruálni azt a nagyszabású elgondolást, amely minden egyes kézirat áttanulmányozása után egyre több részletkérdésben válik előttünk világosabbá. Ezek közé az autográfok közé tartozik az esztergomi Bibliotheca (Főszékesegyházi Könyvtár) Batthyány-féle gyűjteményének *Catalogus IX. Titulus VII/b. no 1.* jelzetű füzete is. Az egykorú papírkötést viselő, 20,5×32 cm. nagyságú, 36 számozott lapból álló értekezés *Sectio secunda* felirata jelzi pontos helyét a tervezett szintézisben, *De versionibus Bibliorum Hungaricis* címe pedig azt, hogy irodalomtörténeti érdekű fejezettöredékről van szó.

Az áttekintés két nagy fejezetre (membrum) oszlik, az egyik tíz, a másik hét paragrafusra bontva. Az első fejezet a magyar bibliafordítás, pontosabban *bibliaismeret* kezdeteit tárgyalja, a második a Károli Gáspárt megelőző korszakot, valójában azonban csak Sylvester János fordítását, de azt terjedelmesen és nem is minden tanulság nélkül (*Új Testamentum*, 1541). Ezúttal csak a kezdeteket tárgyaló fejezet tudománytörténeti érdekességeire hívjuk fel a figyelmet, bár az utóbbi is megérdemelné, hogy foglalkozzék vele a Sylvester-szakirodalom.

A fejezettöredék elöljáróban azzal a gondolattal indul *(De prima omnium versione Hungarica)*, hogy nemcsak az adatok hiánya miatt tudunk keveset a magyar bibliaismeret előzményeiről, de azért is, mert a köztudat — kissé egyoldalúan — csupán a nyomtatott (teljes) kiadásokat tartja számon, az orális vagy kódexirodalmi előzményeket nem. Tehát Károli, Szenci Molnár és Káldy fordításait (1. §). A felsoroltak közül ráadásul Szenci Molnár voltaképpen nem is fordítója, hanem a Károli-kiadásnak korrekciós célzattal munkálkodó átdolgozója volt mindössze *(„... qui versionem Carolii emendavit.")*. A mű egyébként 1608-ban jelent meg Frankfurtban (3. §).

De vajon ezek lennének csakugyan a kezdetek? — teszi fel a kérdést Bél, nyilván azért, mert véleménye szerint a történeti források mást mutatnak. Theodorétosz *(Cyri urbis Syriae episcopus)* az V. sz. közepén például hivatkozik a keresztény térítések egyetemes jellegére, mely Szkitiát sem kerülte el. Az eseménynek az ad különös jelleget, hogy a gothiai térítő akció *anyanyelven* folyt, miként ez más népek esetében igazolható is (Ulfilas bibliája). És ide kívánkozik Hieronymus adata, mely szerint *„Hunni discunt Psalterium"* (6. §).

Menandrosz Protéktor bizánci történetíró híradása viszont azért valószínűsíti a keresztény tanok korai ismeretét a nomád szkita-magyarok körében, mert a gyakori követjárásoknak ez természetes eszmetörténeti velejárója volt (7. §). Végül figyelembe kell venni — mondja Bél Mátyás —, hogy a Kárpát-medencében sem volt ismeretlen a kereszténység (8. §). Géza fejedelem és István király uralma alatt tehát jobbára a krisztianizációs világszemlélet felerősödéséről, semmint behozataláról lehetett szó az államalapítás idején (9. §).

---

régi magyar nyomtatványok meghatározása. MKsz 1961. 72—74. Vö. RMNY App. 64., valamint RMNy 960. A lőcsei kiadást leírja RMK. I. 1599.

[22] E feltevést valószínűsíti ZSIGMONDY Árpádné betűtípusvizsgálata is, amely szerint a csepregi Salamon és Markalf népkönyv és az 1631. évi csepregi kalendárium töredékei azonos korúak. Szíves közlését ezúton is köszönöm. — A csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékeinek jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban RMK. I. 590a.

Végül azzal a gondolattal zárul e fejezet tetszetősen érvelő hipotézisláncolata, hogy az előzményekhez mérten a reformáció új lendületet adott ugyan a Biblia népszerűsítésének (magyar nyelvű nyomtatás), de minderre — más nemzetekhez viszonyítva — nálunk már érezhető fáziskésésben került sor. Amikor Károli Gáspár fellépett az első, teljes magyar bibliafordítással (Vizsoly, 1590), előszavában joggal vádolta súlyos mulasztással egyfelől papi elődeit, másfelől és legfőképpen a világi fejedelmeket, akik efféle igénnyel sohasem léptek fel az egyházzal szemben, noha jól tudták, hogy támogatásuk nélkül nehezen fognak ilyen nagy vállalkozáshoz. Hasonlóképp vélekedett Szenci Molnár is, egyedül Káldy vette számba előzményként a kódexek kéziratos bibliatöredékeit.

Bél Mátyás eszmefuttatásának akkor is megmarad kétségtelen kortörténeti értéke, ha azt mondjuk, hogy mindezzel a koncepcióval ma már mit sem tudunk kezdeni. Ám a sommás ítélettel csak részben osztunk igazságot, mert nem hallgathatjuk el ugyanakkor azt a különös tényt sem, hogy miközben a bizánci történeti források[1] és a patrisztikus adalékok *interpretációi* a XVIII. sz. óta *tudománytörténetileg elavultak* ugyan, tényanyagként ismételten előfordulnak a magyar bizantinológiai szakirodalom apparátusában, természetesen a Bél Mátyásénál szigorúbb kritikai megvilágításban.[2]

V. Kovács Sándor

Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez. Sajtótörténeti érdekesség az a vádaskodás, amely a *Magyar Kurír* szerkesztéséért Decsy Sámuel,[1] Pánczél Dániel[2] és Márton József[3] között történt. Írt erről Kókay György *A magyar sajtó történetében*: „Decsy Sámuel és Pánczél Dániel... viszonyára jellemző hogy... 1809-ben... Előbb Decsy jelentette fel Mártont... később pedig Pánczél vádolta be titkon Decsyt..."[4]

Mint általában a levélírók sérelmeit legőszintébben, legrészletesebben a baráti levelezésük fedte fel előttünk, így ebben az esetben is Decsy és Márton Kazinczy Ferenchez intézett, most előkerült leveléből[5] tudtuk meg, hogy valójában mi történt és miért szünetelt a *Magyar Kurír* 1809. dec. 19-től 1810. jún. 5-ig.

Sajnos, nem ismerjük Kazinczy Ferenc válaszleveleit, de akármint vélekedett az irodalmat irányító Mester, a tekintélyét bizonyítja, hogy Decsy Sámuel és Márton József tőle remélte ügyének igazságos elbírálását.

Érdekes ugyanezt az eseményt a két levélíró kétféle magyarázkodásával olvasni. A *Magyar Kurír* szerkesztője ekkor Decsy Sámuel és Pánczél Dániel volt.[6] Márton József akarta megszerezni Decsytől a szerkesztés jogát, bár ezt levelében tagadta, csak panasz-

[1] A bizánci források növekvő szerepe figyelhető meg a „zenei őshaza" kutatásában is újabban (Petrassevics Nicefor egri zenekutató történész szíves közlése). Mindezeket alátámasztja a nemrég megjelent szintézis is: Dobszay László: *Magyar zenetörténet*. Bp. 1984. Gondolat K. 17—35. passim, különösen a *Bizánc és a szláv környezet* c. fejezet.

[2] A kézirat tanulmányozásáért Dr. Beke Margit mb. igazgatónak tartozom köszönettel.

[1] Decsy (Decsi) Sámuel (1742—1816). Levélváltása Kazinczyval ismeretlen.

[2] Pánczél (Pántzél) Dániel (1759—1827). Levélváltása Kazinczyval ismeretlen.

[3] Márton József (1771—1840) 1806-tól a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára. = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* VIII. köt. 736.

[4] Bp. 1979. I. köt. 245.

[5] Miskolc Állami Levéltár. Kazinczy Gábor iratai XIV—18. [Ezt az anyagot feldolgoztam. Készül a Kazinczy Ferenc levelezés-sorozat 24. és 25. kötete, a baráti és a hivatalos levelezés, ebből emeltem ki a sajtótörténeti szempontból érdekes két levelet.]

[6] A sajtótörténet tudományos feldolgozása nem nélkülözheti a sajtóbibliográfia minden impresnum-adatra kiterjedő ismertetését. Értékelhetjük a periodikumok belső tartalmát, a szerkesztők érdemeit, de hiányolhatjuk azt, hogy a kiadvány életrajzi eseményeit időrendi felsorolásban nem láthatjuk. A *Magyar Kurír*ról ezeket az adatokat lehetne egyetlen tekintettel megismernünk:

kodott Kazinczynak, de nem írt arról, amivel Decsyt vádolta; célja eléréséért Pánczéllal szövetkezett, vele együtt bevádolta Decsyt az Udvarnál a Károly császári, királyi főherceg tábori parancsának franciapárti fordításával és a *Magyar Kurír*ban való közlésével. Márton azonban ugyanitt önmagának ellentmondott, mert francia-ellenes magatartásnak minősítette azt, hogy Decsy, a betegségére hivatkozva szünetelteti a lapot, inkább, mintsem a francia háborúskodásról írjon. Ugyanakkor azt is elismerte, megírta, hogy Decsy „terhes beteg". Végül, tény az, hogy Decsyt a vád alól felmentették, a *Magyar Kurír* Decsy és Pánczél kezében maradt és csak a kettejük halála után, 1827. dec. 15-től vette át a szerkesztést Márton József.

Pánczél nem maradt hálátlan. Decsy halála után kilenc évvel, 1825. febr. 18-án írta a Magyar Kurírban a tisztelt Olvasóhoz:

„Ezen érdemes társamnak halálakor jó szívűség- ből azt a' kötelezettséget váloltam magamra, hogy jövedelmemet az ő minden vagyon nélkül hátrahagyott Özvegyével és öt árvájával megoszszam. Az olta esztendőnként minden 100 fizető Olvasótól egészen a' mai napig száz-száz forintot adtam nékiek 's fogok adni míg élek és magamnak leszsz, az akkor meghatározott mérséklet szerént..."

* * *

Decsy Sámuel és Márton József leveleinek befejező sorai nem sajtó- és irodalomtörténeti adatokat közölnek. Történet ez is, nem akármilyen, magyar történelem; I. Ferenc[7] osztrák császár és magyar király leánya, Mária Lujza „megmátkásítása" a nagy Napoleonnal. Az esemény körülményeinek a levelekben megírt részletes, hiteles ismertetését, ahogyan a népünk ajkán élt, ahogyan ezen a világ csodálkozott, a tényeket megállapító tudományos történetírás nem részletezheti. A szépirodalom állított emléket az ünnepélyes házasságkötésnek, erre az alkalomra Kazinczy Ferenc verset írt: A' Nagyság' és Szépség' diadalma, Napóleonnak 's Luizának mennyegzőjöknél. Nyomtatásban megjelent Sáros Patakon, Szentes József nyomdájában 1810-ben, 2 lapon.

Magyar Kurír. 1833. jan. 1.: *Bétsi Magyar Kurír és Sokféle Toldalékául*. 1834. ápr. 8.: *Bétsi Magyar Kurír. Megj*. Pozsonyban egy, egyetlen szám. 1786. júl. 1-én.; 1786. dec. 2.: *Béts. 1786. júl. 1. — 1834. dec. 31. Megj*. hetenként kétszer. *Szünetelt* 1786. júl. 1.—1786. dec. 2.; 1786. dec. 2. (!)—1787. jan. 2.; 1793. jan. 1.—1793. márc. 19.; 1805. nov. 29.—1805. dec. 13.; 1809. dec. 19.—1810. jún. 5. *Szerk. Kiadó* Szatsvay Sándor, 1793. márc. 19.: Decsy Sámuel, 1798. jún. 1.: Decsy Sámuel és Pántzél Dániel, 1816. jan. 25.: Pántzél Dániel, 1821. nov. 27.: Pántzél Dániel és Igaz Sámuel, 1824. szept. 21.: Pántzél Dániel, 1827. dec. 15.: Márton József. *Ny*. „Siket némák nyomdája", 1810. jún. 5.: Haykul Antal, 1820. febr. 15.: Hirschfeld Félix, 1820. júl. 7.: Stöckholzer Hirschfeld Félix, 1823. jan. 3.: Haykul Antal. 8r., 1813. júl. 2.: 4r.

Íme, a Magyar Kurír fejlécében lovagló „deres" bizony elég sokszor botladozott. A könyvtári lelőhelyjegyzékekből megtudjuk, hogy milyen olvasott, elterjedt lap volt a *Magyar Kurír;* a teljes évfolyamokon kívül duplum évfolyamok és számok is vannak az OSZK-ban. Valamennyi budapesti nagykönyvtárban van több teljes és részben hiányos évfolyam. Tizenegy vidéki nagykönyvtár állományáról nyilvántartjuk, hogy hol találunk teljes évfolyamokat és hol van meg csak az a példányszám amit éppen keresünk. Határainkon túl Kolozsváron vannak teljes és hiányos évfolyamok. A *Magyar Kurír*nak tíz társlapja volt, ha ezek címváltozásait külön számítjuk. Ezen kívül nyilvántartunk lelőhelyjegyzékkel negyvenkilenc nem szövegközi mellékletet. [Ez a kéziratom, a történelmi Magyarország sajtóbibliográfiája (1705—1849) évtizedek óta várja a megjelentetését.]

[7] I. Ferenc 1792—1835-ben volt osztrák császár és magyar király. A házasságkötés 1810. ápr. 2-án történt. = *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. II. köt. 626.

1.

Különös Érdemű Nagy Hazafi,

Kedves Barátom Uram!

Nagy örömmel vettem Nov[ember] 30 dikán 1809-ben hozzám utasított betses levelét,[8] és arra már régen feleltem volna: de leírhatatlan sok bajokon mentem által három hónap olta. Azokba engemet Decsi Sámuel Ujságíró kevert, még pedig méltatlanúl. Illő hogy erről is írjak egy két szót. Ő tőle az Ujság Redactiója a' mult Aprilisben egy Fels[éges] Rendelés által elvétetett és abban én neveztettem ki az Ujság jövendőbeli Redactorává: noha én azt soha sem egy szóval sem tsak egy sor írással is nem kértem, és hogy kérjem még tsak az se fordult meg az eszemben soha is. A' Decretum kiadása a' Fels[éges] Cancellarián haladott — és azomban a' Frantziák közelgettek 's el is jöttek. — Andreossy Gubernator egy Magyar Literatort kívánt az idevaló akkori Municipolitástól: Decsi Sámuel Requisitioba tétetik, de terhes beteg volt. A' Komiszáriusok [!] azomban hozzám útasítja, — roszsz tzélból tudnivaló. Azok engem elvisznek. — Én úgy viseltem magamat mint betsületes ember és a' mint jó Hazafinak kellett. — Engemet Maret Miniszter dispensál, 's Batsányi Úr vétetik elő, 's a' t. Alig jött viszsza Ő Felsége; hogy Decsi egész Famíliástól Audientiára megy 's hoszszú rágalmazást ad bé ellenem. Ez sok investigatiora adott alkalmatosságot a' Politziai Hof-Stelle által. Ez engem minden tekintetben híbátlannak 's betsületes embernek találoan felőlem igen jó és szép Bizonyságtételt adott fel Ő Felsége eleibe; valamint ellenben Decsi Sámuel felől ollyant, a' millyent mint nem emberséges ember érdemlett. Egyszersmind *megtiltotta** *a' Politikai Hofstelle már most*, az ő Újságát, 's itt látszik osztán, hogy ez a' Fels[éges] Magyar Cantzellariával öszveütközött. Most már Decsi keresi a' Fels[éges] M[agyar] Kantzellária közbevetése által, hogy megnyerje tovább is az Ujságírást, és valóban azt is kéri az Ő Felségétől, hogy Decsynek** örökségül adassék a' Privilegium, a' famíliájának. Megnyeri é? megválik. Én már tökélletesen ki lévén mentve egy betsület nélkül való ember rágalmazásai alól; minthogy soha nem kértem az Ujságírást, most sem kérem. Elég satisfactio az nékem, hogy Detsit minden ember annak esmeri, a' kinek és tudom ötet lennie. Nevezetes zúg volt ez Detsi Instántziájában, hogy magáról nem szégyenlette ezt írni: *készebb* volt ő magát betegnek *tettetni*, mint a' Frantziák[na]k szolgálatot tenni: más részről, elébb sokkal kinyomtattatta egy a' Fr[ancia] Censura alatt irtt újság darabjában, hogy ö 6-diki Májusba megbetegedvén 6 hétig terhes beteg lévén, nem írhatott ujságot s. t. b. Ez kisült reá, 's több ilyenek. —

Hogy Batsányi Úr itt hagyván Hites Társát, a' Frantziákkal elment, itt közönségesen azzal tartják, 's a' Politziától is azt hiszik.

Ezek után először is azt a' nevezetes Ujságot írom meg: hogy Napoleon Császár, Ő Felsége leányát Ludovika Cs[ászári] Hertzeg kisaszszonja, eljegyzette magának. Tegnapelőtt estve érkezett ide a' Frantzia Nagy ember mint Kurír, hogy mivel már a' mi Követünk is aláírta ezt az egyezést a' Printz*** Neuchatel Berthier, 20 dikán megérkezik ide, a' kivel a' Fő H[erce]g Aszszony a' formalitások szerént öszvekél. — Alig tudtunk ennek itt hitelt adni: de azomban ez már valóság. Nem kiált é itt fel Kedves Barátom Uram: Bella gerant alii s. t. b. Úgy van az a' szegény ember elébb házasodik 's azután verekedik, a' Nagy Urak nem úgy.

A' Lexicon [10] 1 ső Részét, úgy szinte a' hibázott árkusokat is. t. i. a' Bb, Cc, Dd. árkust megküldöttem Eggenberger Könyvárosnak még Januarius elején: de *író papiroson:* mert

[8] Az említett levél holléte ismeretlen.

[9] Batsányi János (1763—1845). „Napoleon 1809. Bécset megszállván, a Bassanói herceg, Batsányinak kufsteini fogolytársa, vele fordíttatta le a franczia császárnak a magyarokhoz intézett proclamátioját; ezért kénytelen volt Batsányi a béke megkötése után a kivonuló francia sereget követni." = Szinnyei I. köt. 321. h.

* utána javított, olvashatatlan szó

** az i és az y betű javított

[10] Az említett „hibás árkusokat" tartalmazó lexikon Márton József munkája: *Új német magyar lexikon, vagy is szókönyv*. Kazinczyhoz olyan példány került, amelyben az akkori „nyomda ördöge" is megtette a kötelességét. A második kiadás megj. Bécs, 1810—1811. I—II. köt. (Az első kiadás uo. 1803—1807.)

*** utána áthúzva: Bert

az elébbeni becses levelében nyilván *író papirost* írt Kedves Barátom Uram. Azonban a' hibázó árkusokból, minthogy író papiroson nem is találtam mind a' hármat kétszeresen küldöttem; író és nyomtató papiroson.

A' Vármegyék Mappájának[11] már tsak Trentsén és Borsod hijja ezek is elkészülnek tavaszig már a' Metszőnél is vagynak. Akkor osztán kipótolom az Atlást is.

Hogy Pósa Gábor[12] Úr[na]k olly rövid időre lehetett tsak szerentséje Kedves Barátom Uramhoz, azt én is sajnálom. Sajnálom azt is, hogy nem segíthettem most ezt a' jó igyekezetű ifjat, mert magam is alig tarthatom ezen mostoha időben familiámat, *tsak e' tanítás által!* Kérem Kedves Barátom Uramat, hathatós szavával segítsen ezen ifjú ember nagy Tekintetű és Tehettségű Attyafiainál, ő bizonyosan háládatos lesz. Én ugyan beszerveztem ötet a' Kis Eszterházy Hertzeg mellé, a' hol magyar Nyelvet tanít; de ez még nem elég: mert a' Kis Hertzeg Aprilisban elmegy Kis Martonba, 's akkor vége az Uraságnak Novemberig, azomba minthogy oda igen tsínosan kell járni; most pedig éppen a' ruha az, a' mit alig szerezhetni a' drágasága miatt: ennek nincs olly szembetünő haszna még most, hanem lehet a' jövendőkre nézve 's lesz is.

A' Rosfokó [Rochefoucauld] Maxszimáit[13] már itt széltire olvassák tanítványaim: egyéb betses Munkáit Kedves Barátom Uramnak sok írkálásim után sem szerezhetém még meg. Az őszszel mult esztendeje, hogy mintegy 80 forint ára könyvet vettem Kis Istvánnál Pesten lévén, — kész pénzen, 's még ma sem kaptam egy darabot is. Illyen a' Magyar Könyváros!! Hogy boldogulhatnánk tehát! Nyomorúság a' mi Literaturai dolgunk.

Minthogy a' mai Postától nem akartam tovább halasztani az írást, kéntelen vagyok sietve írni: hanem kipotolja siettségbeli hijánosságomat talán az megírt ujság fontos volta.

Többnyire, midőn Pósa Úrra nézve ujjólag is kérném Kedves Barátom Uram Pártfogását, magamat szívességebe ajánlom vagyok míg élek Nagy Érdemű Barátom Uram-[nak]

igaz szivű barátja

Márton Jósef.

Bétsben Febr. 16dik 1810.

2.

Tekintetes Ur,

nagy érdemű és tudományú hazafi!

Képzelem, hogy valamint mások sokan, úgy a' Tekint[etes] Úr is a' Magyar Kurírnak ezen esztendő kezdetétől fogva való halgatásán tsudálkoznak, annak előfizetői pedig bosszonkodnak — Ennek nem én, hanem az én Aesopus termetű, ábrazatú, és fekete lelki ismeretű újság író társom[14] és az ide való Csász[ári] Vniversitasban magyar nyelvet és litteraturat halgatok nélkül szűkölködő Professor Márton Jósef a' valóságos okai. — Az elsőbb, a' kit én 12 esztendővel ennekelőtte nem kénszerítésből, nem a' Felsőség parantsolatjából, hanem egyedűl szegény sorsán való felebaráti szánakozásból, harmadosnak magam mellé vettem, minekutánna minden jövedelmét a' Bécsi ringyókra költötte, és sem a' tőrvény utján, sem a' Fels[éges] magyar Cancellária előtt, a' köztünk való

[11] Magyarország vármegyéinek térképe a bécsi *Magyar Hirmondó* melléklete volt, Márton József adta ki. Valamennyi térképet Karacs Ferenc metszette. A Kazinczynak ígért teljes kötet: *A Magyar Atlás az az... Vármegyéknek különös táblái.* Bécsben jelent meg, 1811-ben, 62 táblát tartalmazva. = PATAKI Dénes: *A magyar rézmetszés története.* Bp. 1951. 150., 34. tétel. Repertorium, vagy is Mutató Táblák... is készültek, megj. 1812-ben.

[12] Pósa Gábor orvosdoktor, három munkája jelent meg. = SZINNYEI XI. köt. 61. Mit tett az érdekében Kazinczy, nem tudjuk, levelezésük ismeretlen.

[13] Mártontól tudtuk meg, hogy Bécsben „széltire olvassák" a *Herczeg Rochefoucauld maximái és morális reflexiói három nyelven* c. kötetet. Ezt franciából németre fordította August SCHULTZ, magyarra KAZINCZY Ferenc. Megj. Bécs—Triest, 1810. XXII, 202.

[14] Pánczél Dániel.

Contractust fel nem forgathatta, következésképen, a' Kurír jövedelmének felét meg nem nyerhette vólna, két vagy három esztendővel ennekelőtte, a' Kurír birasára régen vágyakodó Márton Józseffel ellenem titkon öszve szővetkezett, és éjjel nappal abban tőrték a' fejeket, hogy engemet 18 esztendőtől fogva sok munkával és fárattsággal keresett kenyeremtől meg foszthassanak. De arra semmi alkalmatosságot nem találván, a' múlt 1809 esztendőnek Aprilis hólnapjában, a' Fels[éges] Cancellariának el mellőzésével, az ide való Policey Hofstellénél avval vádoltak, hogy én azon tábori parantsolatot, mellyet Generalissimus Cs[ászári] Kir[ályi] Fő Herczeg Károly Aprilis 6-ik napján ki adott és én a' következett napon, a' 28-ik Kurírban a' Magyar Publicummal kőzlőttem vala, rosszúl fordítottam, annak valóságos értelmét meg változtattam, abból sok szót ki hagytam, és hogy Napoleon Fr[ancia] Császárnak (most már sogorunknak) vitéz tetteit mindenkor magasztaltam, 's annál fogva frantziásan való gondolkozásomat a' Publicum előtt ki mutattam.

Ezt a' hitetlen vádat a' nevezett Policey Hofstelle a' Fels[éges] Magy[ar] Cancellariaval kőzőlvén, arra illy officialis választ vett, hogy azon tábori parantsolatot senki jobban nem fordíthatta vólna, hogy annak értelme legkissebben sem változtatott meg, hogy abból semmi ki nints hagyva, és hogy a' miket én a' Napoleon Császár vitéz tetteiről a' Kurírba írtam, azokat a' Policey Hofstelle censurája alatt lévő Bécsi Német és deák ujságokban fel lehet találni.

A' Fels[éges] Magy[ar] Cancelláriának ezen feleletével Márton József és az ő testi lelki baráttya és czimborás társa *Engel*[15] a' magyar nyelvet igazán nem értő magyar kőnyveknek censora, a' kiknek életemben soha semmit sem vétettem, meg nem élégédven Marton* a' politica dolgoknak akkori kórmányzóját, és a' Magy[ar] nyelvben tanítványát circumveniálta, 's előtte engemet rútul le festett, és Jakobinusi indulatu em[b]ernek lenni mondott. Ez a' kűlőnben szelid, kegyes és jó úr az ő gonosz vádjának hitelt adván, a' Fels[éges] Cancellariához egy handbilletet kűldőtt, mellyben azt kívánta, hogy engemet és gonosz czimborás társát, és az egész vád első kikoholóját Pánczélt a' Kurír írasától fosszon meg 's azt bízza Márton Jósefre.

De a' Fels[éges] Cancellária a' vádnak kútfejét mingyárt által látván, és az én ártatlanságomról is tőkélletessen meg lévén győzettetve, a' Fő Herczeg rendeléset nem eszkőzlőtte, hanem a' vádnak szoros meg visgálását Magyar Országról való vissza jövetelére halasztotta, 's azt a' múlt Januariusban végbe is vitte és maga reám nézve igen kedvező opiniojával együtt. Eő Felségének, a' ki e' dologról tellyességgel semmit sem tudott, az Udvarhoz fel kűldőtte, mellyre hogy még eddig a' Kir[ályi] kegyelmes resolutio le nem kűldődött, a' felette meg sokasodott instántziáknak, de főképen a' jelenvaló soha nem képzelt nagy következésű kőrnyűlállásoknak, úgymint Fels[éges] Urnak igen kedves első szűlőtt leányának, Mária Ludovica Fő herczeg Asszonynak Napoleon Császárral való megmátkásításának és a' mennyegzői fényes készűleteknek kell tulajdonítani.

Tekint[etes] Uram ! bőltsen által láthattya az Úr, hogy ennek a' két gonosz denunciansnak hazug vádja, jövendőben, a' Magyar nyelvre és litteraturára nézve káros következésű lehet. Hogyha ők nevezetesen Márton, érdemek szerént meg nem bűntetődnek, ők másszor is alkalmatosságot fognak gonosz feltételeknek eszkőzlésére keresni, melly miatt, kőnnyen meg eshetik, hogy a' magyar újságok, mellyeknek sok ellenségi vannak, egészlen el tőrőltetnek. Azért is szűkséges vólna nemzeti ditső nyelvűnknek fenn tartasára, ha nehány igaz szivű magyar Vármegyék ezek ellen a' gonosz emberek ellen satisfactiot kérnének, 's annál fogva a' vádoskodást megakadályoztatnák. De ezt a' Kir[ályi] resolutionak lejővetele előtt mivelni nem kell, mindazáltal addig is lehetne a' nemzeti nyelveket igazán szerető urakat előre disponálni, és egyik Vármegye gyűllésében megemlíteni. Több Vármegyek is találtatnak, a' kik Tek[intetes] Zemplén Vármegyének jó hazafiuságát követni fogják.

(Most már a' jelenvaló mennyegzői kőrnyűlállásokról. A' Főherczeg asszonynak Párisba való vitelére ide kűldetett Neuchateli és Wagrami herczeg Berthier, fényes úti tarsaival, tegnap előtt este, hét és nyólcz óra kőzt ide érkezvén, tegnap dél után, két és három óra kőzt, a' Schwarczenberg herzeg (!) Belvedér mellett lévő palotajából, számos hintókkal, igen fényes pompával a Csász[ári] várba vitetett, és a' Császárnak, 's Császári familiának bé mutattatott. A' Napoleon Császár képviselőjével Berthievel való őszve házasítás a' jővő vasárnapon, a' Páris felé való indulás ma egy hétre lészen. A'Fr[ancia] új Császárnét Braunauig a' Csász[ár] testőrző seregek fogják kisirni, ottan a' Napoleon testvér huga a'

[15] Engel János Keresztély (1770—1814). 1794-től cs. kir. könyvvizsgáló. = SZINNYEI II. köt. 1311—1315.

* áthúzva: e' dolgot

Nápolyi Királyné által veszi, Münchenben 24 óráig múlatnak, convojirozására** tizenkét ezer testőrző Fr[ancia] katonák küldettek, a' kik minden station fognak változni, minden station 200 személyre való asztal fog teríttetni. Napoleon Császár Straszburgig jön eleibe. — Itten, három nap szabad teatrumok és bálok adattatnak, három éjjel mind a' belső mind a' külső városok ki lesznek világosítva. A' Napoleon melly képét, melly igen szép brilliantokkal fel van ékesítve, és 160 ezer forintra betsűltetik, a' mennyasszonynak Berthier el hozta.

Ez a' soha nem képzelt tőrténet egész Európát bámulásra bírta, leszen is annak sok kővetkezése — Hogy el ne felejtsem. A' 14-ik Octoberi Bétsi békesség után Bacsányi a Fr[ancia] Status Titoknokkal Marettel Párisba ment.

Tőbnire úri favoriba álhatatossan ajánlott méltó tisztelettel vagyok Bécsben, Martzius 6-ik napján, 1810-ik esztend[őben].

A' Tekintetes Urnak

hóltig tisztelő szolgája

Decsy Sámuel

P. S. Alázatossan engedelmet kérek, hogy ez az óldal papíros tőrténetből meg tentásodott, késő lévén az idő, meg nem változtathattam.

V. Busa Margit

Egy külföldön tanuló magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei. Kerekes Ferenc, a debreceni Kollégium utolsó nagy polihisztor tanára, kétszáz évvel ezelőtt, 1784. június 29-én született az Arad megyei Erdőhegyen. Szülőfaluja iskolája után tanulmányait a debreceni Kollégiumban végezte, 1795-től 1811-ig. Itt főleg a korabeli filozófia (természettudományok) s teológia eredményeivel ismerkedett meg. Mivel hajlama eleinte a mezőgazdaság felé vonta, két évi kisújszállási tanítóskodás után a keszthelyi Georgikon hallgatója lett, majd Bécsben folytatta tanulmányait. Itt kapcsolatba került Pethe Ferenccel, a másik nagy tehetségű volt debreceni diákkal. Segített neki a *Nemzeti Gazda* szerkesztésében, s kiadta magyarul Rohlwes János Miklós *Barom-orvos* c. könyvét. Ugyancsak Bécsben jelentette meg 1815-ben a *Lúdas Matyi* első kiadását. 1816 második felétől Berlinben folytatta tanulmányait. Bécsből való távozásakor készítette el a tulajdonában levő könyvek jegyzékét. Berlinben, ránk maradó jegyzetei szerint, főleg botanikával, ásványtannal, kémiával foglalkozik. 1819-ben Pesten kiadta *Betrachtung über die chemische Elemente* c. munkáját, melynek alapján meghívták a pétervári egyetem tanárának, de a meghívást nem fogadta el. Annál inkább tehette ezt, mert 1815-ben a debreceni Kollégium meghívta tanárának, s ő a „megszólítást" elfogadta. Ettől kezdve a Kollégium bőkezűen támogatta Kerekes külföldi tanulását. Ránk maradt úti jegyzetei szerint 1819—20 táján Göttingába ment, s megfordult Wiesbadenben is. 1820 októberében pedig nyugat-európai útra indult, melynek során Németország, Hollandia, Belgium nagyobb városait — pl. Frankfurt, Harlem, Leiden, Haga, Rotterdam, Amsterdam — kereste fel, de eljutott Párizsig is. Útjáról részletes naplót készített, de ennek kézirata, sajnos, az antwerpeni napokkal véget ér (Ref. Koll. könyvtára, Debrecen, R 1204).

Debreceni tanszékét 1823 novemberében foglalta el. Itt a tanítás mellett sokoldalú tudományos munkásságot fejtett ki haláláig. Írt nyelvészeti (Értekezés és kitérések), matematikai (Négyes kistükör, A felsőbb mértan valódi alapelvei stb.), pedagógiai munkákat (A mathezis tanítási módjairól, Atyáskodás),[1] s jelentős szerepe volt a Kollégium

** utána áthúzott, olvashatatlan szó.

[1] Élete utolsó előtti évében, a szabadságharc végső napjaiban, 1849-ben adta ki Lunkay Andor álnév alatt *Kiáltó szó* című röpiratát „Európa keresztyén népeihez és fejedelmeihez". Ebben egy régi, már említett útleírásában is többször felhozott gondolatának ad hangot, az egyetemes békének tárgyalásos megegyezésekkel való biztosításáról, naivságig menő jóhiszeműséggel.

fűvészkertjének létrehozásában. 1837-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává választotta. 1850. július 29-én halt meg Balatonfüreden.

A már említett jegyzék után külön lapon szereplő megjegyzésből (NB) az tűnik ki, hogy Kerekes a könyveket külföldi útjain nemcsak gyűjtötte, hanem legalább is egy ideig, magával hordozta, hiszen legnagyobb részüket végül is Alster-Vorstadtban, vagyis Hamburg egyik külvárosában hagyta hátra egy Győri Ferenc nevű barátjánál,[2] néhány apróbb holmijával együtt. Ez a Győri Ferenc vagy hazautazóban volt s magával hozta a tovább utazó Kerekes könyveit is, vagy éppen hosszabb időt szándékozott Alsterben tölteni, s ott megvárta az útjáról visszatérő Kerekes Ferencet.

A jegyzék 113 tételt (címet) s jóval több darabot (kötetet) tartalmaz, és a könyvek tartalmának sokoldalúságával meggyőzően mutatja tulajdonosuk érdeklődésének kiterjedtségét. A legtöbb mű tudományos témákat dolgoz fel a kémia (orvosi kémia), ásványtan, bányászat, a mezőgazdaság, állat- és növénytan, gyümölcstermesztés, állattenyésztés, erdészet, történelem, neveléstudomány köréből, de találunk köztük szépirodalmi munkákat ókori íróktól (Vergilius, Horatius, az utóbbi Virág Benedek fordításában, s újkoriaktól (Don Quijote, Télémaque) el Csokonaiig. A kéziratok (M. S.) valószínűleg egyetemi jegyzetek és kivonatok. Ezek az „Egy Diáriumba versek" meghatározású tétellel együtt arra utalnak, hogy Kerekest nemcsak a tudomány, hanem a szépirodalom, főleg a költészet is érdekli, ami nem csoda, hiszen maga is írt verseket a bécsi *Magyar Kurír*ba, s ő írta a *Lúdas Matyi* kiadásának verses bevezetését is.

Kerekes könyvek iránti érdeklődését mutatja, hogy birtokában volt Széchényi Ferenc könyvtárának több kötetes katalógusa. De akad a könyvek közt mappa is, pl. a debreceni rézmetsző diákok 1804-ben kiadott *Oskolai Magyar Új Átlása*, s helyet kaptak a korabeli magyar természettudósok, Földi, Szentgyörgyi József, Zay Sámuel, Benkő Ferenc is.

A legtöbb mű német nyelvű, de van közöttük angol, francia, olasz és természetesen latin nyelvű is. A szép számban szereplő szótárak (német, angol, francia, olasz), nyelvtanok a tulajdonos nyelvtudását, nyelvi érdeklődését is képviselik. A könyvek a jegyzékben némileg csoportosítva vannak tárgykörök szerint (auktorok, szótárak, nyelvtanok).

Legtöbbjük friss megjelenésű, a XVIII. sz. végéről vagy a XIX. század elejéről való, ami tulajdonosuk korszerű tudományos érdeklődését jelzi. Mindössze a latin auktorok körében találunk XVII. századból származó kiadásokat.

Mindenesetre: a könyvjegyzék előre vetíti Kerekes később kibontakozó polihisztori tevékenységét (Mutasd meg a könyvtárad, s megmondom, ki vagy !) és sokoldalú tanári, tudósi munkásságát, egyben remek dokumentuma annak, ahogy a peregrináló magyar diákok a fejlett nyugati tudomány eredményeit igyekeztek a maguk és hazájuk számára begyűjteni.

A jegyzék:

(Rövidítések: B. = Band vagy Bände, u. = und, v. = von.)
Könyveim Seriesse. Bétsben, 8. Sept. 1816.
\+ Physikalisches Wörterbuch von D. J. C. Fischer, Tom. 1—7. Göttingen, 1798—1800.
Grundriss der Chimia von D. J. A. C. Gran, besorgt von D. C. J. Buchholz. T[eile]. — Halle u. Berlin, 1809.
\+ Versuch einer wissenschaftlieher (!) Anleitung zum Studium der Landwissenschaftslehre von Leop[old] Trautmann, 2 B., Wien 1800.—1811.
Handbuch der Pharmazeutischen Praxis von J. V. C. Fischer, Pest, 1811.

[2] Szinnyei lexikona szerint: „Orvosdoktor, magyarországi nemes származású. Munkája Dissertatio inauguralis medica de erysipelate, Viennae, 1818." Többet nem sikerült kideríteném róla.

+ Lehrbuch der Chimie mit besonderer Hinsicht auf Technologie v. K. A. Neumann. Grundlehre der Chimie in technischer Beziehung v. I. I. Prechter, 2-ter B., Wien, 1815 it[em] (?) 1-er Band, Wien, 1813. Versuch einer Mineralogie v. Abbé Estner, Wien, 1799—1807., 5 Teile mit einem Band Tabelle.
Handbuch der Mineralogie v. K. A. S. Hoffmann, 2. B., Freyberg. Mineralogische Betrachtungen, 6. B., Leipzig, 1768—71. Handbuch zur chemischen Analyse der Mineralkörper v. W. A. Lampadius, Freyberg, 1801.
Lehrbuch der allgem[einen] und Medic[inischen] Chimie v. I. J. Jaquin 1-er B. 4-te Auflage, Wien, 1810.
Grundriss der Technologie v. S. J. Hermbstadt, Wien, 1816. Anleitung der Technologie v. Joh. Beckmann, Wien, 1784. Junke's Naturgeschichte und Technologie, 7 B., Wien, Prag, 1805.
Kurze Beschreibung der chemischen Geretschaften, 3 Bände, Fürth, 1802.
+ Anleitung zur Kenntniss der Englischen Landwirtschaft, von A. Thaer, Grätz, 1802—1805.
+ Grundsätze der deutschen Landwirt[schaft]. Beckmann, Göttingen, 1806.
+ Theoretisch-Pracktisches Handbuch der grösseren Viehzucht, von D. J. Weber. 2 B. Leipzig.
Handbuch über die Obstbaumzucht und Obstlehre 1797. von I. L. Christ, Frankfurt am Main, 1802 (?)
Lehrbuch für Förster v. G. L. Hartig, Wien, 1809.
Dr. A. Thaers Beschreibung der nützbarsten neuen Ackergeräthe, Graz, 1805, 3. Hefte mit 24 Kupferstichen, u. 2 B. gebunden.
+ I. C. Bergens Anleitung zur Viehzucht v. Alb(ert) Thaer, Berlin, 1803.
+ Die Deutsche[n] Giftpflanzen v. I. S. Halle, Wien, 1785. Grundriss der Kreuterkunde v. D. C. L. Wildenow. 5 te Auf[lage], Wien, [1] 808.
Anleitung zur Kenntniss der Gewächse v. Kurt Sprengel. 3 T[eile], Halle, 1804—05.
Ideal eines Prachtgartens in kleinem v. M. C. G. Berger, Posen, Leipzig [1] 803.
+ P. W. Hölterhoffs Kunst und Schonfabers Farbenbuch. Linz, 1812. Handbuch der Naturgeschichte v. I. J. Blumenbach, 8 te Aufl[age], Göttingen, 1807.
+ G. J. v. Vega: Vorlesungen über die Mathematik, 1 er Band 3 te Auflage, Wien, 1802. 2-ter Band, 2 te Aufl[age] 2 B. Ofen, 1809—1811., von Martin Schwarthner.
+ M. J. C. Fabris Handbuch der neuesten Geographie, 8 te Aufl[age], Halle u. Wien, 1801
+ Anleitung zum Anbau der Runkel rüben und zur Gehimmung des Zukkers aus denselben v. I. C. Ackhard, Breslau, Wien, 1803. Über dem Charakter der Bauern v. Christian Parwa, Frankfurt, Leipzig, 1790.
+ Der Futterkreuter Anbau v. J. Krone, Lemgo, 1801.
+ Oeconomisch-praktische Grund- und Lehrsätze über die zur Vollkommenheit gebrachte neue Windöfen von Philip Hirsch, Wien, 1770.
+ Franz Graf v. Hartig: Historische Betrachtung über die Aufnahme und Verfall der Wirtschaft bei verschiedenen Völker, Prag und Wien, 1780.
+ Unterricht über das Beschleg und Behandlung gesunder und kranker Hüfe der Pferde v. I. Langenbacher, Wien [1]811.
+ Merkantilische Bemerkungen v. Vorstellungen in Beziehung auf das Königreich Ungarn mit den angrenzenden Österreichischen Staaten betrachtet, Pressburg, 1802.
+ Beschreibung eines gelungenen Versuches blinde Kinder zur bürgerlichen Brauchbarkeit zu bilden, v. I. W. Klein, 3 te Aufl[age], Wien, 1811.
+ Nachricht v. dem kais[erlichen], königlichen Instituten für blinde Kinder, Wien, (?)
+ Über dem Character u. Wert guter natürlicher Unterrichts Methoden v. J. Olivier, Leipzig, 1802.
+ J. G. Busch Versuch einer Mathematik zum Nutzen u. Vergnügen des bürgerlichen Lebens. 4 ter T[eil]. Optik, Dioptrik und Catoptrik. v. B. H. C. Brookhagen, Hamburg 1802.
+ Anleitung u. kurze Belehrung zur Führung der Wirtschafts Buchungs Hauptbücher v. B. K. J.
+ Pethe Ferenc: Pallérozott Mezei Gazdaság 1^{δ} darab, Sopron, 1805. 2^{ik} darab, Posony, 1808—1813.
3^{ik} darab, Bécs, 1814—. 5 darabba kötve.
+ Barom orvos könyv, Béts, 1814.
+ Nemzeti Gazda, 4 Tomus, Bécs, 1814—15.
+ A földmivelési Chemia Gyökere, Humpry Davry 'ál[tal], ford. Pethe, Bécs, 1815.
Magyar Fűvész Könyv, Debreczin, 1813.
Orvosi Fűvész Könyv, Debreczin, 1813.

+ Természet Historia a' gyermekek[ne]k, [me]lyet Raf után kiadott Fábián József, Veszprém, 1799.
+ Chemia vagy a természet titka. Gren szerint írta Kováts Mihály orvos, Budán, 1807—8. 4 darab együvé kötve.
Magyar Minerologia, Benkő Ferenc, Sz. R. P. Kolosvár 1786.
Magyar Mineralogia Zay Sámuel orvos doctor, Komárom, 1791.
+ A legnevezetesebb természeti d[ol]gok esméreti. Sz[entgyörgyi] József orvos doctor. 1^{δ} darab, Debreczen, 1803.
+ Quintus Horatius Flaccus Levelei. Fordította Virág Benedek, Budán, 1805.
+ Természeti Historia, 1^{δ} csomó, az állatok or[szá]ga, írta Földi János O[rvos] D[octor], Poson, 1801 (?)
+ Az Erdély or[szá]gi orvos vizek[ne]k bontásáról, köz[önsé]gesen és különösen, a Radna vidéki vasas bor vizekről írta Nyilas Ferenc O[rvos] 3 darab, Kolozsvárott, 1800.
+ Pilger Fridriknek kapitány és barom orvoslónak könyve a' marha tartásról. Fordította Dr. Fazekas Sámuel, Pest, 1809.
+ Pethe Mathesis, 7^{ik} darab, Bécs, 1802.
+ A marhaveszélyről v[al]ó könyv. Walstein Amadaeus János ál[tal], fordította Tolnai Sándor, 1787.
+ Compendium Occonomiae ruralis conscriptum Matth[aei] Pankl, editio septima, Budae, 1797.
+ Primae Linneae Historiae n[at]uralis a Lud[ovico] Mitterpacher, Budae, 1795.
+ Caroli Linnei Ph[iloso]phia Botanica, Stockholmiae, 1751.
+ D. Rud[olf] Jac[ob] Camerarii Opuscula Botanici arg[umenti], Pragae, 1797.
+ Terminologia Botanica Curante J. Schuster A. D. Budae, 1808.
+ Torberni Bergmann Opuscula physica et chemica, 3 vol[umina] Stock[holmiae], Upsaliae et Aboae, 1779, Torberni Bergmann Sciagraphia Regni Mineralis, Lipsiae et Dessaviae, 1753. (A cím áthúzva. Utána: „eladtam, mert kettő v[ol]t.")
Dissertatio Philologica de vocabulor[um] derivatione ac formatione in lingua Magyarica scr[ipsit] Paulus Nagy de Beregszász, Pestini, 1815. (Előtte a lapszélen: „Prof. Márt[on] nb.)
+ Theorie de la Terre, par Jean Claude de la Metherie, 3 Tomi, a Paris, 1795.
+ Les Aventure de Télémaque, Ulm, Frankfurt und Leipzig, 1790.
+ Histoire d'Emeric comte de Tekeli, a Cologne, 1697.
+ Éloge de l'ivresse. Nouvelle edition, a Bacchopolis 5555 et a Paris, an 14.
+ L'ingenaoso cittadino Don Quisciotte Della Mancia, In Roma, 1677.
+ Novelle Morali di Francesco Sovave, in Venetia 1802.
+ Essae sur l'electricité des corps par M. l'abbe Nollet. Seconde edition a Paris, 1765.
+ Antonini Dictionarium Italico-Latino-Gallicum, a' Lion 1760.
+ Le neuveau maitre Italien par D'A. Filippi. 4. Edition, Vienne, 1812.
+ Joh[ann] Casp[ar] Eisenschmieda de Ponderibus et mensuris vet[erum] Romano[rum], Graeco[rum] et Hebraeorum nec non de valore pecuniae veteris. Editio altera auctior, Argentorati, 1737.
Virgilii Maronis Opera cum notis Thomae Farnabii, Amst[elodami], 1685.
+ P[ublii] Ovidii Nasonis—Metamorphos[eon] Libri XV., Bassani 1731.
+ P[ublii] Terentii Comaediae 6. ex recensione Heimsiana (?), Leutschoviae, 1688.
+ Lusus Poetici Allegorici auctore P. Petro Insto Santell. — Monachii, 1646.
+ Artis veterinariae compend[ium] pathologicum. Editio Alexandri Tolnai, Pestini, Posonii et Lipsiae 1799.
+ Primus imperii Romani annus, Promotore R. P. Sigismundo Busch, anno 1706 etc. etc. etc. XXX.
+ Nouveau Dictionaire François-Allemand et Allmand-François a L'usage des deux nations. 2 Tomi a Vienne, Praga et Brun, 1790.
Französische Sprachlehre v. Abbe Morin, 7te Ausgabe, Tübingen, 1810.
Vollständiger Auszug der framzösischen Sprachlehre von Abbé Marin, 3*tf* Auflage, Tübingen. 1809.
+ A compleat English Dictionary v. Nathan Bailey, herausgegeben, v. A. E. Klausing, 8te Auflage, Leipzig u. Zülligan, (?), 1798.
+ A pocket Dictionary English and German by John Christian Fich, second edition corrected, Erlang[en] 1811.
+ Deutsch-Englisches Taschenwörterbuch v. I. C. Vick. 2te Auflage, Erlangen, 1811.
+ Englische Sprachlehre für Deutschen v. J. G. Kanzler, 3te Ausgabe, Leipzig, 1800.

+ Praktisch-Lateinische Grammatik nach der von I. V. Meidinger in seinen Grammatiken befolgten Methode bearbeitet, Leipzig und Wien, 1803. Kleiner Atlas der neuen Geographie zum Gebrauch der Österreichischen Schulen. Wien u. Pest, 1807. 30 Blätter.
+ Oskolai Magyar Új Átlás, Debrecen, 1804., 12 mappa.
+ Atlas Antiquus D'Anvillianus minor, Noringbergae, 1798., 12 mappa.
+ Egynéhány doctori dissertatiok és könyvcatalogusok egy csomóba összekötve.
+ Post Charte v. Ganz-Deutschland. Wien bei Joh[ann] Kappi, 1806., auf Leinwand.
+ Chemia nach Schuster
Minerologia nach (?)
+ Egy diáriumba[n] versek.
Magyar—német és német—magyar lexikon, kész[ítette] Márton József, Bécs, 1810—11.
+ Botanique des Enfans, Paris, 1803., ornée des seize planches Prechtel Grundlehren der Chimie, 1er Teil, Wien, 1813. nb. Pr. Marton urnál van.
+ Der untätige Reichtum Hungarns v. Szapáry, 1787. Nürnberg.
+ Sártori Naturwunder des Osterr[eichischen] Kaisert[ums], Wien, 1809. 4 Teilen.
+ Werner V. äusseren Kennzeich[en] der Fossilien, Wien, 1785. et Bergmanni Sciagraphia Regni Mineralis, Lipsiae Dessav[iae], 1783.
+ Walters Anfangsgründe der Metallurgie, Leipzig, 1770.
+ Gleditsch: Method[us] Jungorum, Berolini, 1793.
+ De Lille Les Georgiques et les Jardins a' Londres, 1788.

NB. a'melly könyvek meg vagynak keresztelve, azokat hagytam Győri Ferenc barátomnál Alster Vorstadt Kloster-Gasse Nro 116. Ugyan ott hagytam még ezeket is. Egy óra párna, egy pisztoly, egy pár csizma, két otska kalap, egy kalamáris, és holmi minera[lé]k.

TÓTH BÉLA

A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós korszakban (1945—1948). A frontvonal elhúzódása után az ország falvaiban nem a kulturális élet megindítása, azon belül a könyvtári tevékenység megkezdése volt a legsürgetőbb feladat. Az éppenhogy megalakuló MKP-szervezetek figyelme is csak szórványosan terjedt ki erre.

A hagyományok folytatásaként néhány helyen feléledt az olvasóköri tevékenység, melyre eredményesen támaszkodtak a falusi pártszervezetek. Volt, ahol újabbakat hoztak létre, s az is előfordult, hogy azokat alakították át később pártszervezetekké.[1] Bizonyos hatást gyakorolt a falura is a budapesti pártszervezetek ún. májusi versenye. A mozgalom elsősorban az ipar helyreállítását, a termelés megindítását és fokozását szolgálta, de kiterjedt a pártmunka különböző területeire, köztük a kulturális tevékenységre. Néhány helyen vidéken is a fővárosihoz hasonló versenyfelhívások és vállalások születtek, s volt köztük, melyben szerepelt a könyvtári-olvasóköri munka is. Például a kiskunhalasi pártszervezet versenyre hívta ki a kiskunfélegyházit, és többek között azt vállalta, hogy 24 tanyai iskolában olvasókört létesít.[2] A pártkönyvtárak alapjául egy-két helyen kisebb gyűjtemény kezdett kialakulni, elsősorban az MKP kiadójának, a Szikrának néhány könyvéből és különböző brossúrákból.

A falusi pártszervezetek könyvtári-olvasóköri tevékenységére — mint általában kulturális munkájára — jellemző volt ekkor, hogy csaknem kizárólag a helyi viszonyok befolyásolták. A párt vezető szervei erre nem fordítottak elég figyelmet. A felszabadulást közvetlenül követő időszakban az anyagi létfeltételek megteremtésére és a hatalmi be-

[1] *Pártmunka*, 1945. július 15. PAJZS István: *A tanyai pártszervezetek kérdéseiről.*
[2] *Szabad Nép*, 1945. április 15.

rendezkedésre összpontosították erőiket. Falun fontos feladattá vált a földreform végrehajtása, majd a gazdálkodás feltételeinek biztosítása. Az MKP bázisát jelentő szegényparaszti és földmunkás rétegekben a művelődési tradíciók viszonylag gyengék voltak. Távolmaradt a párt soraitól a kultúraközvetítő szerepet betöltő falusi értelmiség. Spontán módon így nem bontakozott ki a pártszervezetekben olyan széles körű tevékenység, mely önmaga is fokozottabban irányította volna e munkára a vezetés figyelmét. A pártközpont kulturális alosztályainak[3] munkájában elsősorban a Budapesten és egyes vidéki nagyvárosokban viszonylag élénken kibontakozó munkás kultúrmozgalom hatása tükröződött. Irányító tevékenységük egyelőre nem terjedt ki a falvakra. A pártmunka más területén is az volt ekkor a jellemző, amit Rákosi Mátyás főtitkár mondott az MKP májusi konferenciáján: „... különösen a falusi és vidéki pártszervezetek összeköttetése rendkívül laza és nagyon gyakran egyáltalán nincs meg a központtal."[4] Az országos tanácskozáson célul tűzték ki a kapcsolatok kiépítését, illetve lényeges megjavítását. A falusi könyvtári munka irányításában is ezután történtek az első jelentősebb lépések.

Azzal, hogy az MKP hatalmi tényező, kormánypárt lett, olyan társadalomépítő feladatok hárultak rá, melyek az ország politikai, gazdasági és kulturális „újjáépítését" egyaránt megkövetelték. A művelődés nemzeti érdekeit szolgálták volna, a koalíciós összefogással, pártkereteken kívül létrehozott falusi könyvtárak. Amint azonban a koalíciós összefogásban különböző társadalompolitikai célokkal vettek részt a korabeli pártok, úgy az ország kulturális életének alakításában is eltérő felfogással. A fasiszta-reakciós szellem maradványai leküzdésének, a kultúra demokratizálásának megegyező célkitűzése nem zárta ki ezen belül a különböző ideológiai alapokon nyugvó eltéréseket. Azt, hogy törekvéseinek megfelelőbb tartalmú kulturális tevékenységgel vegyen részt a párt a művelődés kibontakoztatásában, jobban biztosították a pártkeretek, a propagandamunkájával való szorosabb kapcsolat. A pártok közötti ellentétek 1945. júliusra kormányzati válság kirobbanásáig vezető elmélyülésének hatására erősödtek a pártok elkülönülési szándékai és ez kihatott kulturális munkájukra is. Az MKP e tevékenységének első helyen kiemelt feladata „a párt mindenkori politikai irányvonalának erősítése",[5] a pártérdekek közvetlenebb szolgálata lett. Ennek megfelelően figyelmét elsősorban nem a falvak könyvtári ellátására, hanem az ottani pártszervezetei könyvtárainak kialakítására és pártmunkához való felhasználására fordította. A propaganda osztály elsősorban a párt propagandamunkáját szolgáló pártszervezeti könyvtárak megszervezésére szólított fel.[6]

Könyvek azonban egyelőre alig jutottak el a falvakba. Az MKP területi és megyei bizottságainak feladata volt a párt kiadója, a Szikra által megjelentetett művek, brossúrák, műsoranyagok eljuttatása az itteni szervezetekhez. Tehermentesítésük és a terjesztés megjavítása céljából könyvkereskedéseket kívántak létesíteni. Ez azonban vontatottan haladt, bár nem egy községi pártszervezet is felismerte már szükségességét. Az endrődiek például kérvénnyel fordultak az MKP központi titkárságához: közbenjárását kérték abban, hogy a Szikra Kiadótól „... kettő métermázsa (!) válogatott társadalomtudományi anyagot, hasonlóan szépirodalmi termékeket és egyéb sajtótermékeket..."[7] kapjanak.

[3] 1945. nyaráig külön kulturális alosztálya volt az országos propaganda osztálynak és a tömegszervezetek osztályának. Júliusban a propaganda osztály keretében egyesítették őket. MSZMP Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Arch.) 274. fond. 21/77. őrzési egység.

[4] *Szabad Nép*, 1945. május 23.

[5] Orbán László: *A MKP propaganda munkája.* MKP szemináriumi füzetek 12. szám. Bp. 1945. június 13. MKP

[6] Uo. és PI Arch. 274. f. 21/6. öe. országos propaganda osztály kulturális alosztály körlevele 1945. július 23-án.

[7] PI Arch. 274. f. 21/91. öe.

A kiadványok elégtelen terjesztése miatt csak meglehetősen ritka volt az a falusi pártszervezet, ahol csekély számú brosúra és könyvgyűjtemény alakult ki.

1945 nyarának végétől jelent meg a párt falusi hetilapja, a *Szabad Föld*. Főszerkesztője Kállai Gyula, felelős szerkesztője Gyenes Antal volt. Az újság feladatokat vállalt a falusi pártszervezetek művelődési tevékenységének kibontakoztatásában. Felhívott a paraszti olvasókörök hagyományait felelevenítő Szabad Föld olvasókörök megalakítására.[8] Elsődleges céljuknak azt tartotta, hogy a lapban a falut érintő mindennapi kérdésekről megjelent írások felolvasásával és megbeszélésével a párt politikája mellett mozgósítsanak. Ezenkívül feladatuknak tartotta a közös művelődés, szórakozás biztosítását, melyhez rendszeresen verseket, szép prózai műveket közölt a lap. Több helyen létrejöttek és a párt irányításával tevékenykedni kezdtek ilyen olvasókörök.

Az 1945 őszi nemzetgyűlési választások eredményei feltárták az MKP számára befolyásának valós mértékét a falvak lakossága körében. Megmutatták, hogy a 25 éves kommunistaellenes propaganda által táplált előítéleteket csak részben sikerült megingatnia. A parasztság jelentős része a kisgazdapárt és a mögéje felsorakozó, az MKP-val szembenálló erők hatása alá került. Érzékelte a párt, hogy a választások után kialakult helyzetben olyan küzdelmek előtt áll, amelyek eredményét nagyrészt befolyásolja az, hogy ki nyeri meg a falvak népét. Célul tűzte ki tömegbázisának bővítését a szegényebb rétegeken és az újgazdákon kívül elsősorban a középparasztság és az értelmiség körében. A megnyerésükre törekvés a tömegmunka erősítéséhez, legkülönbözőbb eszközeinek felhasználásához vezetett. A Központi Vezetőség szervezeti kérdésekről hozott 1945 decemberi határozata azt a feladatot adta a falusi szervezeteknek, hogy váljanak a lakóhely életének vonzó központjává: „A falusi pártszervezetekben a döntő feladat, hogy a pártszervezetek működésének népi jelleget és tartalmat adjunk. Pártszervezeteink alakítsanak olvasóköröket, társaskört stb., lehetőség szerint a párthelyiségen belül, ahol könyvtárat, újságokat, rádiót, meleget és szórakozást találnak a párttagok és pártonkívüliek...".[9] A könyvtári munka kialakításának szorgalmazása a pártban ezután nemcsak a kulturális reszort területén jelentkezett. A pártmunka egészében, mint a tömegmunka egyik eszköze került előtérbe: „A kultúrmunkán keresztül el tudunk jutni olyan rétegekhez, amelyek különben tőlünk távol állanak és amelyeket más agitációs eszközzel nemigen tudunk elérni..."[10] — vallották az illetékes irányítók. Bár ez a szándék ösztönözte ekkor elsősorban a falusi szervezetekben könyvtárak létesítését, azok nemcsak pártérdekeket szolgáltak. Az általuk biztosított művelődési-szórakozási lehetőségek egy részében alig, vagy csak nagyon áttételesen érvényesülhettek az agitációs-propaganda feladatok. Hozzájárultak viszont a párt iránti rokonszenv felkeltéséhez, illetve a vele szembeni ellenérzések eloszlatásához.

Ugyanakkor a falusi lakosság kulturális felemelésének szándéka is közrejátszott a könyvtárak létesítésében. A párt Politikai Akadémiáján tárta az ország elé álláspontját a társadalom néhány alapvető kérdésében. 1946. január 26-án itt hangzott el Lukács György *Irodalom és demokrácia* c. előadása, melyben szükségesnek tartotta a város és a falu kultúrája között létrejött szakadék felszámolását. A párt művelődéspolitikájában mérvadó megnyilatkozásnak tekinthetjük ezt. A központi szervek 1945/46 telén a korábbiaknál aktívabban szorgalmazták a falusi szervezetek kulturális munkájának kiépítését. Olyan arányú tevékenységet szándékoztak kibontakoztatni, mely jelentősen megváltoztatná a falvakban folyó eddigi népművelést: „... a kultúrmunka a múltban a KALOT és a hozzá

[8] *Szabad Föld* 1945. szeptember 9.

[9] A MKP KV határozata a párt szervezeti kérdéseiről. 1945. december 15. Közli: A MKP és SZDP határozatai 1944—1948. Kossuth Kiadó, 189.

[10] PI Arch. 274. f. 21/1. őe. Az Országos Propaganda agitációs alosztályának munkaterve (1945.) november—december hónapokban.

hasonló szervezetek kezében volt. Ezt a monopóliumot át kell törnünk és nekünk kell a faluba a haladó demokratikus kultúrmunkát vinni. A mi pártszervezeteink köré kell tömöríteni a szórakozni vágyó fiatalságot és a ... falusi tömegeket." E cél megvalósítása egyik eszközének szánták a könyvtári, olvasóköri tevékenységet. Helyszíneként tehát elsősorban a párthelyiségeket szánták, de hatókörét már nem korlátozták a tagságra.

A könyvtári munka kialakítására alkalmasnak látszott a téli időszak; a mezőgazdasági munkák szünetelése falun ekkor adott lehetőséget a szórakozásra, a társadalmi életre, a művelődésre. Ugyanekkor a pártban nagyszabású szervezőmunka kezdődött a falusi pártszervezetek „eddigi magárahagyottságának" felszámolására, elsősorban a járási és megyei vezetőségekkel való szorosabb kapcsolatuk kialakítására, a felsőbb szervek vezető és ellenőrző munkájának közvetlenebbé, hatékonyabbá tételére. Ennek eredményei biztosították a falusi pártszervezetek könyvtárak kialakítására való hatékonyabb késztetését is. Mindenekelőtt a marxizmus—leninizmus tanulmányozásához szükséges irodalom biztosítását tartották szükségesnek a párt illetékes irányítói. Szépirodalomból elsősorban a magyar írók falusi életet ábrázoló műveit; szakmai könyvek közül a mezőgazdasággal kapcsolatosakat, hogy ezekkel is a pártszervezetekhez vonzzák a gazdákat. Felhívták a figyelmet a nők és az ifjúság igényeit kielégítő irodalomra. A magas könyvárak miatt egyelőre azonban — még az időtálló irodalom rovására is — a szemináriumi füzetek, a Szikra Kiadó bizonyos brosúráinak beszerzését szorgalmazták. Javasolták továbbá az MKP Falusi Bizottsága által 1946. januárjától megjelentetett „Szabad Föld Könyvtár" — sorozat gyűjtését. A tél végéig kiadott tizennyolc ilyen füzet között több, a magyar történelem kiemelkedő személyiségeinek, — közöttük a parasztság múltjában szerepet játszók — a jelenkor feladataihoz is tanulsággal szolgáló, tevékenységével foglalkozott: Szent Istvánról, Táncsicsról, Kossuthról, Achim Andrásról, Budai Nagy Antalról szóltak. Ady, Petőfi, Csokonai, József Attila, Batsányi, Katona életútját és munkásságát ismertették hasonló célzattal az irodalmi füzetek. Jelent meg a sorozatban Jedlik Ányosról szóló; több gazdálkodási, növénytermesztési, állattenyésztési ismereteket tartalmazó; valamint az aktuális társadalmi kérdésekben való eligazodást, a demokratikus vívmányokat és a parasztság jogainak megismertetését célzó kiadvány. (A Falusi Bizottság felhasználásukkal rendszeres előadások, felolvasások, „Szabad Föld Téli Esték"-ként elnevezett rendezvénysorozat megtartását szorgalmazta.) Ezek a könyvek idővel csaknem valamennyi falusi pártszervezeti könyvtárba eljutottak.

A központi és középszervek ösztönzésére sok falusi MKP-szervezet tűzte napirendre könyvtárak és hozzájuk kapcsolódó tevékenység kialakítását. Ennek lehetőségeit azonban leszűkítették a súlyos gazdasági helyzetből eredő problémák. A magas árak miatt alig tudtak könyveket vásárolni, még a „Szikra" kedvezményes kiadványait is nehezen tudták beszerezni. A párt szervezeti közlönyében a pártkönyvtárakról szóló írás is arról számolt be, hogy ahol felismerték fontosságát, ott is még csak szórványosan jöttek létre. 1946 márciusában Csongrád megyében 13-ról, Nógrád megyében 15 könyvtárról tudósított, melyek többsége alig érte el a 100 kötetet.[11] A párt vezetői javasolták, hogy a falusi szervezetek rendezzenek — ekkoriban egyébként kedvelt és látogatott — kultúrelőadásokat, mulatságokat, és a bevételből vásároljanak könyveket. Több helyen ilyen módon létre is jött kisebb állomány. A propaganda osztály kezdeményezte a falvak számára könyvek gyűjtését.[12] Központi szervezés hiányában, valamint a rossz gazdasági helyzet miatt azonban nem bontakozott ki ilyen mozgalom. Előlegezte viszont az elképzelés a párt későbbi népkönyvtár-akcióját. A felhívás ekkor sem maradt teljesen eredménytelen: a nyíregyházi

[11] *Pártmunka* 1946. március 15. Csonka Tibor: *Könyvtárainkról.*
[12] PI Arch. 860/40. őe. Orbán László iratai. MKP propaganda osztály: Körlevél a pártszervezetek propagandistáihoz.

kommunisták például előadásaik bevételéből négy községi pártszervezetnek tudtak 60—60 könyvből álló gyűjteményt adni.[13]

A könyvtárak kialakítását gátolta az is, hogy az ínséges tél, a nélkülözések miatt a tagság zöme el volt keseredve, és nem törődött a pártmunkával: „... 80—85%-uk még csak odáig sem jutott el, hogy pártnapokra eljárjon."[14] Számos helyen nem állt rendelkezésre megfelelő helyiség és berendezés. Hiányoztak a könyvtári munka személyi feltételei.

A pártszervezetek túlnyomó részében, az eddig még nem honos tevékenység kialakításához, rövidnek bizonyult a télnek a felhívás hozzájuk való eljutása után még hátralevő időszaka. Ahol sikerült kialakítani könyvtárakat — és más kulturális tevékenységet — sem tudtak a párthelyiségek a falu lakosságának népházává, otthonává válni.[15] Egyes falusi rétegek párttól való idegenkedésének eloszlatásához önmagukban nem bizonyultak elégségesnek az itt biztosított szórakozási és művelődési lehetőségek. (A következő télen a központi vezetőszervek már arra törekedtek, hogy a falusi tömegek megnyerésére is hivatott könyvtárak — illetve az MKP által szervezett más kulturális lehetőségek — ne a párthelyiségekben legyenek.)

A tavaszi mezőgazdasági munkák megindulása után jelentősen csökkent a könyvtárak lakosságra gyakorolt vonzásának lehetősége. Megváltozott a falu életrendje. A parasztságnak többnyire csak vasárnaponként maradt szabadideje. A fárasztó napi munka utáni este alig volt alkalmas a viszonylag nagyobb figyelmet igénylő művelődésre, olvasásra. Az új körülmények között elsősorban a szokásos vasárnapi és ünnepnapi társas összejövetelekben rejlő lehetőségek felhasználására, ott felolvasások tartására biztattak a párt illetékes irányítói.[16] Ez egyben lemondást jelentett arról, hogy a könyvtárakkal és programjaikkal a párthelyiségekbe vonzzák a falusi lakosságot.

Az 1946 június—júliusi politikai válság kezdetétől a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt jobboldali elemei elleni küzdelemben az MKP fokozta a parasztság megnyerésére irányuló törekvését. Ekkor határozta el program kidolgozását helyzetének megjavítására.[17] A falusi tömegek érdekeinek az országos politikai szintjén történő felkarolása mellé felzárkózott a számukra érzékelhetőbb közvetlen segítség. Tudatában voltak a párt vezetői annak, hogy a falvak lakóinak nagy részét kevésbé érdeklik a nagypolitika kérdései, megnyerésükben többet lehet elérni mindennapi problémáik megoldásával. (Nagy szerepet kezdtek vállalni ebben a városi szervezetek falujárói.) Előtérbe került a párt tevékenységében az ún. aprómunka. Ennek egyik megnyilvánulásaként nőtt a jelentősége a falusi tömegek művelődési és szórakozási igényei kielégítését szolgáló kulturális, azon belül a könyvtári munkának.

Ezt a tendenciát erősítette meg az MKP III. Kongresszusa.[18] A koalíción belüli politikai harcok legfontosabb okát és célját abban tárta fel, hogy „... kivel megy együtt a parasztság zöme: a munkássággal-e előre a demokratikus fejlődés útján, vagy pedig a nagytőkével visszafelé oda, ahová a reakció akarja vinni az országot."[19] Ennek értelmében nagy

[13] *Pártmunka*, 1946. április 15.

[14] PI Arch. 860/40. őe. Orbán László iratai.

[15] PI Arch. 21/118. őe. országos propaganda osztály javaslata a kongresszusi referátumhoz.

[16] PI Arch. 274 f. 21/61. őe. MKP Országos propaganda osztály. Körlevél a járási titkárokhoz. 1946. II. 24. — Pártmunka 1946. április 15. Vágó Ernő: Kultúrmunka a tavaszi és nyári hónapokban.

[17] 1946 szeptemberre készült el „Az MKP programtervezete a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására". (*Szabad Föld* 1946. szeptember 8.)

[18] 1946. szeptember 29. és október 1. között ülésezett.

[19] Balogh—Izsák: *Pártok és pártprogramok Magyarországon.* (1944—1948.) Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 275.

jelentőséget nyert a pártban a szövetségi politika, a parasztság megnyerése. Direkt módon ugyan nem került szóba a kongresszuson, de — mint tárgyaltuk — az MKP ekkor e célra alkalmas eszköznek (is) tartotta a könyvtárakat. A népi demokrácia továbbfejlesztésében meghatározott tennivalók tehát áttételesen és potenciálisan fokozták a falusi könyvtári munka jelentőségét.

Közvetlenebbül eredményezte ezt a szabadművelődésben megjelölt feladat: „A mi pártunk feladata falun az is, hogy lerakja egy falusi népművelés alapjait. A falut kiemelni kulturális elmaradottságának állapotából: a magyar demokrácia elsőrendű feladata A falu ideológiai irányítása a múltban a klerikális reakció monopóliuma volt. Ezt a monopóliumot át kell törni..."[20] Különösen időszerűnek tűnt ez 1946 nyarától, kihasználva a reakciós klerikális szervezetek feloszlatásakor előállott helyzetet. Ismeretes, hogy a Vörös Hadsereg tagjai ellen elkövetett merényletek miatt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzékben követelte a kormánytól mindazon egyesületek feloszlatását, amelyeket közvetett felelősség terhelt ezért, amelyek ellenséges propagandát terjesztettek. Rajk László belügyminiszter 1946 júliusában rendeletileg feloszlatott több mint száz jobboldali szervezetet. Közöttük a KALOT 631, a KALÁSZ 575, a legényegylet 136, egyéb katolikus egyesület 170 helyi szervezetét számolták fel.[21]

A kongresszus elhatározta hároméves gazdasági terv kidolgozását. A közvetlenül a tanácskozás után megkezdett munka szükségképpen kiterjedt a kulturális ágazatra is. Nemcsak a kulturális újjáépítést — lényegében az intézményrendszerben a háború okozta rombolás helyrehozatalát, valamint a különböző tevékenységek anyagi fedezetének biztosítását — tűzte ki célul a párt, hanem művelődéspolitikai törekvéseinek megfelelően, a korábbitól lényegesen eltérő jellegű ún. „kulturális átépítést".[22] Ennek vezérelve a kultúra demokratizálása lett. A vagyonos osztályok műveltségi monopóliumának felszámolására és a kultúra közkinccsé tételére törekedett. Elhatározta, hogy a Horthy-rendszer Klebelsberg-féle kultúrpolitikájával szemben „a kulturális építést nem felülről kezdi, hanem alulról".[23] Ezért a kulturális ágazatok közül kiemelkedő szerepet kapott tervjavaslatában a közoktatás mellett a közművelődés. A kultúra demokratizálása megnyilvánult a regionális egyenlőtlenségek mérséklésének szándékában is. A főváros és a vidék, a város és a falu közötti „kulturális olló" összébbzárását kívánta elérni a párt. A közművelődésen belül is kiemelt támogatást szánt tehát a falvakban folyó tevékenységnek. Többek között népkönyvtárak és vándorkönyvtárak hálózatának kiépítését tartotta fontosnak.

Társadalmi-politikai céljaival, de pártpolitikai törekvéseivel is összhangban, az MKP-ban 1946. közepétől jelentős arányváltozás következett be a munkásművelődésre, illetve a parasztság művelődésére fordított figyelemben. „A kultúrmunkában fordulatot venni a falu felé."[24] — fogalmazta meg a feladatot az ebben illetékes vezető szerv. E tevékenységet ugyanakkor már elsődlegesen nem a párttagságra, hanem a falusi lakosság széles rétegeire kívánta kiterjeszteni: „... pártunk kultúrmunkájának a pártonkívüliek széles rétegei felé kell fordulnia, sokkal nagyobb mértékben, mint eddig tette. Meg kell szűnnie kultúrmunkánk befelé forduló jellegének, és ebben kultúrmunkánk egyik legfontosabb fő-

[20] *A népi demokrácia útja.* Az MKP III. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1946. Szikra, 290. old. ORBÁN Lászlónak, a propaganda osztály vezetőjének felszólalása.
[21] *Új Ember* 1946. augusztus 4. Idézi: GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon.* Bp. 1977. Kossuth Kiadó.
[22] *Köznevelés* 1947/1—2. szám, 16. old.
[23] *3 éves terv.* Az MKP javaslata. Bp. 1947. Szikra
[24] PI Arch. SzB. F. 162. Jelentés az országos propaganda kulturális alosztályának 1946. évi munkájáról és 1947. első negyedévi munkatervéről.

feladatát jelöltük meg."[25] Ennek jegyében az 1946—47. telén megindított kulturális offenzíva egyik területe lett a népkönyvtárak létesítése. (Fő keretét a Szabad Föld Téli Esték majd az azt folytató Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok rendezvényei jelentették.)

Falusi szervezetei könyvtárain kívül, bizonyos mértékig eddig is kiterjedt az MKP figyelme az állami szabadművelődési szervek illetékességi körébe tartozó népkönyvtárakra, vándorkönyvtárakra. 1945-ös választási programjában — melyben egyébként alig kapott helyet a falvak kulturális életének fejlesztése — kitért azokra is: „Követeljük, hogy mindenütt a falvakban, a vidéken vándorkönyvtárakat, vándormozikat létesítsenek."[26] — tartalmazta választási propaganda füzete. Az Országos Szabadművelődési Tanács keretében a párt megbízottai ellenőrizték az állami szabadművelődési szervek népkönyvtárai számára a Népművelő Tudományos Társaság által kidolgozott jegyzéket, és javaslatot tettek kiegészítésére.[27] 1946 júniusában az MKP Politikai Bizottsága irányelveket adott ki a községpolitikai programok kidolgozásához.[28] Szükségesnek tartotta az iskolánkívüli népművelés támogatását, többek között népkönyvtárak, olvasókörök alapítását. Az útmutatás értelmében több falusi szervezet készítette el programját.[29] 1946 végén azonban már saját munkafeladataként karolta fel a népkönyvtárak létesítésének ügyét a párt. A propaganda osztály 1946. telére nagyszabású akciót készített elő: „Könyvtárat az ország minden falujába!" — jelszóval. A kezdeményezés indítékai között szerepelt a társadalom demokratikus fejlődéséhez szükséges kulturális feltételek felismerése: „Magyarországon demokrácia van keletkezőben. Lehet-e vezető ember az olyan, aki hadilábon áll az olvasással, hozzá tud-e szólni az ország dolgához az, aki a falu határán kívüli világról csak a szomszédok meséiből hallott?"[30] — írta a *Szabad Föld*. Ennek megfelelően a könyveket már nem pártcélokra — főként a tagság oktatásának segítésére — kívánták biztosítani. Tükröződött ez az állomány összetételében, de megnyilvánult abban is, hogy: „... semmi esetre se legyen az MKP helyiségeiben."[31] A mindenkit szolgáló közgyűjtemények létesítésének elhatározása egyben része volt a kongresszus szellemében a széles falusi tömegek felé forduló pártmunkának. Az eredeti elképzelés szerint az MKP falusi kulturális munkájának legfontosabb keretét jelentő Szabad Föld Téli Esték mozgalommal kapcsolták volna össze a könyvtári akciót. Nyilván nemcsak abban jelentkeztek volna ennek előnyei, hogy a könyvtári lehetőségek bővítették volna az ismeretterjesztő rendezvénysorozat heti egy művelődési alkalmát, hanem lehetővé tették volna az adott téma iránt ott esetleg felkeltett érdeklődés kielégítését, elmélyítését. Elhatározták kommunistákból és pártonkívüliekből Szabad Föld Könyvtári Bizottságok megalakítását a falvakban. Fő feladatuk a könyvtárak létesítésével kapcsolatos helyi teendők ellátása, később pedig a könyvtárak és a könyv propagandája, a parasztság olvasókedvének felkeltése lett volna.[32] A mozgalom szervezéséhez 1946 decemberében kezdtek hozzá. A párt központjában külön személy feladata lett ez, Vértes Józsefnét bízta meg vele a Szervező Bizottság. Ismertető cikkek jelentek meg a pártsajtóban, körlevelek adtak útmutatást a vidéki

[25] PI Arch. 274. f. 21/118. őe. Országos propaganda osztály javaslata a kongresszusi referátumhoz.

[26] *Magyar család, magyar jövő*. MKP 1945. 11.

[27] PI Arch. 274. f. 24/2. őe. Az Értelmiségi Bizottság Titkárságának jelentése. 1946. augusztus 2.

[28] Az MKP KV Politikai Bizottságának irányelvei a községpolitikai program elkészítéséhez. 1946. június 24. Közli: *Az MKP és SZDP határozatai*. Bp. 1947. Kossuth Kiadó, 251.

[29] Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon*. 1945—1947. Bp. 1975. Kossuth Kiadó. 331.

[30] *Szabad Föld*, 1947. január 1. Könyvtárat az ország minden falujába.

[31] PI Arch. 274. f. 21/83 őe. Vidéki népkönyvtárak szervezése. Irányelvek falujáró csoportok részére.

[32] Pártmunka 1947. január. Siklósi András: *Országos mozgalom indul a könyvtárak szervezésére*.

párttitkároknak. A SZFTE rendezvényeivel egyidőre azonban nem sikerült eredményt elérni. A szervezésre rendelkezésre álló, túlságosan rövid időn kívül alapvetően azért, mert a könyvek megvásárlásához szükséges pénz sem központilag, sem a helyi szerveknél ekkorra még nem gyűlt össze. Az eredeti tervek azzal számoltak, hogy gyűjtéssel, előadások, táncesték belépődíjaiból és más módokon a falusi pártszervezetek maguk is előteremtenek anyagi alapokat. Erre azonban lényegében nem került sor. A központi fedezet kialakítására a párt 150 ezer forint értékben adott ki „Dolgozók könyvtári alapja" feliratú bélyegeket.[33] Ezeket felerészben budapesti, felerészben ezerkettőszáz községi pártszervezetnek juttatták el. A befolyt összeg azonban csak száznegyven kisebb gyűjtemény fedezetére lett elég. 25,—, 50,— és 100,—Ft értékű könyvtárakat állítottak össze a Szikra Kiadó kedvezményes áru füzetsorozataiból,[34] amelyeket végül is nem küldtek szét a falvakba.

1947 februárban a propaganda osztály kulturális alosztálya vette át a központi szervezési feladatokat. Az eddigi viszonylagos eredménytelenség után tágabb társadalmi összefogás ügyévé igyekezett tenni az akciót. Könnyen ért el ebben eredményt, hiszen különböző szervezetek és mozgalmak maguk is gondoskodni igyekeztek a falvak könyvekkel való ellátásáról. Elevenen éltek a népkönyvtári hagyományok. Az első világháború kitöréséig az országban 1457 ilyen gyűjtemény létesült, a második világháborúig mintegy 3500. A háborús pusztítások után 1222 maradt meg,[35] — erősen hiányosan, átlagosan körülbelül száz kötetnyi könyvvel. A felszabadulás után a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumon kívül főként a Magyar Parasztszövetség és a Népi Művelődési Intézet gondoskodása vezetett eredményekre, de létrehoztak népkönyvtárakat társadalmi összefogásból is.[36] Nem mindig tudatosodva maradt fenn a korábbi időkből a jóakaratú — patriarchális magatartás öröksége. A városokkal egyenrangú közművelődési könyvtári ellátottságra törekvés nem elégedhetett meg a jótékonykodás jellegű megoldásokkal. Európa egyes országaiban elterjedt már a változtatható letétekkel teljesebb könyvválasztékot, az állomány állandó felfrissítését, de könyvtári munkához a szakmai-módszertani segítséget is biztosító körzeti könyvtárak rendszere. E megoldásnak a város és a falu közötti kulturális különbségek mérséklésében játszott hatékonyabb szerepét felismerték a hazai kulturális kormányzat egyes illetékes tisztségviselői.[37] Sajátos változatukként az állami szabadművelődési szervek vándorkönyvtárak létesítéséhez kezdtek.[38] E korszerűbb megoldás mellett természetesen támogatták a népkönyvtári kezdeményezéseket is, hiszen azok kulturális jelentősége számottevő volt; társadalmi erőkből teremtettek művelődési lehetőséget, az attól csaknem teljesen elzárt falvakban.

A mozgalom országos szabadművelődési üggyé tételét az MKP az Országos Szabadművelődési Tanácsban helyet foglaló képviselői révén kezdeményezte. E szerv Elnöki Tanácsának 1947. január 28-i ülése felhívta a vallás és közoktatásügyi minisztert a népkönyvtárak képviselőinek meghívására a felállítandó Könyvtári Tanácsba.[39] Maga a

[33] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

[34] Ua.

[35] *Köznevelés*, 1947/10. szám 215.

[36] Vö.: *Hogyan alapítsunk népkönyvtárakat?* Bp. 1945. Magyar Parasztszövetség (Hasznos Füzetek 4.) — *Délmagyarország* 1945/16. szám — *Szabad Nép* 1946/778. sz. Vándorkönyvtárak.

[37] Vö.: *Új Szántás* 1947. február, Sebestyén Géza: *Falusi Könyvtárak.*

[38] *Új Szántás* 1947/4. sz. 18 járási vándorkönyvtár elindul — Uo. 1947/7. sz. (Csanád megyei vándorkönyvtárak) — Uo. 1947/9—10. sz. (Somogy megyei vándorkönyvtár.) — Bognár Gyula: *A jászberényi vándorkönyvtár*

[39] *Új Szántás* 1947/2. sz.

Szabadművelődési Tanács eredeti programján kívül 1947. április 8-án és 23-án külön értekezletet tartott az érdeklődő mozgalmak és egyesületek képviselőivel a népkönyvtárak támogatása ügyében.[40] E megbeszélések alapján a VKM szabadművelődési ügyosztályának képviselőjével együtt a tanács Könyvtári Albizottsága rendelettervezetet dolgozott ki a népkönyvtárhálózat kiépítésére, népkönyvtári központ és tanács felállítására. Ez alapján jelent meg később a VKM 96.941/1947. VIII. Ü. O. sz. népkönyvtári rendelete.

Viszonylag széles társadalmi összefogást sikerült elnyernie a pártnak. A kulturális alosztály kezdeményezésére 1947 februárban megalakult a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság. Tagjai — többnyire az MKP soraiba tartozó — ismert közéleti személyek feleségei lettek: Antos Istvánné, Major Tamásné, Babics Antalné és mások. (Felfedezhető egyébként ebben is a jótékonykodási szokások továbbélése.) A fővédnökséget Károlyi Mihályné és Szent-Györgyi Albert vállalta el.[41] A bizottság által kezdeményezett társadalmi gyűjtésből és nagyüzemektől ajándékba kapott nyereménytárgyakból rendezett tárgysorsjátékból márciusra több mint kétszázezer forint gyűlt össze.[42] Támogatták az akciót a szovjet könyvkiadás és terjesztés képviselői: ellenszolgáltatás nélkül adtak a könyvtárak számára Szovjetunióról szóló füzeteket; visszamenő és folyamatos hatállyal a megjelenő szovjet művek után a nekik járó honoráriumot,[43] illetve a kiadóktól járó 8%-nyi könyvmennyiséget[44] a bizottság rendelkezésére bocsátották. A Földművelődésügyi Minisztérium tizenkétezer forint értékű szakirodalommal, a könyvkiadók tizenötezer forint értékű könyvvel segítették. Utóbbiak még 35%-os árengedményt is adtak. Összesen így mintegy ötszáz, egyenként ezer, illetve ötszáz forint értékű gyűjtemény létesítésének lett meg a fedezete.

A tarka képet mutató könyvpiacról az értékesebb műveket Lukács György, Dienes László és Tolnai Gábor választotta ki a népkönyvtárak számára.[45] Túlnyomó részüket a szépirodalom tette ki. Nagy számban szerepelt a klasszikus magyar irodalom, ezen belül a népéletet ábrázoló művek (pl.: Móricz, Móra regényei). A költészetet legnagyobb számban Csokonai, Petőfi és József Attila versgyűjteményei képviselték. Helyet kaptak a népi írók egyes munkái (pl.: Illyés Gyula: *Puszták népe*). Jelentős arányban szerepeltek a világirodalom klasszikusai, legnagyobb példányszámban Balzac, Csehov művei. Sok gyűlt össze egyes kortárs szerzők kiemelkedő alkotásaiból is (pl.: Steinbeck: *Érik a gyümölcs*). A könyvválaszték adta lehetőségen belül biztosítani igyekeztek az alapvető társadalomtudományi műveket. Viszonylag gazdag mezőgazdasági-állattenyésztési szakirodalmi állományrészt sikerült kialakítani. Mint már említettük, sok Szovjetuniót ismertető és népszerűsítő füzet állt rendelkezésre. Az összegyűlt könyvanyag tehát a színvonalasabb művelődés eszközét biztosította a falusi lakosság számára.

Nem hagyható figyelmen kívül a népkönyvtár-mozgalom korabeli könyvkultúrában betöltött szerepe, sőt a szellemi életre gyakorolt hatása sem. A felszabadulást követően az

[40] *Új Szántás* 1947/4. sz.

[41] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

[42] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.

[43] Uo.

[44] PI Arch. 274 f. 21/77. őe. MKP propaganda osztály kulturális alosztály 1947 első negyedévi munkája.

[45] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról. A könyvállomány összetételéről lásd: *Szabad Nép*, 1947. április 19. Molnár Miklós: *Könyv a falunak* — Megyei Szabadművelődési Felügyelők iratai. (Az akkor alapított népkönyvtárak leltári jegyzékei) Népművelési Intézet, Dokumentációs Tár.

olvasóközönség zömét továbbra is a régi, a pesti és városi kispolgárság jelentette. Az adott igényeket szükségképpen kiszolgáló üzleti szellemű könyvkiadás, az álirodalom és a ponyvák áradata fenntartotta a korábbi időkből örökölt, alacsony színvonalú könyvkultúrát. Mérsékelt társadalmi elvárásokat közvetített az irodalmi alkotómunka számára. (Jegyezzük meg, hogy ebben nem volt részes minden kiadó, közöttük a párt — akkor már Tamás Aladár[46] által irányított — Szikra Kiadójának irodalmi programja sem.) A kulturális közélet egyes tekintélyes személyiségei ezen negatívumokat eltúlozva és kiterjesztve „szellemi válság" keletkezését vélték felfedezni.[47] A népkönyvtárakció a színvonalas irodalom megrendelője lett. A könyvkiadás — saját körén szükségképpen túlgyűrűző — értékproblémái megoldásának egyik eszközét adta. Egyszersmind igényes falusi olvasóközönség kialakítása is célja lett. Végső soron a pártnak az ország kulturális átalakítására való törekvését, a színvonalassá emelt népi igények, az ún. új demokratikus kultúra térhódítását szolgálta.[48]

Az első népkönyvtárat ünnepélyes keretek között, a kormány és a párt tekintélyes képviselőinek jelenlétében, 1947. március 30-án adta át Törökbálint lakosságának a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság.[49] Május elsején népünnepélyek, majálisok, illetve Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok keretében az MKP KV országos szervezési osztály által kijelölt száz község vehette át a párt falujáróitól, illetve járási titkáraitól az egyenként háromszáznegyven könyvből álló gyűjteményt.[50] Még e hónapban további százharminc településre jutott hasonló nagyságú, illetve kettőszáz darabból álló könyvtár,[51] melyeket általában a községházában vagy az iskolában állítottak fel. A helyi könyvtári bizottságokban helyet foglaltak a tömegszervezetek és a pártok képviselői. Mint általában a kulturális tevékenységnek, a népkönyvtári akciónak is egyik (járulékos) célja lett az, hogy segítse az értelmiség megnyerését. Közöttük általában elismerést váltott ki a párt kezdeményezése, a legtöbb helyen részt vállaltak a megvalósításában, tagjai lettek a könyvtári bizottságoknak.[52] A könyvtáros vagy a helyettese általában az MKP-szervezet egyik tekintélyesebb tagja lett. A Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság útmutatóval, tanácsokkal, nyomtatványokkal segítette a népkönyvtárakat. A párt kulturális irányítóival együtt arra törekedtek, hogy a könyvtári tevékenység pezsdítse fel a falvak kulturális életét. Olvasóköri foglalkozásokon[53] kívül vezessen új, eleven kultúrcsoportok életrekeléséhez,[54] műsoros délutánok rendezéséhez[55] stb. Mindez azonban csak elvétve valósult meg.[56] A mozgalom eredményei továbbra is elsősorban újabb könyvtárak létesítésében jelentkeztek. Nagyban elősegítette ezt az, hogy újabb támogatókat sikerült megnyerni az ügynek. A Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottságban tevékenységet,

[46] A *100%*, c. folyóirat egykori szerkesztője 1946 nyarán tért haza Mexikóból.
[47] *Válasz*, 1947/4. sz. Veres Péter: *Szellemi válság?*
[48] *Szabad Nép* 1947. ápr. 20. Losonczy Géza: *Hozzászólás a „szellemi válság"-hoz* — *Társadalmi Ssemle* 1946. január Lukács György: *Demokrácia és kultúra.*
[49] *Szabad Nép* 1947. április 1.
[50] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.
[51] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról. és *Új Szántás* 1947/7. sz.
[52] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.
[53] *Pártmunka* 1947. január. Siklós András: *Országos mozgalom indul a könyvtárak szervezésére.*
[54] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.
[55] *Szabad Föld*, 1947. június 1.
[56] *Pártmunka* 1947. október—november. Dobozi Imre: *Hogyan használjuk fel a népkönyvtárakat?*

elsősorban újabb gyűjtést vállaltak kisgazdapárti miniszterek feleségei is.[57] A hároméves terv anyagi fedezetet irányzott elő a népkönyvtárak számára és lehetővé tette az állami szabadművelődési szerveknek, hogy fokozatosan felkarolják a mozgalmat. 1948. közepéig azonban még folytatta tevékenységét a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság.

A népkönyvtár akcióval az MKP nagyban hozzájárult a falusi művelődési lehetőségek bővítéséhez, s ez jelentős lépés volt a felszabadulás után a kultúra demokratizálásában megkezdett úton. Egy év alatt mintegy negyedmillió kötet jutott el a falvakba.[58] 1948. április 18-án Vizsolyban, a Károli Gáspár által lefordított első magyar nyelvű nyomtatott biblia megjelenésének helyén, az ezredik népkönyvtárat adták át.[59] A párt számára nemcsak kulturális szerepük volt értékes. A velük kapcsolatos munkában sok falusi szervezet a gyakorlatban kezdte elsajátítani az MKP demokratikus erők összefogását célzó politikáját, melyet más vonatkozásban gyakran nem értett meg, vagy nem tudott megvalósítani. Számos helyen ez a mozgalom kezdte, illetve segítette feloldani azt az elszigeteltséget, melybe nemcsak a párttal szembenálló erők mesterkedései, hanem saját politikai gyengeségeik, baloldali elhajlásaik következtében kerültek. Segítette a falvakban a párttól való idegenkedés eloszlatását, befolyásának, tekintélyének növekedését.

CZIGLER RÓBERT

[57] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság munkájáról.
[58] *Szabad Nép*, 1948. április 16.
[59] PI Arch. 274. f. 21/83. őe. Jelentés az ezredik népkönyvtár átadásáról.

FIGYELŐ

Száz éve született Kőhalmi Béla. Nem felejtettük el Kőhalmi Bélát; a szerkesztő bizottság időben gondolt arra, hogy 1984-ben emlékezzünk rá. Mezey László, aki szakmánk akadémiai bizottságában mellette titkár volt, majd az elnöki poszton követte őt, vállalta az emlékező sorok megírását. Ám Mezey László is eltávozott közülünk. Emlékező írást tőle már nem kaphattunk.

Nem felejthetjük Kőhalmi Bélát, aki 1958-tól haláláig, 1970-ig szerkesztette folyóiratunkat. Ez csak az egyik megbízatása volt. Számos más tisztséget töltött be. De nem a tisztségei miatt becsülték. Azért kapott stallumokat, mert a könyvtáros társadalom kiemelkedő személyisége volt. Igazgatói posztot soha nem töltött be, mégis a felszabadulás utáni időszak vezető egyéniségének tekintette mindenki a könyvtárosok körében. Szabó Ervin egykori munkatársát, a Tanácsköztársaság könyvtárügyi megbízottjának, Dienes Lászlónak helyettesét, a kiváló könyvtári szakértőt, könyvtári és más szaklapok, valamint a *Könyvek könyve* 1918-as és 1937-es kiadásainak szerkesztőjét tiszteltük benne mi, akik a felszabadulás utáni tevékenységét követhettük nyomon közelebbről, illetve 1945 után ismerhettük meg személyesen őt. A felszabadulás után a *Szabad Nép* munkatársa, a Fővárosi Könyvtár igazgatóhelyettese. 1950-től az Országos Könyvtári Központ, 1952-től az Országos Széchényi Könyvtár módszertani osztályának szaktanácsadója. 1952-től az irodalomtudományok kandidátusa. 1949-től meghívott előadó, 1956-tól 1960-ig, nyugdíjazásáig egyetemi tanár a könyvtártudományi tanszéken. 1956-ban Kossuth-díjat kap. *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945—1965* (Bp. 1967.) című művét az MTA díjával tüntették ki.

Nem felejthetjük Kőhalmi Béla útmutatásait. Szabó Ervin, Dienes László és Kőhalmi Béla munkásságának tanulmányozásából szűrhetjük le a nagy tanulságokat. Óvakodnunk kell az egyoldalúságtól. Az elkötelezettség és a nyitottság jegyében kell szakmánkat művelnünk. Kőhalmi Béla is segített bennünket annak felismerésében, hogy szakmánk, hivatásunk értelmét a szakkutatási készségnek, a korszerű könyvtárosi képzettségnek és a társadalmi haladásért folyó harc szolgálatának hármas egysége adja. Fő művében örökül hagyta ránk: „. . . ahhoz, hogy a könyvtárak valóban a tudomány szolgálatában működhessenek, a tudományos munka műhelyei is kell hogy legyenek. Könyvtáraink történelme számos bíztató példával szolgál erre."

HAVASI ZOLTÁN

Mezey László (1918—1984). Ismét súlyos veszteség érte a *Magyar Könyvszemlét*: szerkesztő bizottságának egyik legrégibb tagjától, a tragikus körülmények között váratlanul elhunyt Mezey Lászlótól is búcsúznunk kell. Személyében a magyar könyvtörténeti kutatás egyik legkiválóbban képzett, nagy tudású képviselőjét vesztette el.

Egyetemi tanulmányait Rómában és Budapesten végezte. 1943—1954 között az Egyetemi Könyvtár, 1958-tól 1963-ig pedig az Országos Széchenyi Könyvtár tudományos munkatársa volt, majd az MTA I. Osztályának kutatója és egyetemi előadó lett. Megalapításától kezdve részt vett a könyvtári tanszék munkájában: több könyvtáros nemzedéket ismertetett meg a paleográfia alapjaival. Fő kutatási területe a középkori írásbeliség története volt. E téma köréből számos tanulmánya jelent meg, többek között a *Magyar Könyvszemlé*ben is. Önálló publikációi sorát az *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén* (Bp. 1955.) című munkája nyitotta meg. Ezt követte több válogatás és versgyűjtemény a középkori irodalmi forrásokból és a *Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez* (Bp. 1956.) c. összeállítása. Úttörő kiadványa volt az Egyetemi Könyvtár nyomtatott kódexkatalógusa *(Codices Latini medii aevi Bibliothecae Univ. Bud.* Bp. 1961.); irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatát tartalmazta a *Deákság és Európa* (Bp. 1979.) című kötete. Mint a hosszú éveken keresztül általa vezetett MTA Könyvtörténeti Munkabizottság elnöke jelentette meg az *Armarium* (Bp. 1976.) című, idegen nyelvű könyvtörténeti tanulmánygyűjteményt.

Mezey László az utóbbi időszakban főleg a magyarországi középkori kódextöredékek kutatásával foglalkozott: tanítványaiból szervezett csoportjának közreműködésével elkészítette több nagy hazai könyvtár kódextöredékeinek tudományos feldolgozását. Váratlan halála azonban sajnos, e munkáját is derékba törte. Az elkészült két kötet közül az első *(Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae. I. Egyetemi Könyvtár)* már megjelent, a második kiadás alatt van. A folytatás azonban már másokra vár, nem utolsó sorban azokra, akiket Mezey László példamutató módon és kiváló pedagógusként vezetett be a magyarországi középkori könyvtörténeti kutatásokba. Emlékét — tanítványai mellett — a *Magyar Könyvszemle* szerkesztő bizottsága is megőrzi.

KÓKAY GYÖRGY

Domanovszky Ákos (1902—1984). A XX. századi magyar könyvtárügy egyik legjelentősebb személyiségétől, Dr. Domanovszky Ákostól, a budapesti Egyetemi Könyvtár ny. főigazgatóhelyettesétől búcsúztak a Farkasréti temetőben felesége, gyermekei, rokonai, barátai, munkatársai és tisztelői.

Diplomájának megszerzése után rövid ideig a József Műegyetem Közgazdasági Karán dolgozott. 1927-ben az Egyetemi Könyvtár tisztviselője lett okleveles közgazdászként. Az első tíz esztendőben a könyvtári munka minden feladatával megismerkedett. Kiemelkedő munkája alapján nevezték ki 1935. nyarán a pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatójává.

A harminchároméves Domanovszky Ákos valójában a Nemzeti Könyvtár élére került Dr. Fitz József örökségét vette át közvetlen elődjétől, Dr. Holub József mb. igazgatótól. — Nem fogalmazott meg új programot. Dr. Fitz József elképzelései szerint folytatta a könyvtár korszerűsítését. Hamarosan a könyvtárak örök problémájával kellett szembenéznie: a hely- és munkaerő-hiánnyal. Domanovszky mindent megtett, hogy az Egyetemi Könyvtár minden tekintetben megfeleljen az egyetem és a pécsi olvasóközönség várakozásának, igényeinek.

Domanovszky Ákos 1942 őszén visszakerült Budapestre, az Egyetemi Könyvtárba igazgatói címe meghagyása mellett főkönyvtárnokként. Hamarosan közismertté vált: azzal a szándékkal helyezték „beosztottként" Budapestre, hogy a nyugdíjba készülő Pasteiner Iván utóda lesz az Egyetemi Könyvtár élén. 1942—1944 között a címfelvételt Domanovszky Ákos, az ezzel párhuzamosan folyó szakozást pedig Mátrai László irányította.

A főváros ostroma idején az Egyetemi Könyvtár óvóhelyére beköltözött könyvtári kollektíva 1945. február 23-án értesült arról, hogy a budapesti Nemzeti Bizottság ötös

tanácsa Mátrai Lászlót bízta meg a „Budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatói teendőinek ideiglenes ellátásával". E megbízatást a Debrecenből Budapestre átköltözött minisztérium is megerősítette. Az új főigazgató Domanovszky Ákost vette maga mellé igazgatóhelyettesként.

Domanovszky Ákost, mint publikációi sora mutatja, leginkább a katalogizálás problémái foglalkoztatták. A nemzetközi kapcsolatok nyitása idején bekapcsolódott az IFLA munkájába. A párizsi, londoni és koppenhágai konferenciákon nem csak résztvevőként, hanem előadóként képviselte hazánkat. A szó igazi értelmében nemzetközi tekintélyt szerzett. Nem csupán mindennapi munkáját végezte példás lelkiismeretességgel, de könyvtárelméleti cikkeit, tanulmányait is ritka alaposággal, nagy körültekintéssel készítette el. Ugyanakkor soha sem gondolt arra, hogy nemzetközileg elismert szakismereteiből könyvtártudományt teremtsen. Hivatalnoki pontossága ellenére idegen volt tőle, hogy bürokratikus rendelkezésekkel megnehezítse, akadályozza a kutatók munkáját. Mindent megtett azért, hogy a nagy múltú gyűjtemény jól használható segítője legyen az egyetem oktatóinak és hallgatóinak.

HÖLVÉNYI GYÖRGY

Imrich Kotvan (1910—1984). A könyvtörténettel foglalkozó magyar szakemberek számára már évtizedek óta ismerősen cseng Imrich Kotvan neve, hiszen Szlovákiában a régi könyvtári dokumentumokkal ő foglalkozott messze a legeredményesebben: publikációit sokan forgatták. Miután több mint negyedszázados személyes ismeretség és az abból kialakult barátság kötött hozzá, elhunyta alkalmával erkölcsi kötelességemnek tartom a róla történő megemlékezés megírását.

Kotvan 1910. február 9-én született kisparaszti családból. Gimnáziumi tanulmányait a szülőfalujától nem messze fekvő Szakolcán végezte, majd Pozsonyban és Strasbourgban járt egyetemre. 1934 és 1938 között Nagyszombatban szlovák—francia szakos tanárként tevékenykedett. 1938-tól 1950-ig Pozsonyban a szlovák oktatásügy igazgatásából vette ki részét, majd az Egyetemi Könyvtárba került, ahol azután több mint három évtizedig dolgozott.

Érdeklődése eleinte a szlovák irodalmi nyelv 1787-tel kezdődő kialakulására és az e körül tevékenykedett személyekre (Anton Bernolák, Ján Hollý, Juraj Fándly, Józef Ignác Bajza) terjedt ki, így első könyveit is e témakörből írta. Az 1950-ben bekövetkezett váltás után a pozsonyi Egyetemi Könyvtár kézirattárának és a régi nyomtatványoknak gondozását vette át. Hamar beledolgozta magát ebbe az új ismeretanyagba. Rendkívüli szívóssággal és ritka következetességgel végezte munkáját. Ennek során először az általa kezelt gyűjtemény legrégibb, a XV. századból származó nyomtatványait katalogizálta. Az ilyen ősnyomtatványok igényes azonosítási és leírási munkáját azután fokozatosan és nagy szorgalommal kiterjesztette Szlovákia többi közgyűjteményére is. Hosszú évek során ezeket sorra felkereste, és az ott végzett munka eredményeként több kisebb katalógusban publikálta a regisztrált ősnyomtatványok adatait. Végül — mintegy ez irányú tevékenységének megkoronázásaként — közreadta az összesített szlovákiai ősnyomtatvány-katalógust. (Vö. *Magyar Könyvszemle* 1983. 111—116.)

Érdeklődését a fenti munkával kapcsolatban tudatosan kibővítette a szlovákiai könyvkultúra korai szakaszának történetére általában. A pozsonyi Egyetem Könyvtár általa vezetett gyűjteménye anyagának módszeres feltárását is rendszeresen folytatta, majd ennek eredményeit is kötetekben publikálta (kéziratok 1970, szláv vonatkozású, XVI. századi nyomtatványok 1981). Már elmúlt 72 éves és egészsége is megrokkant, amikor az 1982. év végével nyugdíjba vonult: az általa vezetett gyűjteményt ekkor ugyanis — számára megnyugtató módon — leányára bízhatta. Nem adatott meg neki a nyugodalmas

öregkor, mert betegsége egyre jobban elhatalmasodott, és röviddel 74. születésnapját követően, 1984. február 21-én elhunyt.

Imrich Kotvanra a magyar könyvtörténettel foglalkozók mindig is nagy megbecsüléssel fognak gondolni, hiszen ő volt az, aki a mai Szlovákiának a történelmi Magyarország kultúrtörténetébe olyan szervesen beleilleszkedő közgyűjteményeiből az ősnyomtatványokat publikációi révén napfényre hozta és nemzetközileg is közkinccsé tette.

BORSA GEDEON

A Tudománytár c. új utánnyomás sorozatról. Előzetes tervezés és igényfelmérés után 1983-ban a Könyvértékesítő Vállalat (KÉV) is belépett a hazai utánnyomás- (reprint-) -kiadók sorába. A sorozat megindításához a végső lökést egy 1983 elején, a tv „Studió 83" adásában elhangzott vita adta, amelyben Balázs Mihály, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum igazgatója szóvá tette a régi pedagógiai alapművek, kötelező olvasmányok hozzáférhetetlenségét, újranyomásuk szükségét. A javaslatot a KÉV felkarolta és beépítette mintegy 60 tételes előzetes listájába, amit 500 nagyobb könyvtárnak küldött meg véleményezésre. A visszajelzések és (az Országos Könyvtári Tanács felkérésére) az Országos Széchényi Könyvtár, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ által készített külön igénybejelentés, valamint akadémiai, egyetemi javaslatok felhasználásával összeállt az ötéves kiadási program. A sorozat szerkesztésére Gazda István kapott megbízást.

A fent vázolt előzményekről és a tervekről a Magyar Könyvtárosok Egyesülete által 1983 december közepén rendezett összejövetelen GYŐRI Erzsébet, a KÉV Könyvtárellátójának főosztályvezetője tájékoztatta a csekély számú, de aktív érdeklődőt. Az Állami Könyvterjesztő Vállalat már „beállt" reprint sorozatának eredményeit és terveit ugyanekkor KOLLIN Ferenc, a vállalat igazgatóhelyettese ismertette. A tájékoztatókból kitűnt, hogy mindkét vállalatnak hozzávetőleg évi 6—8 kötet kiadását engedélyezte a Kiadói Főigazgatóság. Az előadók és felszólalók egyetértettek abban, hogy az örvendetesen megélénkülő reprintkiadás fokozottabb központi és kiadóközi koordinálást kíván. Számos konkrét utánnyomási javaslat mellett fölmerült a reprint-kiadás néhány elvi és módszertani problémája (az eredeti és a reprint viszonya, a kiegészítések és pótlások formai elkülönítése stb.) és ezek megoldása is.

A sorozat első számú — bár nem számozott — tagja a mindmáig legnagyobb *Görög—magyar szótár*unk (2. átd. kiad. Sárospatak, 1875), Soltész Ferenc és Szinyei Endre sárospataki tanárok szerkesztésében. (Jellemző, hogy a két pedagógusról elfeledkeztek legújabb irodalmi, pedagógiai és általános életrajzi lexikonaink. Ezt a hiányt érdemben nem pótolta az új kiadás szótártörténeti előszava sem, pedig megtehette volna, ha már az eredeti előszót elhagyták.) Bár az utóbbi években növekszik az érdeklődés a klasszikus ókor és tudományai, valamint nyelvi hordozói iránt, s néhány egyetemünkön, teológiai akadémiánkon, sőt középiskolában (fakultatíve) oktatják az ógörög nyelvet, nem vagyunk meggyőződve arról, hogy felkészültünk-e már a szótár érdemi fogadására-befogadására. Bizonyára régisége, ritkasága tétette a sorozat élére ezt a szépen kivitelezett (bár kisebb nyomáshibával megjelent és utólag korrigált), ám előállítási módjához és szerzői jogdíjmentességéhez képest kissé drága (335 Ft) szótárt. A megjelent és elkelt példányszám (2000) azonban nagy bibliofil érdeklődésre vall, és a kiadói bátorságot igazolja.

Tudományos, közművelődési (honismereti) és magángyűjtői szempontból egyaránt telitalálatnak tekinthető Bodor Antal 1944-ben kiadott, s ma már könyvritkaságnak

számító *Magyarország helyismereti könyvészete 1527—1940* c. bibliográfiájának 3000 példányos bővített újrakiadása. Ez a munka megjelenésekor nem részesült méltó figyelemben a szakkritika részéről (lapunk sem ismertette), a háborús körülmények miatt. A regionális kutatások és a honismereti mozgalom feléledése után pedig nem volt belőle elegendő példány ahhoz, hogy bekerüljön a tudomány és közművelődés vérkeringésébe. (Ezt gyűjtőköri határai és nacionalista-soviniszta hangú előszava is gátolta.) A „történelmi" (1918 előtti) Magyarország területére vonatkozóan azóta sem jelent meg ilyen komplex, tematikailag-műfajilag széles körű (a hazai könyveken, folyóiratokon, különlenyomatokon és kéziratokon kívül a külföldi hungarikumokra is kiterjedő) bibliográfiánk. Bodor szinte haláláig (1955) folytatta az anyaggyűjtést, s szerencsére a reprint munkálatai közben előkerült a mű szerzői példánya is — számos kiegészítéssel és pótlással. Amennyire dicséretes volt ennek közreadása, annyira problematikus a kivitelezés módja: ti. külön-külön adni az 1940-ig terjedő pótlásokat és az 1941—1944 között megjelent kiegészítéseket. Tovább növelte a külön egységek számát és a visszakeresés nehézségét a sorozatszerkesztő — egyébként igen értékes — 1941—1944-es kiegészítő gyűjtése. (Ez azonban — indokolatlanul — csak a hazai „helytörténeti" irodalomra szorítkozik.) A szerkesztő az előrehaladott nyomdai munkálatokra hivatkozik, amelyek meggátolták a két 1941—1944-es kiegészítés összevonását, de tudjuk, hogy szerzői jogi szempontokat is figyelembe kellett venni. Sajnos, így az egy-egy tájra, megyére településre vonatkozó irodalmat négy, a földrajzi nevek betűrendjében közölt jegyzékből lehet összekeresni az új, kibővített kötetben. (Fölvetődik ennyi kiegészítés és pótlás láttán egy összevont betűrendes név- és földrajzi mutató igénye, bár ez tovább növelte volna az átfutási időt és a költségeket, nyilván ezért maradt el.) Végül a szerkesztő készített még egy hasznos függeléket a vármegyetörténeti sorozatokról. Ennek az időrendes szerkezetű anyagnak a bevezető fejezetei a megyebeosztás kialakulását és változásait mutatják be röviden 1944-ig. Ez a szükségképpen vázlatos, csak az átfogó tájékozódásra való összeállítás ismét fölveti egy részletes történeti helynévlexikon összeállításának, kiadásának régi igényét. Egy olyasféléét, mint Gyalay Mihály 1976-ban elkészült gépiratos adattára *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon (1723—1944)* címmel. (Lelőhelyek: MOL, OSZK.)

E kötetnek van olyan módszertani momentuma, is amely túlmutat önmagán, mert az eredeti mű és reprintkiadásának viszonyát, az előbbi integritásának kérdését érinti. A kiadvány új címe *(Magyarország honismereti irodalma 1527—1944)* többszörösen megtévesztő: az eredeti „helyismereti" jelzőt a „honismereti" váltja fel. Talán azért, mert a kiegészítések „helytörténeti" irodalmat tartalmaznak? Vagy azért, mert csak a honismereti mozgalom számára kívánják ajánlani? Bodor ugyan egyik úttörője volt a honismereti mozgalomnak, könyvének korábbi munkacímében, első variánsában használta is ezt a szót, a véglegesben mégis visszatért a legtágabb „helyismereti"-re, ezzel is jelezvén, hogy a közművelődésen túlmenően a legkülönfélébb tárgyú regionális kutatásokat kívánta szolgálni. Az eredeti intenciót és szóhasználatot az utánnyomáskiadásban illett volna tiszteletben tartani. Az 1944-ig kiterjesztett időhatár pedig azt a látszatot kelti, mintha teljesen új, átdolgozott és bővített kiadásról lenne szó. (Amit a társszerzőségi forma csak megerősít!) Bár a „bővített és javított" utánnyomás célkitűzése elvileg nem tagadható egy nem pusztán bibliofil szempontú reprint (s nem fakszimile!) sorozattól, a kiadónak mégis jobban kell ügyelnie a következő „bővített" köteteknél a műfaj írott és íratlan szabályainak megtartására.

Ilyen bővített és javított kötet lesz a sorozat következő tagja, Baán Kálmán *Magyar genealógiai és heraldikai forrásmunkák 1561—1932* (Bp. 1932) c. alapvető könyvészete is (Kóczi László pótlásaival és helyesbítéseivel, a sorozatszerkesztő 1933—1944 közti időre szóló kiegészítésével), amely a családtörténeti kutatások és laikus érdeklődés reneszánszának időszakában nyilván nagy közönségsikerre számíthat.

Előreláthatólag negyedikként jelenik meg Gulyás Pál eredetileg 150 példányban kiadott másodfokú bibliográfiája: *A bibliográfia kézikönyve*, 2. köt. *A legfontosabb bibliográfiai segédkönyvek* (Bp. 1942) címmel, Kozocsa Sándornak a szerzőről szóló (bio)bibliográfiai tanulmányával és a sorozatszerkesztő 1941—1944-re vonatkozó magyar bibliográfiai kiegészítésével. Reméljük, hogy Gulyás e „színtiszta" másodfokú bibliográfiájának nagyvonalú felvállalása nem elzárja, hanem megnyitja a Szentmihályi—Vértesy-féle *Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához* (Bp. 1963) c. referensz másodfokú bibliográfia utánnyomásának vagy — még inkább — rég esedékes átdolgozott, bővített kiadásának lehetőségét.

Még 1984-ben várható további kötetek: Finászy Ernő: *Az ókori nevelés története* (Bp. 1906), Mészáros István előszavával (később az „Egyetemes neveléstörténet" további 3 tagja is megjelenik a szerzőtől); Kiss Áron: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* (Bp. 1891), Bartók Béla és Kodály Zoltán értékelő írásaival, a magyar gyermekjátékirodalom válogatott bibliográfiájával Juhász Jenőtől; Pecz Vilmos *Ókori lexikon*ának (Bp. 1902—1904) 1—2. kötete 4 kötészeti egységben, Ritoók Zsigmond előszavával, a 4. egység végén válogatott bibliográfiával; Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár* (1912) + *Chronologia* (1923) egy kötetben, Szögi László bevezető tanulmányával.

A könyvtárak ellátásáért is felelős Könyvértékesítő Vállalat tehát — eléggé nem dicsérhető módon — a reprintekiadás rögösebb útját választotta: jelentős, a könyvpiacon és a könyvtárakban nehezen hozzáférhető *kézi- és segédkönyveket* kíván megjelentetni korszerűsített tartalommal, értékelő tanulmányokkal. Közgyűjteményeinknek is érdeke, hogy ez a magas tartalmi és metodikai célkitűzés a továbbiakban is megmaradjon, s ezért minden szakmai segítséget meg kell adniuk. (A tematikai javaslatokon túl ide értjük a módszertani kérdések megoldásában való közreműködést, s ha kell, az érdemi vitát, kritikát is.)

A már megjelent két kötetet a szombathelyi Sylvester nyomda állította elő — elég sok reklamációra okot adó módon (papírminőség, kötés- és nyomáshibák), ezért a sorozat következő tagjai a tervek szerint már más vidéki nyomdákban készülnek. Jó lenne, ha megtalálnák a színvonalas tartalomnak megfelelő igényes nyomdai kivitelezőt is! Érdekessége még e sorozatnak, hogy a műszaki szerkesztésben egy új kiadványszervezési gazdasági munkaközösség, az Editorg is közreműködik.

KERTÉSZ GYULA

Régi könyvek kutatása Szibériában. Novoszibirszk Szibéria egyik kulturális és főként a könyvtári központja, különösen 1966 óta, amikor a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Osztályának Állami Tudományos-Műszaki Közkönyvtára beköltözhetett modern új épületébe. Ez az intézmény szervezte a SZTA Szibériai Osztályának Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézetével közösen az Ivan Fjodorov orosz nyomdász születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferenciát, illetve könyvkiállítást 1983. decemberében. N. N. Pokrovszkij, V. N. Alekszejev és L. A. Szitnyikov az orosz „ősnyomdász" munkásságát elemezte a keleti-szláv, illetve Uralon túli művelődéstörténetben, valamint külföldre került munkáinak sorsát kísérte figyelemmel. A konferencia jó alkalom volt az orosz könyvnyomtatás későbbi korszakainak áttekintésére is, amivel három további kutató foglalkozott.

A novoszibirszki konferenciát megelőző kutatások 1980-ban szerény kiállítású, de igen gazdag tartalmú kötetben láttak napvilágot: *Knyiga v Szibiri XVII — nacsala XX vekov* (A szibériai könyv a XVII. századtól a XX. század elejéig. Novoszibirszk. Tudományos munkák gyűjteménye c. sorozat 47. köt. 185 p.) A műszaki tudományos profilú, politikai oktató és ismeretterjesztő feladatokat ellátó könyvtár humaniórákkal is foglalkozó munkatársai tiszteletre méltó eredményeket értek el Szibéria könyvkultúrájának feltárásában,

különösen Rotterdami Erazmus humanista gondolkodásának terjedése (T. Sz. Tyitov) és a Távol-Kelet könyvtörténetének megírásával (I. V. Filatkina).

A mi érdeklődésünkre mind a konferencián, mind a tanulmánykötetben elsősorban Leonyid Alekszandrovics Szitnyikov előadása, illetve írása tart számot. Mindkettő rokon téma, a szibériai könyvnyomtatás nyugati, európai kapcsolatait tárgyalja. Tanulmányából *(A nyugat-európai könyv Szibériában a XVIII. század második felében)* kiderül, hogy a „nyugati könyvek" korántsem csupán importot, idegen nyelvű kiadványokat jelentenek, hanem gyakran a különféle okokból tartósan Szibériában élő nyugat-európaiak oroszul is publikált munkáit. Permben német lutheránusok, Irkutszkban katolikusok dolgoztak, és nem elhanyagolható a rendszeresen Szibériát látogató üzletemberek száma sem. A permi kormányzóságban a nyolcvanas évektől németek, osztrákok (!) vagyis „ceszarec-"ek, olaszok és angolok éltek, akiknek különböző mértékben és érdeklődési körben, de mindenképpen szükségük volt könyvekre, sőt gyermekeik számára tankönyvekre is. (Érdekes, hogy egykorú utazók feljegyzései szerint a külhoni „vendégmunkások" gyermekeinek jórésze elfelejtette anyanyelvét, és tört oroszsággal beszélt). A vezető beosztásokat ellátó orosz katonatisztek és tisztviselők is több idegen nyelven olvastak, sőt a világnyelveken kívül sokan tudtak hollandul, finnül, lengyelül, észtül és egyéb nyelveken is. Ugyancsak jelentős könyvigénye volt a 12 éves kijevi egyházi akadémiát végzett szibériai papoknak, akik latin, görög, lengyel, francia és német nyelvtudással tértek vissza szülőföldjükre. Számottevő volt e szempontból a Tobolszkban élő mintegy 900 főnyi svéd kolónia is. A XVIII. század nyolcvanas éveiben hivatalosan is folyt idegen nyelvtanítás Szibériában, és a helyi egyházi tanintézetekben tantárgy volt a fordítás is. Mindeme igények kielégítéséhez jelentős példányszámú nyugati könyvre volt szükség.

Szitnyikov különböző szemináriumi és kormányzói könyvtárakból származó könyvek posszesszor-bejegyzéseiből és proveniencia-adataiból igyekszik megrajzolni a nyugati nyomtatványok szibériai útját. Eddigi kutatásai során 500 címet sorolt fel a XVIII. század utolsó két évtizedéből, ami 1000-nél több kötetet jelent. Aranyszájú Szent János Omnia operája, Rousseau munkái és Voltaire-kiadások vannak a listán, de számos történelmi-természettudományos mű is. Utazók, kereskedők, magánszemélyek vitték a könyveket Szibériába, amelynek művelődési képe jelentősen módosul Szitnyikov és társai kutatásai nyomán. A hatalmas országrész már két évszázaddal ezelőtt is sokkal élőbb szellemi kapcsolatban volt a nyugati világgal, mint azt a művelődéstörténetben korábban állították.

A novoszibirszki kutatók folytatják a régi szibériai, főleg magánkönyvtárak anyagának feldolgozását. Jelenleg még a munka elején tartanak, és minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy néhány hungarikum is felbukkan majd gyűjtéseikben.

KÄFER ISTVÁN

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban

Rövidítések

GK	— Geodézia és Kartográfia
It	— Irodalomtörténet
ItK	— Irodalomtörténeti Közlemények
KG	— Kisgrafika
KGy: Életem	— Kállai Gyula: Életem törvénye (Visszaemlékezések) Bp. 1980, Kossuth
Ktáros	— A Könyvtáros
Kv. Kvt.	— Könyv és Könyvtár
MG	— Magyar Grafika
MKsz	— Magyar Könyvszemle
MS	— Magyar Sajtó
Orv. Hetil.	— Orvosi Hetilap
Orv. Könyvt.	— Orvosi Könyvtáros
OSZK Évk. 1980.	— Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Budapest 1982.
Ráday Évkönyv II	— A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Budapest 1982.

Általános és elvi kérdések

Borsa Gedeon: A 16. századi nyomtatványok átfogó regisztrálásának terve. = OSZK Évk. 1980. 131—151.

Pápay Gyula: A kartográfiatörténet korszakolásának módszertani kérdései. = GK 1983. 344—348.

Somkuti Gabriella: A könyv- és könyvtártörténeti kutatások fóruma a Magyar Könyvtárosok Egyesületében. = Ktáros 1983. 280—283.

Voit Krisztina: A két világháború közötti magyar nyomdászat és könyvtörténetírás forrásainak feltáró munkálatairól. = MG 1983. 2. sz. 60—62.

Bibliográfiák, repertóriumok

Almásyné Kovács Éva—Kovács Katalin: Az Orvos Könyvtáros kumulált név- és tárgymutatója. 1961—1980. = Orv. Könyvt. 1982. (Különszám) 1—82.

Bornemisza Lászlóné: A Kritika 15 éve. Repertórium 1963—1977. Bp. 1982, FSZEK. 291 l.

Ecsedy Andorné—Gáliczky Éva: A Társadalmi Szemle 10 éve 1972—1981. Repertórium. Bp. 1983, FSZEK. 275 l.

Gál Tamás: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyveinek repertóriuma 1907—1976. Bp. 1982, FSZEK. 171 l.

Heltai János: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. = MKsz 1983. 415—422.

Katona Júlianna, M.: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma 1907—1918. (Szerk., előszó Voit Krisztina). Bp. 1982, Művelődéskutató Intézet. 155 l.

Korompai Gáborné: Dr. Csűry István szakirodalmi munkássága. = Kv. Kvt. 1982. XXX—XLII.

Korompay Gáborné: Régi okiratok és levelek tára 1905—6. Repertórium. Debrecen, 1982, KLTE Könyvtára. 26 l.

KÖRMENDY Kinga: A Széchényi Múzeum anyaga és Viszota Gyula hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. = Magyar Tudomány 1983. 786—789.

KŐSZEGFALVI Ferenc: Pótlások a megyei sajtóbibliográfiához (1949-ig). = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 1—2. sz. 8—11.

KŐSZEGFALVI Ferenc: Puszták népe (1946—1948) repertórium. Szeged, 1981. 50 l.

LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Napló — Panoráma. Bp. 1981. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei A. sorozat 17—19) 1471—1796.

LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Pápa — Regényvilág. Bp. 1983. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei A sorozat 20—22) 1797—2068.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978. Főszerk. PAJKOSSY György. Szerk. LICHTMANN Tamás. Bp. 1982, Országos Széchényi Könyvtár. 478 l.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1979. Főszerk. PAJKOSSY György. Szerk. NÉMETH S. Katalin. Bp. 1983, Országos Széchényi Könyvtár. 503 l.

VARGHA Kálmán—V. WINDISCH Éva: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. 6. köt. 1905—1945. Személyi rész I. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó. 959 l.

PESTI Ernő: Az Est-lapok 1920—1939. Repertórium. Az Est, Magyarország, Pesti Napló 1920—1924. Bp. 1982, Petőfi Irodalmi Múzeum. XVI, 311 l.

PRAZNOVSZKY Mihály: Nógrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1846—1978. Salgótarján, 1982 [! 1983], Balassi Megyei Könyvtár. 277 l, [27] t.

Régi Magyarországi Nyomtatványok 2. 1601—1635. [Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc]. Bp. 1983, Akadémiai Kiadó. 855 l, [74] t.

SZÉLL Margit: Teológia negyedévi folyóirat (repertóriuma] 1967—1982. Bp. 1982, 16 l.

Cenzúratörténet

CSIKESZ Ferenc: Mit hagyott ki a cenzúra Mikecs László Csángókjából 1941-ben. = Confessio 1982. 2. sz. 104—112.

FRIED István: Pompéry János, a cenzúra és a horvátok. = MKsz 1983. 184—185.

FÜLÖP Géza: A magyar könyvkultúra a két világháború között és a felszabadulás után. = MG 1983. 1. sz. 71—73.

MARKOVITS Györgyi: Az irodalom rejtett arca. [Riporter]: TÓBIÁS Áron. = Olvasó Nép 1983. tavasz. 76—82.

MEDVIGY Endre: Sinka István, a lángoló cselédházak és az ügyészség. = Forrás 1983. 8. sz. 54—62.

SZELESTEI N. László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek) = MKsz 1983, 292—304.

VARGA Sándor: A selejtlista: 1950. = It 1983, 471—488.

Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

BORSA Gedeon: Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás. = MKsz 1983. 208—209.

KIRÁLY Péter: Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. 503 l.

A magyar nyomdaipar. = Papíripar 1982. 109—119.

MAUTNER József: Százötven éves Kaposvár nyomdaipara. Kaposvár, 1982 [! 1983]. [a Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat Szakszervezeti Bizottsága]. 74 l, [3] t.

SZÁNTÓ Tibor: A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet áttekintése. 4. kiad. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó, 544 l, 1 t.

PAVERCSIK Ilona: A lőcsei Brewer-nyomda a XVII—XVIII. században. II. rész. = OSZK Évk. 1980. 349—473.

PAVERCSIK Ilona: A XVII.—XVIII. századi könyvművészet műhelyéből. 2. rész. = MG 1982. 5—6. sz. 102—107.

15. század

BORSA Gedeon: A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnyomtatványkatalógusa. = MKsz 1983. 111—116.

GÁRDOS Miklós: Nyomda Budán. = MG 1983. 3. sz. 48—51.

16. század

BORSA Gedeon: Albert Grawer munkája két kiadásának problémája. = MKsz 1983. 409–414.

BORSA Gedeon: Bibliográfiai adalékok korai magyar nyelvű perikópáskönyvekhez. = MKsz 1983. 404–409.

BORSA Gedeon: Bornemisza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. = ItK 1983. 48–58.

CSOMASZ TÓTH Kálmán: Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai. = Confessio 1982. 4. sz. 50–59.

FJODOROV, Alekszandr: Testvéreimért, szeretteimért. Ivan Fjodorovról, az első orosz nyomdászról. Ford. GÁLVÖLGYI Judit. Szovjet Irodalom 1983. 11. sz. 150–153.

HRENKÓ Pál: Honterus 450 éves térképe Erdélyről. = GK 1983. 109–118.

HUSZÁR Gál: A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicheretec + Kálmáncsehi Márton: A keresztyeni gyülekezetben valo regveli eneklesec (Óvár–Kassa Debrecen) 1560. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta BORSA Gedeon. Budapest 1983, Akadémiai Kiadó. [184 + 40] lev.

KÜKEDI József: A Vizsolyi Biblia nyomdai kézirattöredékei tükrében. = MKsz 1983. 370–382.

TÉGLÁSY Imre: Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában. Zsámboky János [trans.]: Demetrii Pholerei de epistolis doctrina. Item rhetoricae, dialecticaeque svmma Ioan[nis] Sambvci P[annonii]. Antverpiae, MDLXVII. Plantinus. [30] fol. 16° = MKsz 1983. 45–48.

SZABÓ András: Tévedések és tévutak a Károlyi Gáspárral és a Vizsolyi Bibliával foglalkozó szakirodalomban. = OSZK Évk. 1980. 233–242.

UBRIZSY Andrea: Magyar földrajzi nevek két XVI. sz-i németalföldi könyvben. = Földrajzi Közlemények 1983. 130–131.

VÁSÁRHELYI Judit: Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből = MKsz 1983. 264–272.

VELCSOV Mártonné: Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben = Néprajz és Nyelvtudomány XXII–XXIII. Szeged 1978–1979. 47–70.

ZEMAN László: Gyulai Torda Zsigmond élete és munkássága = MKsz 1983. 102–110.

ZSÁMBOKI László: Agricola-elsőkiadások a selmeci műemlékkönyvtárban. = Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1982. 287.

17. század

BENDA Kálmán: Lipsiai Pál levele 1619-ből. = Ráday Évkönyv II. 179–181.

CSOMASZ TÓTH Kálmán: Szilvás-Újfalvi Imre helye a zenetörténetben. = Ráday Évkönyv II. 57–73.

CSONKA Ferenc: Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához. = MKsz 1983. 171–181.

ECSEDY Judit, V.: Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében. = MKsz 1983. 272–278.

HELTAI János: Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről. = MKsz 1983. 279–282.

KIRÁLY László: Két Bocatius mű a genfi Egyetemi Könyvtárban. = MKsz 1983. 397–404.

PAVERCSIK Ilona: Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz. = MKsz 1983. 282–286.

PRAŽAK, Richard: Szenci Molnár Albert Prágában. = Ráday Évkönyv II. 182–187.

SÖPTEI István: A sárvári könyvsajtó és rekonstrukciója. = MG 1983. 5. sz. 73–76.

ZSIGMONDY Árpád–ZSIGMONDY Árpádné: Adalékok két 17. századi naptárhoz. = MKsz 1983. 181–182.

18. század

HOLL Béla: A nagyszombati egyetemi vizsgázók kiadványait szabályozó rendelet 1703-ból. = MKsz 1983. 286–292.

TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Töltési István nyomdája és a komáromi kalendárium 1705–1721. In: Ujj kalendariom, mellyet Christus Urunk születése után való 1711. esztendőre írt Neubart János ... Hasonmás kiadás. Tatabánya, [1982]. [98] lev.

19. század

BARTHA Lajos, ifj.: Újabb adatok Lipszky János életéhez és munkásságához. = Hadtörténeti Közlemények 1983. 624–636.

BORS Jenő: Typographie de Jean Herz á Pest = Mikrobibliofilok 1983. 2. (50.) sz. 1–3.

NAGY Zoltán: A magyar betűöntés a 19. században. Budapest, 1982, Miniatűr könyvgyűjtők Klubja. 137 l.

SZABÓ Péter: Gyászjelentések a 19. században és a 20. század elején. = Ars Hungarica 1983. 1. sz. 87–92.

VERES László: A miskolci nyomdászat kezdetei 1812–1838. = Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 1981. 77–89.

20. század

ABLAKA István: A nyomdászat múltja, jelene Kecskeméten és Bács-Kiskun megyében. = MG 1983. 3. sz. 69–71.

Az Athenaeum Nyomda második rekonstrukciója. Budapest, [1982]. 208 l. Minikönyv.

BALOG Miklós: Egy évszázad mezsgyéjén. Jubileumi emlékezés. = MG 1982. 5–6. sz. 1–6.

BATA Imre: A Kner Nyomda és az írók. = Új Auróra 1983. 1. sz. 99–105.

HAIMAN György: Iparművészet és nyomdászat. 1882–1982. Bp. 1982. 145 l. + [32] t. Minikönyv.

HAIMAN György: Knerék korunk iparművészeti mozgalmaiban. = ItK 1983. 276–283.

HAIMAN György: A századforduló munkásművelődéséhez. = MG 1983. 3. sz. 58–59.

LÉVAY Botondné: A Kner Nyomda szellemi kapcsolatai. = Új Auróra 1983. 1. sz. 105–111.

MALATYINSZKY József: A Kner Nyomda centenáriumi ünnepségsorozata. = MG 1982. 5–6. sz. 7–17.

(MALITYINSZKI József–PETŐCZ Károly – SZABÓ Ferenc): Egy évszázad mezsgyéjén. A Kner Nyomda gyomai és békéscsabai üzemeinek története. [Gyoma] 1982, Kner Nyomda. 266 l.

Monumenta literarum. A világirodalom kisebb remekművei legkiválóbb műfordítóink új fordításaiban. 1–2. sorozat. (Szerk. és sajtó alá rendezte KIRÁLY György, a könyvdíszeket tervezte KOZMA Lajos.) Hasonmás kiadás. Az újra kiadást HORVÁTH Tibor és PETŐCZ Károly gondozta. Budapest, 1982, Magvető Kiadó 2 db, 24 füzet.

PETŐCZ Károly: A hagyományok védelmében. = Új Auróra 1983. 1. sz. 113–120.

SZABÓ Ferenc: Békés megye és a Kner Nyomda. = Új Auróra 1983. 1. sz. 120–128.

SZAKÁCS Rudolfné: A Dürer Nyomda kialakulása. = Könyvtári Jegyzetek 1982. 3. sz. 12–18.

TÁRKÁNYI Imre: A Globus Nyomda. = MG 1982. 5–6. sz. 81–88.

TOLNAI Gábor: A betű poétája (Kner Imréről). = ItK 1983. 284–290.

Zeitstil und soziale Funktion der Buchkunst: Faksimile-Ausgabe der „Betrachtungen" 1927 von Imre Kner, Einleitung von György HAIMAN. Bp. 1982, Ungarische Nationalkomitee der IBA Gyoma [etc.] Kner. 12, 19 l.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó művek

BENDA Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja és mai helyzete, 1. = Levéltári Közlemények 1979. 163–173.

A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai, 1780–1848. Gyűjt., összeáll. és ismertetőkkel ell. VERESS Endre; [vál., sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt írta és a dokumentumok ismertetőit átd. DOMOKOS Sámuel]. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó 465 l.

KIRÁLY Péter: Der ruthenische Buchverlag in Ungarn und die Universitätsdruckerei von Ofen. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Historica Tomus XXI. Bp. 1981. 13–22.

KÜRTHY András: A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből. = MKsz 1983. 384–392.

SZÁNTÓ György Tibor: Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből. Bp. MTA Könyvtár 1983. 120, [7] l.

TÓTH Béla: Református kollégiumaink tankönyvei a 16–17. században. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 43–64. + 12 ill.

16. század

HAVAS László: Platóntól a „görög reneszánszig" (Sambucus szövegkiadói tevékenységétől a modern filológiáig). = Kv. Kvt. XIII. 1982. 111–119.

NEMESKÜRTY István: Telegdi felelete újabb megvilágításban. = ItK 1983. 137–141.

SZAKÁLY Ferenc: Adalékok Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez. = Ráday Évkönyv II. 159–178.

17. század

BÓTA László: A Balassi-Rimay versek első kiadásának keletkezéséhez. = ItK 1983. 173–188.

HAIMAN György–BALLÉR Piroska: „Megegyeztetvén a három kollégiumokat..."

Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról I—II. = MKsz 1983, 21—31, 321—331.

HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. = OSZK Évk. 1980. 243—347.

MOLDOVÁN Vilmos: Dávid könyvének bevezetéstani problémái Szenci Molnár Albert bibliakiadásaiban. = Theológiai Szemle 1983. 1. sz. 11—14.

NEMESKÜRTY Harriet: Egy Zrínyi gyászbeszéd két különböző kiadásáról. = MKsz 1983. 49—57.

18. század

BENDA Kálmán: A felvilágosodás és a parasztság műveltsége a XVIII. századi Magyarországon. = Helikon 1982. 533—539.

FRIEDRICH Ildikó: XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága. = MKsz 1983. 32—41.

SZABÓ Botond: Szilágyi Sámuel nyomtatott munkái és tankönyvkiadásai. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 101—109.

SZELESTEI N. László: Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon. = OSZK Évk. 1980. 475—516.

19. század

MÉSZÁROS István: Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei. = MKsz 1983. 129—137.

MÉSZÁROS István: A tankönyvíró Kazinczy = ItK 1982. 527—538.

PÁL Endre—FEKETE István: Művelődéstörténeti adatok egy 1803. évi előfizetési névjegyzék alapján. = Ráday Évkönyv II. 198—202.

SZÁNTÓ György Tibor: A régi Akadémia könyvkiadáspolitikai törekvései. = Fejér Megyei Szemle 1982. 1. sz. 51—55.

20. század

BECSEI József—KÖTELES Lajos: Áttekintés a Békés megyei könyvkiadásról. = Békési Élet 1983. 457—461.

BECSEI József—KÖTELES Lajos: A Békés megyei könyvkiadás szerepe a megye szellemi életének fejlődésében. = Baranyai Művelődés 1982. 3. sz. 30—33.

CSERÉPFALVI Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései (Bp.) 1982, Gondolat Kiadó 483 l. [24] t.

DANKÓ Imre: Könyvkiadás, könyvtárhasználat és kutatómunka a múzeumban. = Baranyai Művelődés 1982. 3. sz. 58—65.

HUBER Kálmánné: A „Helyi Könyvkiadás Magyarországon 1957—1982" c. könyvkiállítás. = Baranyai Művelődés 1983. 2. sz. 63—70.

KOLLIN Ferenc: A Malik könyvkiadó. Bp. MKKE ÁKV 1983. 43 l.

LÁZS Sándor: Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén. = MKsz 1983. 345—365.

LÉVAY Botondné—HAIMAN György: A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882—1944. Bp. 1982, Akadémiai Kiadó 2 db. 308, 366 l.

MOLDVAY Győző: „Egy könyvkiadó feljegyzései" Vonások Cserépfalvi Imre portréjához. = Hevesi Szemle 1983. 3. sz. 4—6.

NEMESKÜRTY István: „Akik szívükben fiatalok tudtak maradni." Ifjúsági könyvsorozat a harmincas évekből. = Budapest 1982. 11. sz. 20—23.

PÁRCZER Ferenc: Nehéz születés. Adalékok a magyar könyvkiadás felszabadulás utáni történetéhez (1950—1956) = It 1983. 460—471.

PETŐCZ Károly: A nem hivatásos (vidéki?) könyvkiadásunkról. = MG 1983. 4. sz. 63—70.

SÁNDOR László: A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1918—1980-ig. = MKsz 1983. 186—194.

Szász Anna Mária H.: Belépő a világirodalomba? Az amerikai Twaynes-kiadó könyvei magyar írókról. = It 1982. 930—939.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

FRIED István: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. (XVIII. század, XIX. század első fele) = MKsz 1983. 89—101.

HAJNALNÉ SIMONYI Eszter—CSABA Józsefné: A Bányászati és Kohászati Lapok története = Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat 1983. 26—30.

KÓKAY György: Görög Demeter. = Honismeret 1983. 6. sz. 11—14.

NYAKAS Miklós: Hajdúböszörmény sajtótörténete. Hajdúböszörmény 1982 [! 1983]. 76 l.

SONKOLY István: A Budapesti Szemle zenei vonatkozású közleményei. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 67—82.

18. század

KÓKAY György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó 234 l.

KÓKAY György: Egy Bessenyei mű sajtóvisszhangja 1773-ban. = MKsz 1983. 182–183.

19. század

BATÁRY [!] Gyula: A hazai orvosi sajtóreferálás kialakulása a „Tudományos Gyűjtemény" hasábjain = Orv. Kvt. 1983. 1. sz. 73–77.

BATÁRI Gyula: Az orvosi sajtóreferálás kezdetei Magyarországon. = Orv. Hetil. 1982. 2611–2613.

BATÁRI Gyula: Hirdetési lap a XIX. század közepén. = Propaganda, Reklám 1983. 2. sz. 16–18.

BATÁRI Gyula: Ipari, műszaki folyóiratok Magyarországon a XIX. században = Technikatörténeti Szemle XIII. 1982. 213–230.

BATÁRI Gyula: Joó János „Hétilapok" című ipari lapjáról. = Technikatörténeti Szemle XIII. 1982. 107–114.

HORVÁTH Zoltánné–KONKOLY Miklós: Bimbófüzér (1856–1870). A szombathelyi főgymnasium diáklapja. = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 1981. 1. sz. 23–32.

JEMNITZ János: A Die Neue Zeit (1883–1917). = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. Évkönyv 1983. (Bp.) 1982, Kossuth Kiadó 153–161.

KÁLNOKI KIS Tamás: Egy nevezetes sajtóper története és a politikus Orbán Balázs. = Honismeret 1983. 4. sz. 14–17.

LENGYEL Márta, S.: Egy év Julian Chownitz kanyargós pályafutásából. = Helikon 1982. 1. sz. 69–78.

LENKEY István: Kéziratos irodalmi diákújság a debreceni kollégiumban. (Heti Közlöny 1857–1896) = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 8. 1981. 35–48.

MIKLÓSSY János: Új Magyar Múzeum. = OSZK Évk. 1980. 539–555.

NAGY Lajos: A magyar jogi folyóirati irodalom fejlődésének vázlata. 1. = Állam-és Jogtudomány 1982. 1. sz. 125–136.

NÉMETH G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig. Bp. 1981, Akadémiai Kiadó 429 l.

REJTŐ István: Mikszáth Kálmán és a Magyar Hírlap. = MKsz 1983. 332–344.

TAPOLCAINÉ SÁRAY Szabó Éva: Laura – 1824. = Új Forrás 1983. 1. sz. 79–80.

TARR László: Régi kőnyomatosok. = Jelkép 1983. 146–150.

VÁG Ottó: Early journals on pre-school education in Hungary = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Paedagogica et Psychologica Tomus VII. Budapest 1982. 195–202.

VÉGH Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. = Szakszervezeti Szemle 1982. 6. sz. 70–77.

VÉGH Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. II–IV. = Szakszervezeti Szemle 1983. 1. sz. 75–83., 3. sz. 65–71., 5. sz. 68–77.

20. század

BARTÓK Albert: Rákosligeti újságírás. = Budapest 1983. 3. sz. 36–37.

BATÁRI Gyula: Schmidt Béla és az erdélyi Magyar Népegészségügyi Szemle. = Orv. Hetil. 1982. 2737–2738.

BOTKA Ferenc: Jelszótól a világképig. Tanulmányok és cikkek a magyar szocialista irodalom történetéből (1919–1945). Bp. 1982, Kossuth Kiadó 23–167.

BOTLIK József: A hűség őrhelyén. A pozsonyi Irodalmi Szemle huszonöt évéről. = Napjaink 1983. 9. sz. 24–28.

FÁBIÁN Éva: 100 éves az első magyar nyelvű kémiai folyóirat a „Vegytani Lapok" = Magyar Kémia 1982. 412–414.

FARAGÓ Éva: Vészi József és a Budapesti Napló. = Budapest 1983. 6. sz. 34–36.

FEHÉR Imre: Szélpál Árpád fényképes szociográfiai riportjai a Népszavában (1929–1933) = Jászkunság 1983. 1. sz. 31–39.

GREZSA Ferenc: Juhász Gyula és a Nyugat. = Napjaink 1983. 5. sz. 21–23.

HEVERDLE László: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája. = MKsz 1983. 138–153.

HUBER Kálmánné: A Symposion és köre (1924–1928) = MKsz 1983. 243–250.

Irodalmi kurír és előzménye 1931–32. Szolnok 1982, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. [230] l. Facsimile.

KÁLLAI Gyula: A Népszava karácsonyi száma. = KGy: Életem 277–282.

KÁLLAI Gyula: A szerkesztőség élete = KGy: Életem 109–122.

KÁLLAI Gyula: A Tovább = KGy: Életem 67–86.

KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin: A Szegedi Napló Móra Ferenc főszerkesztősége idején, 1913–1919. Szeged 1981 [! 1983]. JATE 86 l.

Kosáry Domokos: A magyar sajtó megszületése. = MG 1983. 51–56.
Kőszegfalvi Ferenc: Délsziget 1946–1947. (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története) = MKsz 1983. 154–164.
Lakos Sándor: A Béke és Szocializmus 25 éve. = Pártélet 1983. 10. sz. 33–34.
Lengyel András: Móricz Zsigmond levele Buday Györgyhöz. = Somogyi Könyvtári Műhely 1983. 1. sz. 44–45.
Máté György: Az Új Márciust lapozva. = MS 1983. 12. sz. 18–20.
Máté György: Emlékezés Gyáros Lászlóra. = MS 1983. 9. sz. 23–27.
Nemesi László: „Minő impertinencia" Áchim L. András halála a korabeli sajtó tükrében. Békéscsaba 1981, TIT Békés megyei Szervezete. 22 l.
Neuvirth László: A Fogtechnikai Szemle öt évtizedének története. = Fogtechnikai Szemle 1983. 1. sz. 28–29.
Ónodi László: Az avantgarde művészet a bécsi Ma című lapban. = Literatura 1982. 261–278.
Ottlik Géza: A Nyugatról. = Ottlik Géza: Próza. Bp. 1980, Magvető Kiadó 215–230.
Pálmai Kálmán: Arany és a Nyugat. = Új Írás 1983. 1. sz. 114–120.
Párczer Ferenc: Történetek a „Szikra" nagy korszakáról. = Kritika 1981. 2. sz. 16–17.
Péter László: A Délmagyarország fordulópontjai. = Jelkép 1983. 136–145.
P[éter] L[ászló]: Dettre János publicisztikájához. = Somogyi Könyvtári Műhely 1983. 1. sz. 48–50.
Péter László: Juhász Gyula elfelejtett cikksorozata. = Somogyi Könyvtári Műhely 1983. 1. sz. 6–21.
Praznovszky Mihály: Salgótarján és sajtója a harmincas években. = Palócföld 1983. 2. sz. 42–47.
Rév Miklós: A magyar riportfotó 1945 után. Beszélgetés. [Riporter Horváth Bálint] = Fotó 1983. 1. sz. 14–18.
Ritter Áladár: „Szekszárdon szerkesztettem" = MS 1983. 10. sz. 22–25.
Salamon Konrád: A Soli Deo Gloria Magyar Útja és a népi mozgalom kezdetei. = Confessio 1982. 4. sz. 18–30.
Simon Mária: Balogh Edgár tevékenységének kezdete Erdélyben. = Tudományos Szocializmus Tanszék Közleményei. 4. Bp. 1982, ELTE TTK. 187–210.
Szalai János: A Tolna megyei sajtó kistükre. [Szekszárd, 1983]. 24 l, 17 t. Minikönyv.
Szombathy Viktor: Az ősbivalytól a szóbuborékig. = Budapest 1983. 6. sz. 38–41.
Töttös Gábor: A Tolna Megyei Hírlap története. = Tolnai Könyvtáros 1982. 2. sz. 35–40.
Trencsényi Tibor: A 125 éves Orvosi Hetilap, és szerkesztése az újraindulás óta. = Orv. Hetil. 1982. 3179–3185.
Turczel Lajos: Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról. (Bratislava, 1982.), Madách Kiadó–Szépirodalmi Kiadó 83–142.
Várady Sternberg János: Jászi Oszkár levelezése Nyikolaj Rubakirival. = MKsz 1983. 393–396.

Könyvillusztráció, könyvkötészet

Agamirova, Anna: Illusztrációk az „Első Péter"-hez. Ford. Weisz Györgyi. = Szovjet Irodalom 1983. 1. sz. 181–183.
Czennerné Wilhelmb Gizella: „Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben" illusztrációi és illusztrátorai. = Folia historica 9. 1981. 59–77.
Csejdy Virág: Szép gyermekkönyvek egy régi gyermekkönyv-kiállításon 1921-ben. = MG 1982. 5–6. sz. 65–78.
Petőfi kiadások és illusztrációk. Kiállítás a költő 160. évfordulója alkalmából. Kiskőrös 1983, Városi Tanács. 16 l.
Pavercsik Ilona: A lőcsei könyvillusztrálás a 17–18. században. = Művészettörténeti Értesítő 1982. 195–206.
Petőcz Károly: A Kner Nyomda variálható nyomdai díszei. = MG 1982. 5–6. sz. 18–29.
Zsoldos Benő: A könyvkötőipar fejlődése. = MG 1982. 5–6. sz. 131–133.

Könyvművészet

Bors Jenő: A Csíki Klastrom kiskönyve 1791-ből. = Mikrobibliofilok 1983. 4. (52.) sz. 1–4.
Dreissig Jahre der ungarischen Buchkunst, 1952–1982. Einl. Béla Köpeczi, Miklós Pál; [Hrsg.] Vereinigung der Ungarischen Verlage und Buchvertriebsunternehmen. Bp. 1982. [38] l.
Fülöp Géza: Baloldali könyvkultúra és modern könyvművészeti törekvések a dua-

lizmus idején. A Tanácsköztársaság könyvkultúrája. = MG 1982. 5–6. sz. 53–55.
PETŐCZ Károly: Képzőművészet a könyvművészetben. = Új Auróra 1982. 3. sz. 49–59.
Szántó Tibor könyvtervező tipográfus kiállítása a Vigadó Galériában. [Bp. 1982.] [79 l.]

Bibliofilia, könyvgyűjtés

BORS Jenő: Két régi magyar minikönyv sorozatról. = Mikrobibliofilok 1983. 3. (51.) sz. 6–8.
FEJÉR Leontin: Egy magyar természettudós könyvtára a századfordulón. [Pető Gyuláról] = Földtani Tudománytörténeti Évkönyv. VIII. 1979. Bp. 1981. 115–125.
HARASZTI Erika Ágnes: 1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a Milkovich-Zámory különgyűjteményben. = MKsz 1983. 80–85.
Kemény Gábor (1883–1948). Különgyűjtemény. (Összeállította GRÁBERNÉ BŐSZE Klára, KASZÁS Árpádné, PECHÓ Zoltánné). Budapest, 1983, O(rszágos) P(edagógiai) K(önyvtár és) M(úzeum). 253 l.
KOVÁCS Anna: Nagy Iván könyvtára mint egy művelődési eszmény bizonyítéka. = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 8. 1982. 209–241.
KOVÁCS Sándor, V.: Balassi Bálint antik olvasmányaihoz. = MKsz 1983. 170–171.
Koós Judith: A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai. = Ráday Évkönyv II. 97–120.
LENKEY István: Ex libris élet Debrecenben 1944-ig. = KG 1981. 5–9.
MÁRKUS Istvánné: Orvosi és gyógyszerészi ex librisek. = Múzeumi Kurír. 39. 1982. 105–112.
MONOK István: Csanaki Máté könyvjegyzéke. = MKsz 1983. 256–263.
NÉMETH S. Katalin: Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa. = MKsz 1983. 66–80.
PAJKOSSY Györgyné: Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. „Nicasii Ellebodici Casletani et amicorum" = MKsz 1983. 225–242.
PÉTER László: A Vasváry-gyűjtemény a szegedi Somogyi-Könyvtárban. = Hungarológiai Értesítő 1982. 1–4. sz. 602–605.
SEMSEY Andor: Ex libris és heraldika. = KG 1982. 1–4.
SEMSEY Andor: Ismeretlen régi magyar ex librisek a Matica Slovenská gyűjteményében = KG 1982. 30–32.
SEMSEY Andor: Újabb adatok az első magyarországi ex libris történetéhez. = KG 1981. 54–55.
VADAS József: Book-plates are in again = New Hungarian Quarterly 1983. 91. sz. 174–177.
WEINER, Piroska: Belgische, holländische Exlibris und Kleingraphik. = Ars decorativa 1982. 145–162.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

BENEDEK Jenő: Egy évszázad a műszaki haladás szolgálatában. = Tudományos Műszaki Tájékoztató. 1983. 268–278.
BORSA Gedeon: Könyvtörténeti kiállítás Zágrábban. = MKsz 1983. 308.
HENNING, Hans: Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten. Vergangheit und Gegenwart der Zentralbibliothek der deutschen Klassik. = MKsz 1983. 197–208.
HERNER János–MONOK István: A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged 1983, JATE BTK. 648 l.
JÜGELT, Karl-Heinz: A helytörténeti gyűjtés és bibliográfiai munka történeti előzményei, a rostocki egyetemi könyvtár feladatai a regionális vonatkozású irodalom gyűjtése terén. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 191–201.
KANYAR József: Somogy vármegye könyvtárának története (1816–1950). = Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1983. 163–195.
KERESZTURY Dezső: Híres magyar könyvtárak. Bp. 1982, RTV-Minerva Kiadó 138 l.
MISÓCZKI Lajos: A Gyöngyösi Műemlék Könyvtár. = Az Egri Múzeum Évkönyve XVIII. 1980–1981. 1981. 193–218.
OJTOZI Eszter: Az Osztrogi Biblia két példánya a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 121–135.

SIMAY Norbert: Bemutatjuk a Zeneművészeti Főiskola Könyvtárát. = Ktáros 1983. 158–162.
SKALICZKI Judit: Bemutatjuk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár zenei gyűjteményét. = Ktáros 1983. 214–217.

15–18. század

CSAPODI Csaba: A Corvina Könyvtár és a könyvkultúra. = Olvasó Nép 1982. tél 51–71.
CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Amit a korvinákról rosszul tudunk. = História 1983. 1. sz. 14–15.
KÖRMENDY Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században. = MKsz 1983. 1–20.
PÁKOZDI István: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. I–V. = Új Forrás 1983. 2. sz. 78–81.; 3. sz. 79–81.; 4. sz. 95–96.; 5. sz. 95–96.; 6. sz. 95–96.
SCHMIDMAIER, Dieter: Michael Denis als Bibliothekspädagoge = Kv. Kvt. XIII. 1982. 149–158.

19. század

BATÁRI Gyula: A zürichi magyar egylet könyvtára a XIX. században = Ktáros 1983. 175–176.
KÓKAY György: Bessenyei utolsó kéziratainak sorsa. = MKsz 1983. 382–384.
RÓZSA Györgyné: 70 éve halt meg John Shaw Billings. = Orv. Hetil. 1983. 2191–2192.
VILMON Gyuláné: Orvosi közművelődésünk – és könyvtáraink – hőskora. = Orv. Hetil. 1983. 341–344.

20. század

BENEDEK Jenő: Az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár története. 2. rész (1950–1983). Bp. 1983. 358 l, XL t.
BIKÁCSI Lászlóné: Gyermekkönyvtárak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében. 2. átd., bőv. kiad. Bp. 1982, FSZEK. 502 l, [20] t.
EMBER Gyula: Népkönyvtárak telepítése a fehérgyarmati járásban. = Szabolcs Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1982. 1–2. sz. 14–17.
Fejér megye könyvtárügyének fejlődése dokumentumok tükrében. (1950–1952). Összeáll. MURÁNYI Lajos. = Fejér Megyei Könyvtáros 1982. 2. sz. 65–81.
HARASZTHY Gyula: Kísérlet az Országos Széchényi Könyvtár anyagi gondjainak megoldására (1924–1928). Könyvaukciók. = OSZK Évk. 1980. 155–173.
HEGYI Imre–LOCSMÁNDY Erzsébet: A Központi Bányászati Múzeum könyvtára. = Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat 1983. 9. sz. 627–630.
KAPU Pál: 75 évvel ezelőtt nyílt meg a hódmezővásárhelyi városi könyvtár. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1982. 3–4. sz. 9–20.
KISS Csaba, Sz.: Tudományos könyvtár kontra városi nyilvános könyvtár (A funkcionális többarcúság értelmezésének zavarai a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében). = Kultúra és Közösség 1983. 6. sz. 43–60.
KOVÁCS Ilona: A St. Paul-i Baross Gábor Társas és Betegsegélyező Egylet könyvtárának története, mint az amerikai-magyar egyleti könyvtárak egy példája. = OSZK Évk. 1980. 557–588.
Mit tehet a könyvtár? Cikkgyűjtemény egy városi–járási könyvtár tíz évéről. [Vál. ARATÓ Antal.] Szolnok, 1982. 185 l.
NÉMETH Márta: Vezetési módszerek egy hetven év előtti vitában. = Ktáros 1983. 673–674.
PÉTER László: Somogyi Károly a szabadságharcban. = Ktáros 1983. 608–612.
„Régi óhaja közönségünknek..." Ötven éve vált közkönyvtárrá a székesfehérvári Városi Könyvtár. [Dokumentumok.] Közread. TÓTH György István. = Fejér Megyei Könyvtáros 1983. 1. sz. 55–65.
RÓZSA György: Hogyan legyünk nemzetközi könyvtárosok? Emlékezés a genfi ENSZ Könyvtárra (1969–1976) = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1982. 425–434.
TÓTH Gyula: A szombathelyi könyvtárosképzés két évtizede. = Ktáros 1983. 34–38.
VARGA László: A magyar szövetkezetek és a könyvtárügy. = Ktáros 1983. 43–46.
WIX Györgyné: Az állományi teljességre törekvés lehetőségei és korlátai. (A patriotika gyűjtés hiányainak retrospektív pótlása) = OSZK Évk. 1980. 175–203.
ZSIDAI József: Történeti visszapillantás a könyvtárközi együttműködés magyarországi fejlődésére. = Kv. Kvt. XIII. 1982. 165–186.

Könyvtárosok, bibliográfusok

BERECZ Dezső: 90 éve született Geleji Dezső (1893—1969) = Soproni Szemle 1983. 360—363.

BERECZ Dezső: Megemlékezés Erdős Aladárról (1894—1966) = Soproni Szemle 1983. 282—284.

FÉJA Endre: Emlékezés Supka Gézára. = Tiszatáj 1983. 8. sz. 61—65.

GOMBA Szabolcsné: Csűry István pályaképe = Kv. Kvt. XIII. 1982. I—XXIX

JÓNÁS Károly: Küffer Béla 1856—1928. = Ktáros 1983. 553—555.

KARDOS Józsefné: Emlékezés egy régi könyvtárosra. [Bodrogi János (1891—1967) hódmezővásárhelyi munkáskönyvtáros] = Csongrád Megyei Könyvtáros 1982. 3—4. sz. 29—31.

LENGYEL András: Száz éve született Supka Géza. = Ktáros 1983. 96—100.

LITVÁN György: Ifjú forradalmár a századelőn — Szabó Ervin. = Kortárs 1983. 1750—1762.

MARIK Dénes: Szabó Károly pályaképe. = Békési Élet 1983. 1. sz. 30—38.

MÓRA László: Gáspár Margit 1893—1980. = Ktáros 1983. 360—363.

Olvasástörténet

BALOGH Ferenc: Szemelvények a békésszentandrási olvasóegylet jegyzőkönyveiből. = Könyvtári Jegyzések 1983. 2. sz. 3—11.

BESSENYEI József: Egy olvasó nemesúr a XVI. században. = MKsz 1983. 165—170.

HEGEDÜS Judit: A Győri Olvasó Társaság történetéhez. = MKsz 1983. 86—87.

KUNTÁR Lajos: „... A könyvek sok gyönyörűséget szereztek olvasni, tanulni vágyó lelkünknek." Az őrségi Ispánk község olvasóköre. = Műhely 1983. 747—757.

SZELLE Béla: Könyv és társadalom Magyarországon. IV—V. rész = MG 1982. 5—6. sz. 50—55.

SZAKÁCS István: Battonyai olvasóegyletek. I. rész: 1850—1914. II. rész 1914—1945—1982. = Könyvtári Jegyzések 1982. 1. sz. 21—30., 2. sz. 29—35.

ÚJLAKY Józsefné: Olvasókörök és a Kaszinókönyvtár. (Adalékok Kisvárda könyvtártörténetéhez) = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1982. 1—2. sz. 3—13.

BAKÓ DOROTTYA—HELTAI JÁNOS

Művelődéstörténeti értékű könyvritkaságok
reprint-kiadásban

TUDOMÁNYTÁR
a Könyvterjesztő Vállalat sorozata

Eddig megjelent:

Ógörög—magyar szótár
Ára 335,— Ft

Bodor Antal—Gazda István: *Magyarország honismereti irodalma 1527—1944*
Ára 205,— Ft

Petz Vilmos: *Ókori lexikon* I—IV.
I. kötet ára 490,— Ft

Baán Kálmán és mások: *A magyar családtörténeti és címertani irodalom bibliográfiája 1561—1944*
Ára 180,— Ft

Gulyás Pál: *A bibliográfia kézikönyve*
Ára 290,— Ft

Finánczy Ernő: *Az ókori nevelés története*
Ára 240,— Ft

Kiss Áron: *Magyar gyermek-játékkönyv 1881. Kodály Zoltán bevezetőjével*
Ára 350,— Ft

Előkészületben:

Szentpéteri Imre: *Oklevéltan és chronológia*
Kb. 200,— Ft

A könyvek megrendelhetők az alábbi boltokban:

Akadémiai Könyvesbolt
Budapest,
Váci u. 22.
1052

Illyés Gyula Könyvesbolt
Budapest,
Népköztársaság u. 16.
1061

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. VI. 28. — Terjedelem: 9,45 (A/5) ív
85.13466 Akadémiai Kiadó és Nyoma, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

Kristó Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan, II. 285
Rozsondai Marianne: Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről vallanak a könyvkötések?) 300
Németh Márta: Kőhalmi Béla publicisztikája a Századunk és az új Huszadik Század lapjain 320

KÖZLEMÉNYEK

Vizkelety András: A Königsbergi Töredék új lelőhelye 330
Csapodiné Gárdonyi Klára: Tolhopff János, Mátyás király csillagásza 333
Fülep Katalin: Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke 340
Soltész Zoltánné: Az eltűnt csepregi Mihálykó-imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei 348
V. Kovács Sándor: Bél Mátyás tudománytörténetének keletkezéséhez 353
V. Busa Margit: Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez 354
Tóth Béla: Egy külföldön tanult magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei 359
Czigler Róbert: A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós korszakban (1945—1948) 363

FIGYELŐ

Havasi Zoltán: Száz éve született Kőhalmi Béla 374
Kókay György: Mezey László (1918—1984) 374
Hölvényi György: Domanovszky Ákos (1902—1984) 375
Borsa Gedeon: Imrich Kotvan (1910—1984) 376
Kertész Gyula: A Tudománytár c. új utánnyomás-sorozatról 377
Käfer István: Régi könyvek kutatása Szibériában 379

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban. Összeáll. *Bakó Dorottya* és *Heltai János* 381

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

Kristó, Gyula: La critique des sources et des sources critiques se rapportant à l'histoire hongroise des années 1040 285
Rozsondai, Marianne: La popularité de Pelbárt Temesvári en Europe (De qui les reliures des livres sont-elles témoins?) 300
Németh, Márta: Les articles de Béla Kőhalmi dans les revues Századunk (Notre Siècle) et Huszadik Század (XXe Siècle, nouvelle série) 320

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Vizkelety, András: Une source nouvelle du „Fragment de Königsberg" 330
Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára: János Tolhopff, astronome du roi Mathias 333
Fülep, Katalin: Le troisième fragment de Rerum Ungaricarum Decades de Bonfini 340
Soltész, Mme Zoltán: Un livre d'heures Mihálykó de Csepreg disparu et les fragments d'une édition de Salamon et Markalf de Csepreg, jusqu'ici inconnue 348
V. Kovács, Sándor: A l'origine de l'histoire de science de Mátyás Bél 353
Busa, Margit: Quelques données à l'histoire de la rédaction de Magyar Kurir (Courrier Hongrois) 354
Tóth, Béla: Les livres de Ferenc Kerekes, étudiant hongrois qui a fait ses études à l'étranger 359
Czigler, Róbert: Les efforts du Parti Communiste Hongrois pour organiser des bibliothèques pour la population des villages entre 1945 et 1948 363

CHRONIQUE

Havasi, Zoltán: Le centième anniversaire de la naissance de Béla Kőhalmi..... 374
Kókay, György: László Mezey (1918—1984) 374
Hölvényi, György: Ákos Domanovszky (1902—1984) 375
Borsa, Gedeon: Imrich Kotvan (1910—1984) 376
Kertész, Gyula: Sur la nouvelle série de reprints, intitulée Tudománytár (Trésor Scientifique) 377
Käfer, István: La recherche des anciens livres en Sibérie 379

BIBLIOGRAPHIE

La bibliographie spéciale de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse hongrois en 1983. Réd. par *Dorottya Bakó* et *János Heltai* 381